

Правни чланци и расправе, 1927.

Садржај

О значају правних обичаја

О обради обичајнога права

Станак по дубровачкоме законику од 1272 год.

Главније црте породичнога писанога права у старом Дубровнику

О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хrvата

340.1

БИБЛІОТЕКА Д-р Валтер Боніцій

ПРАВНИ ЧЛАНЦИ
И РАСПРАВЕ

БИБЛИОТЕКА ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

~~SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIJE~~

~~Inv. b
SIGN.~~

2

ПРАВНИ ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Dr. ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1. ЕКНЕЗ МИХАИЛОВА 1.
1927.

САДРЖАЈ

Страна

О значају правних обичаја	1
О обради обичајнога права	51
Станак по дубровачкоме законику од 1272 год.	97
Главније црте породичнога писанога пра- ва у старом Дубровнику	129
О облику названом инокоштина у сеос- кој породици Срба и Хрвата	162

Штампарија Драг. Грегорића — Београд.

hsl d.
35942

О значају правних обичаја

*Immo magnac auctoritatis hoc jus
habetur, quod in tantum probatum est,
ut non fuerit neccese scripto id com-
prehendere.*

*Paulus lib.VII ad Sabinum;
fr. 36. Dig. de. leg. (1. 3.)*

Кад човек, незасењеним душевним оком, погледа с једне стране на правничку науку с тим што се обично на њу насллања (писано законодавство и учене судије), а с друге на фактичне одношаје друштвено-правнога бивовања народног на словенском јгу, — тешко да му се неће сама собом погледу наметнути слика, која, осим што ће га побудити к размишљању, већ ће му и на првимах оставити утисак: као да међу та два живља не господује баш најбоља хармонија.

Буде ли пак поближе посматрао поједине појаве које овамо спадају, у њиховим узајамним донацијама и сношајима, то не само да ће му се поновити слика нехармоније, несклада, него ће му се још показати, да се оба елемента налазе у најпотпунијој међусобној опреци.

Којој год школи припадали или правцем ишли поједини наши правници, држим да се неће ниједан наћи, који се није био римским правом мање или више бавио, и не припознавао му огромно значење и у науци и у практици; — да се није насллађивао и дивео списима римских правника, који поглавито и суделоваше те право римско, и пошто од римске државе не остале до голих успомена, укорени своје господство и у животу и у

Богишић

науци народа образоване Европе. Али ко је год дубље изучавао то класично право, имао је свакако прилику уверити се, да су управ појмови и уверење римског народа о праву и правди (*tacitus consensus populi*) који се јављаху највише у обичају (*mores majorum et consuetudo*), и били један из главних извора и основа тога права.¹

Ако гласатори у мрачноме средњем веку и забашурише ту истину и настајају радити у посве противном смислу, паче и познија просветљенија наука не пречаше се томе, — за то већ у првим десетцима нашега века људи, како Савињи и Пухта опет је открише и показаше науци у потпуној својој сјајности. Пследњи написа о томе предмету и посебну у истини класичну књигу, у којој, међу осталим, доказа ограничну природу права које се јавља у обичају; показа високо место рима права у староме Риму, како га високо цењају најбољи римски правници, како је изучење његово неопходно потребно за правничку науку, за законодавство и у опште за правни живот свакога народа.

Са свим тим, ипак, ни пример римскога права и римских правника, ни хваљена Пухтина књига, као да не донеше нама ни нашему предмету велике користи. У нас и данас „изучени“ правници следе ограничене појмове средовечних гласатора, не само не показујући воље к озбиљноме изучавању народних правних појмова, уверења, уста-

¹ Не треба него погледати дотична мјеста у tit. Dig. de legibus (1. 3.) i const. Cod. quae sit longa consuetudo (8. 53.); — опоменути се на познату изреку о двојакости из: „hoc igitur jus nostrum constat, aut ex scripto aut sine scripto, § 3. Inst. de jure nat. fr. 6 § 1 Dig. de jus. et jure (1. 1); — а осим тога сјетити се преторских едикта који на основи народног обичаја, бијају највише и састављани emendandi et corrigendi iuris civilis gratia.“

² Das Gewohnheitsrecht, Erlangen 1828.

нова, него их, како се при сваком случају покажује, они не држе вреднима ни најмање пажње. То је тим чудноватије, што се у последње време римско право у нас изучава баш и у оним покрајинама, где пре о њему ни збора не беше и што су сада и оне наше земље, које су ближе к истоку, подвргнуте управи средњо-европске науке, у веома већем размеру, него што је то пре бивало. Тај негативни појав још више удара у очи тиме, што је тешко наћи други крај у Европи где би се самородне правне грађе народне сачувале толико, као што се је до данас у нас сачувала. Услед тога никде не би природније ни лакше било следити и примеру Римљана и поуци наведених на гласу научника, него ли у нас, тим више, што је у опште позната наша особита наклоност, лако се подвргавати упливу туђих примера и туђих учења, па и онда кад су они сумњиве вредности.

Свакако, — по међусобном тесном одношају теорије и практике у правном животу, и упливу који имају изображен стручни људи на послове законодавства, управе и суда, у организованим земљама, — са занемарењем народних елемената, стоји у најтешњој вези и други веома важан појав, то јест, да се мало где писани закони (па по томе и отправа судских послова) налазе у тако огромној опреци са одношајима и потребама позитивнога живота (особито гледе сељака) као што то бива у нас. А како да и буде иначе? У нас је већи део тех законодавних производа основан или на начелу арготи или искључиво обзиром на потребе земља посве различних од наших, у мало не свим важнијим одношајима друштвено-правног живота. Са друге пак, стране, при састављању Земље и не обзирају се састављачи на особити течај и правац историског развоја и на друге важне елементе, који дадоше облик самосвој и земљама јужних Словена и њима самим. Из тога следи, да, пошто закони, по својој природи, треба да буду изразом међусобних одношаја ствари и људи

који живе у каквој земљи и некога међу њима, равновесја, они не могу нипошто одговарати својој цељи.

Та је аномалија у законодавству и у судској практици судова с ученим судцима у нас, тим тежа и штетнија, што је тешко наћи на тако невелику пространству и где више раздробљености и у политичком и у религиозном и у административном обзиру, те по томе ни закони ни судски одношаји готово никде не представљају таких огромних разлика, као што то у нас видимо. Та раздробљеност са својим последицама и с тим што је већ наведено, па ја опет другу неправилност, која не може да се не наметне погледу и не особито темељита мопроида.

Свакоме је познато да у опште писани закон у свакоме готово народу представља до неког степена елеменат једначења, а правни обичај, већ по унутрашњој природи, будући највернијим изразом најтањих провинцијализама у одношајима друштвено-правног живота, бива обично различан у појединачним крајевима једнога те истога племена или народа. У нас је управо на против: обично неписано право барем у својим начелним цртама, представља неку једноличност, — а писани закони појединачних земља највеће разлике.

Између осталих појава, има један, који, и ако неслужи много на част нама „изученим“ правничима, ипак нећу да га муком мимоиђем. Све оне наше земље на југу, — а њих је свакако виша половина, — у којима, по тоју и свези историских догађаја, не могаше се до сада јавити правници по занату, ни потчинити правни живот своме упливу, тамо сви одношаји који се правнога живота тичу, теку правилније, него ли у оним земљама где је правницима уплив и господство утврђено.

Признато је у опште, као правило, да, чим су год радије у човечјем друштву више подељене и специјализоване, све то боље успевају и усавршавају се њихове поједине отправе или функције.

По томе правилу требало би dakле закључити, да је свакако напредак и у правном животу земље, где се специјалисти-правници појављују; да се функције правнога живота тамо боље от прављају, него ли у земљама где правника по занату нема. Међутим, као што је казано, догађа се на делу посве противно, чиму би, дакако, трудно било и веровати, кад не би смо о томе имали неоповрживих доказа. Тада је појава тим карактернији што се никоме ни у сну не снева, приписивати при томе законодавцу ни изображеним судцима какове зле намере². У нашим земљама притиснутим Турцима, где, како је познато, изучених правника ни судаца нема ни за лек, људи се често туже на злу вољу или подмитљивост кадијина суда, али о неизнају судчеву правних народних појмова, установа и обичаја, па по томе о каквој нехотичној примени или апликацији непримерних правила к појединим случајевима, о томе се тужбе, у колико је мени познато, до сада нису слушале.

Већ и наведени појави, об истинитости којих не може се ни посумњати, у стању су побудити и научника и државника да им потражи *ratiōnes existēndi*, јер појава и у моралном, исто као што и у природном свету, без узрока нема. Први би тим послужио научним сврхама у многом обзиру, а други сврхама практичним, то јест, кад би се нашло да је неки од тих појава штетан, могли би људи који су на то позвани, настојати, да се првом приликом, по могућству удаљи. Могућства пак томе требало би да буде, особито сада, кад у неким важнијим нашим земљама и народу, или непосредно или кроз своје посланике, има не мало уплива на састављање закона и на све што се односи на добро, корист и успех целе земље.

¹ Погледај међу осталим, Утјешеновића, Die südslaviche Hauscomunion 32—33 и Крстића, Протокол шабачкога магистрата (у Биограду 1868) у предговору.

² Крстић I. c.; Утјешеновић у наведеном делу пасим.

* * *

Свакако је један од најглавнијих узрока свих наведених неправилних појава, правац којим удари правничка наука на западу, која, разуме се, не могаше остати без ушлага на оне наше земље које, по својој историји и положају, беху свакда у тесној вези са умственим животом западне Европе.

Већ римско право, у облику у коме изађе из руку Трибонијана, и његових сарадника, представља нам скуп закона, од којих се многи могу узети као израз одношаја, који већ неколико векова пред тим, или после ишчезнуше или се битно изменише. Услед тога, то право, при свему настојању прилагодити га у многоме савременим потребама и назорима, ипак, већ одмах после проглашења, није никако задовољити могло свима потребама и одношајима тадањег друштвеног живота народа, за које је особито и издано било.¹ Тим мање могаше збор тих закона задовољити потребама које се развише у друштвеном животу познијих времена, кад гласатори (Ирнеријус, Булгарус, Мартинус, Гозија, Азо, Акурсијус итд.), настојећи ускрисити и укрепити живот химери „посвећеног римског царства“, упреше са свим силама, да њиме замене законе и обичаје народа и поставше услед пресељивања народа. Али и гласаторима самим, да би остварили своју намеру, требало је ући у борбу са неодољивим тешкоћама, нити знадоше к томе другога средства наћи, него изнаказише римско право непрегледним гомилама својих гласа.

Када најпосле свануше дани пријатнији човечјем мишљењу с препороџајем наука, нађоше се људи (Сијасијус, Hotomanus, Duarenus, Muterus, Gravina и т. д.) који посветише најплеменитију своју снагу душевну, да ослободе римско право од на-

¹ То најбоље сведоче: *Codex repetitae preelectionis* и *Novellae*.

казне гомиле гласа и покажу га свету, у своме старом облику и сјајности. Премда огромном труду и то за руком пође, барем што се писанога права тиче, ипак жалибоже, и тај благородни труд не донесе велике користи, јер, ради корените промене у тадањим условима и приликама живота, неизмерно различна од староримскога, још се мање могао прилагодити савременом друштвеном животу, него ли и право гласатора.

Тај неизлазни положај ствари, уз свакидањи сукоб тога очишћеног права, нађеног у римским књижним изворима, са одношајима фактичнога живота, побуди мисаоне људе да траже узроке томе појаву. Из тога изађе школа мислитеља, који, бацивши на страну производе далеких векова и правничке вештине Римљана, покушаше скројити ново право на основи разложног мишљења (Grotius, Puffendorf, Tommasius и т. д.). Благодарећи нереду који произлазаше из опреке међу писаним ученим правом и фактичним пословима правнога живота, поче падати цена и поштовање старе мудрости, а на против расти обратним размером уздање у рационално умовање. То нам доведе у правничку науку школу идеолога и иниформирајућих кодификатора. Производи те школе бијају кодекси основани на одношајима како се представише идеално, без многога обзира на позитивни живот различних народа самоме уму, поглавитих представника њезиних. Намера натуралиста (то име долази од тврђења да су им начела основана на самој природи), бејаше подвести и подврћи својим абстрактним правилима народе међу се веома различне и по историји и по ћуди и по другим елементима развитка. Разуме се, да примена множине закона, састављених на таким основама, би немогућа, ради не престанога сукоба са истим или подобним протившинама, које непрестано среташе римско право, изван старога Рима у свим наведеним облицима и стадијима.

Из свега се тога види као на длану, да главна погрешка и недостатак у целоме току развитка

правничке науке на западу, (а услед тога и законодавства и практике судова у којима господују школовани правници), јесте, необзирање на праве савремене потребе народног живота, поједињих земаља и предела.

Кад се так промисли, што на западу мишљаху о простом сељаку у прошла времена, неће бити узрока чуђењу да, међу свим врстама народа, којега су правни појмови, уверење, обичаји занемарени, нигде та немарност **није** досегла **тога** степена као што досегну према појмовима, уверењу и обичајима главнога разреда пучанства сваке државе и земље, на име ратара сељака.

А како би и могао „изучени“ судија у наивној надутости ради свог књижног знања, учити се још чему год, што се тиче његове струке, од простога и неукога сељака? Тим се мање могао наћи обзирати средовечни научник, по тадашњему правцу науке, мотривши свет подалеко од света.¹ У доба када ни појма не беше ни о развитку унутарњег живота народа, ни о чињеницама тога развитка, тим се мање могла признавати вредност производа душевних, појмова, знања, искуства, ми-

¹ Ту далечину научнога мотрења, у опреци к данашњим потребама науке, веома је добро означио један од чвенијих из млађих немачких правника: „Die ältere Generation der Juristen arbeitete gleichsam mit dem Teleskop, indem sie in weiter Ferne aus undeutlichen Umrissen Systeme und Prinzipien construite, die keine andere Wirklichkeit hatten, als die Zusammenlegung einzelner Sterne zu den von der Phantasie geschaffenen Sternbilder. Das jüngere Geschlecht bedient sich mit Vorlebe des Mikroskops, indem es die Welt des kleinen durchforscht und hier nach Aufschlüssen sucht. Für das Fortschreiten der Wissenschaft in allen ihren Abtheilungen, für die Erkenntniss des menschlichen Geistes in der Geschichte, wie für die Durchdringung der Natur ist es aber von grosser Wichtigkeit, dass beide Richtungen sich das Gleichgewicht halten...“ (Holzendorff, Rechtslexicon, Vorrede) Псве сам сагласан са писцем, само би било желети, да савремени радници „са ситновором“, буду мотрили предмете непосредно, лице к лицу, а не крова којекакве призме предрасуда, предузетих мнијења, не-поузданых писмених извештаја итд. јер иначе error novissimus erit pejor priore.

шења простога народа о одношајима свакдањег живота. Речју, сељак, сви мишљаху па можда и он сам, треба да се о свему учи од господе, а да би било штогод чега би могла господа од сељака учити, или барем да би њега и његово знање мишљење, производе, могли узети као предмет каквог научног изискивања, о томе није нико ни сањати могао.¹ У прошлом веку међу економистима постаде особита школа такозваних физиократа, који прогласише сељака једним производним елементом у држави.² Они, већ по правцу свога догмата, требало је да се даду на изучавање положаја сељака у државном друштву, и у народној економији, али се ни тада ненађе правника, који би сеоски живот, вањски и унутарњи, изучавао са правничке стране.³

Већ у свом првом делу посвећеном овоме предмету⁴ имадох прилику показати, како у првој половини нашега века постаде у Немачкој цела школа, која се бавила сабирањем, обрађивањем и изучавањем свих душевних производа народних, исто као и облика његовога друштвеног бивовања. Ја обратих особиту пажњу на то, да се у радњи знаменитог

¹ „Docendus est populus non sequendus“ рече још Папа Coelestinus (Dionysius Erigius Nr. 22. Puchta Gev. R. 185.), премда он то није тако апсолутно мислио као што се на дјелу радило до нашега времена.

² Та је школа основана Quaesnay-овим „Tableau économique“ (1758., те нађе не мало привржника и у Немачкој,

³ Правници као да би накнадили сељаке за ту немарност изучити њихове правне одношаје, настојају са свим силама да и сељаци буду прозвани грађанима (citoyen, Bürger итд.) и да добију сва грађанска права. То привидно повишење ако нешто и значи, по особитому течају њихове историје, у другим европским земљама, и већини наших земаља, није друго него пука иронија, јер би се лијепо захвалио и сељак Србијанац предкађорђевски и данашњи Црногорац кад би кому на ум пало, упоредити га с каквим грађанином терзијом или папуцијом па још мислити да му је тиме подијелио нека права и указао неку почаст.

⁴ Pravni običaji u Slovena, u Zagrebu 1866; II. izdanje 1867.

Јакова Грима и његових сурадника могу приметити три главна правда којима удари њихово деловање, а то су: народни језик и књижевност, народни појмови о одношаја човека к вишим невидљивим бинама и силама, а најпосле и народно право. У сва та три правца видимо да и Грим и другови му, дају једнаку важност производима и облицима који још данас живе у народу, као и прећашњим, који се сачуваше тек у писменим споменицима¹. По томе барем у прва два правца, садашњост је још исто тако заступана, као што су и прошла времена. Напротив, што се трећега правца тиче, то јест простонародног права, премда за старија времена германисти много урадише², ипак дела па и помањих расправа и чланака који би се бавили данашњим неписаним правом у Немачкој а особито у немачког сељака, готово посве нема³. То је тим чудноватије, што у наше време порастоше целе научне струке као на пр. народописи или етнографија, која осим

¹ Што се обичнога права тиче гледај н. п. Grimm, *Rechtsalterthümer*. Vorrede XVIII. Савињи пак назначује и начин којим би требало сабрati још живе правне обичаје у Немачкој (System I 184—186, 190—191).

² Од самога Грима изађоше: *Rechtsalterthümer*, Göttingen 1828, осим чланака. Од Weisthuma које он поче издавати, изађоше до сада шест књига, (четири последње трошком историчне комисије у Müncheny); затим у Аустрији изађоше: *Dorfweithümer aus Mähren Chlumeckoga* 1856, салцбуршке „Theidingen“ трудом Siegela и Tomaschka (1870); тиролски и доњааустријски готове се к издању Zingerle-ом и Tomasc k-ом и бит ће четири књиге; изађоше најпосле 1870. год. и Луксембуршки „Weithümer“ трудом Хардта. Осим тога има издањих и градских Weisthumâ као: Magdeburger Weithümer Th. Naumann. Görlitz 1852; Uerdinger Weithümer 1854; Magdeburger Weithümer für Breslau. А да још и данас следе тражити такве материјале сведочи међу осталим и Hans Lambel, *Nachricht über die in August und September 1872 angestellten Weithümer-Forschungen*. Wien 1873.

³ У тај разред би спадале две повеће књиге правних пословица немачких: Hildebrand, *Deutsche Rechssprüchwörter gesammelt und erläutert* (Zürich 1858), и *Deutsche Rechts-sprüchwörter unter Mitwirkung von Bluntschli und Maurer herausgegeben von Graf und Dietherr Nördlingen* 1864; али су и те пословице велином сабране и записане у прошли времена.

класификације човека, по физичним знацима његова тела, по саставу и својствима његова језика, бави се јоште у веома обсежну размеру и облицима човечјега живљења у друштву. Паче, премда је та млада научна струка, особито што се тиче друштвено-правног бивовања народа још веома далека од савршенства¹, ипак она и до сада представља богату грађу за успоредо изучавање права². Етнографима би изречено као научно правило, да и они појави у друштвеном животу који се чине најништавнији те се опажају у народа најниже стањеих на лествици културе, и они у науци могу имати огромно значење, те несму бити занемарени.³

Шта је могло дакле препречити Грима, са раднике му и друге учене истражиоце Немце, те се не бавише нити се баве правним појмовима, уверењем, установом, који се јављају у обичајима садањих немачких сељака, барем за научне сврхе? Узрок веома прост... У Немачкој градови поста-

¹ У супор бујнога развитка књижевности те струке, у којој видимо већ и знатних систематичких проба људи на гласу: као Weitza, Teylora, Friedricha Mülera, Peschelja, ипак о систематичности изучења или описивања друштвено-правних појава и облика нема још ни сене; овде још има претегу курионности појава и самовоља појединих писаца.

² Погледај Рочитанска говор у *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft* I Jahrgang c. 4.

³ Бастин у предговору (стр. IV.) каталога народописнога одсека у Берлинским музејима каже: „Gleich den Sammlungen in den Fächern der übrigen Naturwissenschaften ruhen die ethnologischen auf der breiten Basis der Vergleicungen, bei denen oft das kleinste und scheinbar niedrigst stehende die verhältnismässig höchste Bedeutung besitzen mag, weil in seiner einfachen Bildung den Durchblick auf das Gesetzliche in derselben erleichternd um es dann auch unter complicirteren Formen wieder aufzufinden, und dort im Wechsel vielfacher Wandlungen als leitenden Fäden festzuhalten“. А на другом месту: „Diese niederen Gattungen ethnischer Schöpfungen analysirend wird der Geschichtsforscher dieselben Aufkärfungen gewinnen, wie sie sich dem Botaniker aus dem mikroskopischen Studium der Kryptogamen und der dort durchsichtigen Processe des Zellenlebens und ihrer Gesetze ergeben haben“ (Rechtsverhältnisse verschiedener Völker der Erde. Vorwort VI.)

доше из унутарње историчке потребе, постадоше великом већином из истога живља, из којега и тежачка села, те за то: народни уплив градскога живота, градскога мишљења и ученога права, до некога степена изједначише те појмове, и облике по градовима и по селима, или барем у овим последњим остаде тако мало самобитнога, оригиналнога, да учени германисти ваљда не нађоше вредним, да би се на таке ситнице обзирали.¹

А да ли и у нашим селима завладаоше: градски дух и живот, градски одношаји и потребе; да ли је и у нас истребљена сва самородица права, све саморасле установе, све мишљење, сви самостални народни појмови? Да то није тако, него да још живе много коренитога друштвено-правнога обичаја у нашем сеоском народу, било је напоменуто и доказано не малим бројем списка и још пре назочне, а и пре моје прве књиге о овом предмету,² а ниже ће се очевидно доказати, да на темељу свакоме познате наше историје, иначе није ни могло бити, него да је баш требало да се тога материјала код нас тако много до данас жива сачува.

А рад шта се наши научници новога времена, особито правници, не бављаху том велеважном грађом, која им је под руком била, и за коју не би им требало било ни превртати прашљиве хартије ни

¹ „Ob es heutzutage in Deutschland nur particuläre oder auch allgemeine Gewohnheiten, und wenn es diese gebe, ob sie nur zufällig (sic!) und historisch oder auch im juristischen Sinne gemeingeltende seien, ist streitig.“ (Veiske, Rechtslexicon sub v. Gewohnheitsrecht). У осталом ја сам пре неколико година, провесв неко време у Аустрији над Емсом, где су свеколики сељаци први Немци, сам распитао и записао неколико правних обичаја, највише тичућих се обитељи, који никако нису без значења за науку. Чудновато је да учени Немци, то замемарују! То се може ваљда објаснити, неком неодъливом наклоношћу ученога Немца, особито правника, мотрити свет готово искључиво кроз писменост.

² Гледај изворе те књижице (Правни обичаји у Словенија) приведене у њезиним цитатима, међу којима су главнији: Утешеновић, Јовић, Милићевић, Вук Караџић, Калачов, Хакстхаузен и т. д.

седети у загушљивим архивама, него захи у најближе село? Није ли то ради тога, што се, из горе наведених узрока, не бављаху тиме пре нас западни научници? Лако да управ то и јесте главни узрок нерада! Јер, пошто се у прва два правца, то јест, за изучење живога народног језика и народног неписаног песништва као и још живуће у народу грађе за митологију, у нас нађе и приличномного и веома даровитих радника, зашто их се не нађе управо за живуће неписано право народно?

Да се практични правници обичним правом у нас не баве, објашњује се тиме, што, не признајући законодавна власт правних обичаја извором, практика судова с „изученим“ судцима такође их не могаше признати, те је, дакако, наравно да одветници и судије не налазе вредним бавити се предметом, који нема никакве практичне вредности. Осим тога може бити да је многима лакше прети готову науку из књига, него ли је прети из самога живота; — многи пак, којима је трудно из факта, који се у обичају представљају у различним облицима, изводити општије појмове, можда се забуне у неизмерној количини њихових разлика.

Међу узроцима свих горе наведених неправилних појава, као што и из свега до сада казанога следи, свакако прво место заузимље, наша безпримерна виртуозност у опонашању свега тога, што је у стању, с које му драго стране, импонирати нам, и које долазе до тога степена да она управо и представља нашу највишу оригиналност. Тога ради укор Пухте њему савременим научницима не мачким, укор који је такође био управљен на адресу његових другова учених правника, мислим да *mutatis mutandis* никоме није тако примерен као управо нама, правницима на јужном словенском копну: „Они се могу, каже Пухта, свему другоме пре пријубити, него ли томе што је народно, сваку другу форму пре појмити и израдити него ли народну, воле се свакоме другоме деловању посветити него ли народноме, паче и то што учине па-

роднога посла, одговара тако мало циљу, да резултатима није никако могуће друге привући к народној радњи.¹

Напоменувши неке неправилне појмове у нашем правном животу и науци, дотакнувши се и неких узрока тих појава, неће, надам се, излишним бити, проговорити коју и о неким другим појавима, који, налазећи се с горе назначеним у узалној свези, стоје са њима у одношају последица. Ипак, пре него што даље ступимо, згодно ће држим бити, да кажем у опште коју о извору и постању правних обичаја, барем у толико у колико је то нужно к објашњењу тога што ће није следити.

Римљани који тако радо признаваху и високо цењаху обичајно право, те му знаћаху дати пристојно место и у законодавству и у суду, ретко се упуштаху у теоретисање о томе предмету, јер се није томе ни прилике ни нужде показивало. Ипак они, што је већ Пухта тако јасно доказао, држаху да је обичају извор унутарња потреба живота народа, те и народна премда не нарочито изречена воља, *tacitus consensus populi*².

А шта ћемо да тражимо од гласатора? Ми већ знајмо из њихових гласа главни узрок рад шта им правни обичај није мио³; па и кад су усиловани на ње се обзирати, већ изрека *a c t u s inducunt consuetudinem*, која се код њих често срета, сведочи да они на обичаје гледају само са спољне стране, немарећи да потраже унутарњи извор његов и уну-

¹ *Gewohnheitsrecht* I. 125.

² Fr. 32, 35, 40 *Dig. de legibus* (1. 3). А ево што римљанин не-правник о томе каже: *Consuetudinis autem jus esse computatur id. quod voluntate omnium sine lege vetustas compribavit.* (*Cicer de invent.* II 22).

³ „Illa (lex) loquitur secundum quae consuetudo erat populi et lex populi, et sic una poterat aliam tollere. At hodie principis est facere legem et consuetudine, populi toli non debet.“ *Glossa Azonis ad tit. Cod. de qua sit longa consuetudo.* (То је исто само неколико друкчије, казао сто година пре њега и први гласатар Irnerius).

тарња његова својства. Гласаторски назор механизма правнога обичаја, држаше се међу правничима уопште све до трећега десетка нашега века.

Мисао је била уопште примљена, да обичајно право извире из самога обичаја, из same навике као и из простога факта, то јест да се некакво правило случајно испуњава безпрестано, једнаким начином неко подуже време, те да већ услед самога тога вршења, то правило постаје обvezним, то јест постаје обичајним правом.¹ Пухта напротив² одбације то мњење и тврди, да просто вршење некаква правила никако не може бити изворм или разлогом тога појава, него да то само вршење јесте израз унутрашње потребе и унутрашњег уверења народа о тој потреби, а обичај да није друго, него форма или начин којим се јавља то народно уверење. Правни пак обичај, будући изразом животних одношаја народа, у свим својим формама, то и он треба да има сваколика својства и признаке организма, као што се то признаје праву у опште, народноме језику и свему томе што извире из развитка народнога живота и народнога духа. То је мњење дакако било, а и требало је да буде, у опште признато свима бољим представницима науке, те премда с невеликим одступима и сада господује.³ Једномишљеник Пухтин Савињи, сагласан будући у начелу с Пухтином теоријом, ипак додаје: да дуго понављани акт вршења обичаја помаже и са своје стране утврђењу правила која обичај садржи.⁴

¹ Quod primum a paucis quibusdam factum, ita multi postea comprobant imitati sunt, ut jam fere non minus quam scripta lex observetur (Hotomannus y Comment Inst. ad 1. 2. § 9.).

² У своме делу, *Das Gewohnheitsrecht*. Erlangen 1828.

³ О свему томе глед Unger. *System des oesterr. Privatrechtes* I. 33—38 и тамо приведене изворе.

⁴ Savigny, *System des heutigen röm. Rechtes* (Berlin 1840) I. § 12. Сравни и Д. И. Мејер, *Руское гражд. право*. Чтенія. § 5.

Како излив те саме теорије неће, држим, бити излишно приодати неколико речи о једноме појаву у животу правнога обичаја (који, свак ко има прилику непосредно мотрити обичаје, може лако опазити), јер је управо тај појав пун важних за нас последица.

Пошто је дакле већ Савињем неоповржио доказано, да право, ма у којој се год форми јављало, има природу живога организма¹ следи, да ту природу организма има и обичајно право и то у најпотпунијој мери. У природи је пак свакога организма, да, пошто се каквом предмету такога својства, пречи развитак у једноме правцу, то он, барем док је жив и придржи то битно своје својство, следи развијати се у какву другоме правцу.

Свакоме је познато, да што се више петкре сују живу дрвету гране, те му тако не даду у ћирилу, тада то дрво, пробија непрестано у вис; у

¹ Унгер који је такође сагласан с Пухтином теоријом, каже о обичају као акту или појаву саму у себи ево шта: Обичај није Entstehungsursache права (материјалистичка школа, чл. 1. Entstehungsform), али није ни Erscheinungsform, (спиритуалистичка школа: Пухта, Савињи) него Entstehungsform 1. c. Жао ми је те се не могу сагласити с тим чувеним правником, мојим високоштovаним учитељем. И ако је Унгерова трилогија (попут Хегела) оштроумна, мени се чини, да његова Entstehungsform никако не стоји у запреци нити уништава Erscheinungsform Пухте и Савињиа, јер оба појма нити се међусобно искључују, нити су неспориви међу себе. Унгерова се мисао тим развијаје, што он са својом Entstehungsform жели ићи нешто даље, те хоће да каже своје мишљење не само о појављању него и о постајању обичајнога права. Али ми видесмо да и Савињи иде још даље, те узима вршење обичаја не само као форму, него до неког степена и као чињеницу при постајању правнога обичаја, или како би се Унгер изразио Entstehungsfaktor. У самој књизи Пухтиној нема ни једнога места где би он противурекао тој Entstehungsform-и, тим се мање то може казати о Савињиу. Из тога следи, да навођење своје теорије као да би била у противречју с Пухтином и Савињиевом, сасвим је излишно, јер се тиме без потребе замућују већ разбистрени појмови.

¹ Vom Beruf unserer Zeit für Cesetzgebung und Rechts-wissenschaft, (Heidelberg 1814) c. 8.

обратном пак случају обратно. Подобно томе је човек, као још савршенији организам, пошто изгуби једно чуло, кажимо на пр. очни вид, то ће у њега, као нека накнада тога што изгуби, сама по себи, да постану ћутљивија и осетљивија друга чула, као што су слух и опип. Исто тако и право. Чим више оно бива занемарено, пречено или сакаћено, у једноме органу свога појављања, рецимо у законима, тим ће снажније и бујније да се развија и да живе у другоме органу, у нашем случају у обичају.

Пошто дакле у западној Европи, особито у грађанској праву, разви се веома бујно и законарство и учено правништво, које је признавало само писане законе, то се разуме да је развитку обичаја остало веома мало места; — у нас пак били су појави посве тима противуположни, паче у нас и сами закони на неким местима, ради немогућства примене, осталоше мртвим словом, те услед тога и ту оставише у многим одношајима готово цело поље обичајима.

Нико не може, нити ће пријати велику важност за науку те опште Пухтове теорије, нико неће нијекати у опште говорећи ни њезине истинитости. Али с друге стране треба приметити: да и сам Савињи, премда тим у опште и не окрњује ту теорију, ипак није потпуно с њом сагласан, — да, како ће се до некле и ниже показати, премда је теорија in abstracto примљена у науци, ипак њезине конзеквенције не бијаху проведене до данас ни у самој науци а камо ли у законарству и у практици, — да се он многих питања ни дотакао није, која и у науци и у практици треба да буду решена. Већ све то сећа нас на начин постанка његова дела, т. ј., да ни он није свагда своје закључке, саграђене већином на апстрактној спекулацији, оверао фактичним одношајима, који се тек опазити могу непосредно у живом народном животу. Ипак небуди то примљено као каква укор Пухти, који већ тиме стече неизмерне заслуге, нито

Богишић

у томе правцу опет пронађе прави пут, коме је наука већ пре много века била и траг изгубила. Али је зазорно, управо нама, његовим наследницима, да нисмо показаним нам путем даље ишли, те настојали изучавати и у другим правцима својства правнога обичаја у његовим многостраним свезама и одношајима, на темељу позитивних података, које је нама било лакше прибавити него ли Пухти.

Међутим, и данас се жалибоже може опазити, да сви ти који говоре о обичајном праву и суде о његовим изворима, начелима, појављивању, развите, и т. д., или понављају то што је казао даровити обновилац тога учења, Пухта, или оснивају своје суђење готово једино на апстрактној спекулацији, не обазирући се на позитивне фактичне појаве у самоме животу правнога обичаја.

Прелазећи к појавима који нам се представљају у облику последица горе поменутих неправилности, обратимо се најпре к законодавству, па одмах запитајмо: шта обично бива, кад законодавац не обраћа пажњу на правне обичаје народне при састављању закона? Одговорити на то питање није одвећ трудно:

Држећи се народ тврдо свога обичаја како-
но свога производа, већ и ради тога мрзи или бар
неповерљиво гледа на свако новотарење, а особито
ако оно стоји у опреци с његовим појмовима о
праву и правици и није изазвано очевидним по-
требама, којима се на други начин не може за-
довољити. Услед тога, пошто је издан закон, саста-
виоци којега не обазираху се на правне појмове,
уверење, потребе и обичаје народа, неизбежно се
јавља отпор са стране народа, па и кад би могуће
било свладати тај отпор и механички увести тај
закон, то, као што на свакоме кораку сретамо у
правној историји, такви закони место да уведу не-
какав ред и опредељивост у правне појмове и

у правни живот народа, уводе у сваком случају неред и хоас, тако, да се правни појмови које је народ од пре имао помуте, а новштина му, у најбољем случају, ни у чему не користи.

Даљом последицом такога стања ствари бивају обично дилема: или судци да би избегли сваки час сукоб закона с обичајем или с народним појмовима о праву и правици, треба да закон занемаре и по њему не суде; или народ са своје стране, треба да измишља начине и средства да избегне последице закона противнога својим појмовима о правди и правици. Није трудно представити себи у таквом случају: несносни положај судаца, штету људи који се суде, деморализацију народа и неповерење његово према влади или другој власти која издаје таки закон. То неповерење често долази до тога да, када власт и штогод очевидно корисно заповеди или посветује, ради већ уобичајеног недоверија према њој, послушати је без насиља неће. Али пошто насиље више раздражује него ли убеђује, а уопште не достиже циљу, то кроз не дugo време, а после не мале штете, и квара њим нанешена у сваком обзиру јавља се прека потреба таки закон или уништити или изменити. А да често изменењивање закона ни мало није у корист њихова ауторитета или достојанства, то се разуме само собом. Осим тога таким се законима изврше управо на главу цели институт законарства, јер док се закон има сматрати као општи бранилац од свакога насиља и вексације, — ради кога добровољно ограничује народ своју слободу и носи државне терете, — сам се закон, у такому облику, показује највећим народним вексатором и мучитељем.

Да је таких закона бивало и бива, не треба него се обазрети на неодољиву тежњу обопћивања и униформације у правним писаним установама, тежња која ни дан данас није попустила од своје

силе, коју је имала још за времена Монтескија¹ и Савињија²; не треба него опоменути на сукобе међу појединим установама законника, постављих на темељу теорија тако званих натуралиста-правника, са фактичним одношајима и институтима правнога живота, у многим крајевима у којима бијаху наврнути, без обзира на њихове особите потребе. А да је било и бива наведених последица и у нас на југу, у земљама које бијаху усрћене таким законицима, не треба ни помињати јер је то свакоме у опште познато.³

Али је зато било и има људи науке исто као и законодавца и судаца, који не нијечу снагу правнога обичаја, паче многи, не само што је припознаше, него и покушаше нацртати и определити

¹ „Il y a de certaines idées d' uniformité qui saisissaient quelquefois les grands esprits (car elles ont touché Charlemagne), mais qui frappent infailliblement les petits. Il y trouvent un genre de perfection qu' ils reconnaissent, parceque est impossible de ne le pas découvrir; les mêmes poids dans la police, les mêmes mesures dans le commerce, les mêmes lois dans l'état, la même religion dans toutes ses parties. Mais cela est-il toujours à propos sans exception? Le mal de changer est-il toujours moins grand que le malheur de souffrir? Et la grandeur de génie ne consisterait-il pas mieux à savoir dans quel cas il faut l'uniformité et dans quel cas il faut des différences?... Lorsque les citoyens suivent les lois, qu' importe qu'ils suivent la même? (Esprit des lois liv. 29. ch. 18).

² In jedem organischen Wesen, also auch im Staate, beruht die Gesundtheit darauf, das beides, das Ganze und jeder Theil, im Gleichgewicht stehe; dass jedem sein Recht widerfahre. Dass ein Bürger, eine Stadt, eine Provinz den Staat vergessen, dem sie angehören, ist eine sehr gewöhnliche Erscheinung und jeder wird diesen Zustand für unnatürlich und krankhaft erkennen. Aber ebenso kann die lebendige Liebe zum ganzen blos aus der lebendigen Theilnahme an allen einzelnen Verhältnissen hervorgehen, und nur wer seinem Hause tüchtig vorsteht, wird ein trefflicher Bürger sein. Darum ist es ein Irrthum, zu glauben, dass Allgemeine wird am Leben gewinnen durch die Vernichtung aller individuellen Verhältnisse. Savigny, Beruf §. 42.

³ Два три примера приведени су нашој расправици: О научној разработкѣ историји слав. права, превод у „Праву“ А. Шимонића год. I. стр. 355 и примедбе.

одношaj права који се јавља у народном обичају и права које долази у облику закона.

Ми ћемо управо о томе овде и проговорити и разлози које наведемо, уверени смо, да ће доказати барем то, да још ни данас, одношaj међу та два извора није ни најмање јасан, ни у науци ни у практици; да још и данас он представља једну од тако званих *cruces juristarum*, (додај *et legislatorum*), јер управо о томе још ништа опредељено га нема, у супор оштега признања Пухтина доказивања, него је још и данас тај одношaj мрачан и замршен. Показаће се још јамачно и то, да тај појав и опет није друго, него последица, немања довољне количине сабрана материјала за обично право, по коме би се могла изучавати његова унтарња природа и својства.

О Римљанима излишно је овде и говорити, пошто је одношaj потпуне равноправности обичаја с законом у њих тако опширио и темељно изложен Пухтом.¹ О гласаторима и средовечним правницима, доста је казати, да је од њих, како их ми знамо, и те либералности доста, што признају да само где закона нема ту и обичај може заузети његово место,² али и то у апстрактној теорији, јер не признавајући они у правном обичају ствојство права него само правнога факта, који треба пред судом доказати, и паче доказати да има свуколику огромну количину њима захтеваних својства,³ да би признат био, то разуме се, да је на делу и та уступка била више привидна него ли реална.

Пухта пак који, како видесмо, јасно пред нама откри општу природу правнога обичаја, доказа не-

¹ У наведеном делу *Gewohnheitsrecht*.

² Tantum consuetudo valet, ubi lex non est scripta, quantum ipsa lex ubi esi scripta. Accursius. Glossa ad. fit. cod. quae sit longa consuetudo.

³ Actuum frequentia, temporis diuturnitas; actus plures, publici, continui, uniformet non interrupti, rationabiles, opinione necessitatis suscepti etc. Puchta G. R. III. 25.

опровержљиво, да обичај није друго, него облик појављања, а да му је садржај право, исто тако снажно и живо, као што је оно у закону. Већ по логичној доследности требало му је доћи, као што и дође, до закључка, да и у суду обичај треба да има исту тежину и снагу као и закон, као што то бијаше у Римљана. И то је дакако посве у реду. Али настаје важно питање: шта ће бити тада, кад дође у колизију, право које се јавља у облику обичаја, с правом које се јавља у облику закона? То је већ предвидио оштроумни републикански правник у науци, и ево у мало речи резултата његова разложења:

„In der Existenz eines Gesetzes kann möglicherweise der Grund liegen, warum ein Gewohnheitsrecht überall, trotz einer bestehenden Übung, nicht anzunehmen ist. Ist aber ein Gewohnheitsrecht wirklich vorhanden, so hat auf die Beurtheilung seiner Collision mit gesetzlichem Recht, seine Eigenschaft als Gewohnheitsrecht, keinen Einfluss; diese Collision ist vielmehr ganz ebenso anzusehen, wie wenn sie zwischen Rechtssätzen derselben Quelle einträte“.¹

И ова последња ставка представља се апстрактно уму, исто тако доследно логичном као и предидућа и као све што тај даровити писац каза о нашем предмету. По томе би се на први поглед казало, да се ни томе последњем закључку неда ни на длаку приговорити. Ипак, премда и сам врући заступник обичајног права, никако не могу Пухтин закључак примити такав какав је. Ја сам уверен да кад би Пухта био имао прилике упознати се непосредно са приличном количином, жи-вих правних обичаја, у његову одношају к закону, и у његову положају у народном и државном животу, био би свакако дошао до уверења, да ако где то овде, по староме правилу: *qui bene distinguit bene docet*, треба при интерпретацији, разликовати на категорије, случајеве сукоба или колизије међу

¹ I. c. pag. 215.

обичајем и законом. Главне категорије биле би по моме мишљењу две. При случајевима једне од њих свакако би могућа била примена или апликација Пухтине теорије; — к другој категорији, чини ми се, да је та примена посве немогућа.

Ми ћемо то своје мињење ниже покушати да поближе објаснимо и поткрепимо разлогима, а сада треба да констатујемо појав, који нам прилично осветљује положај учења о међусобном одношају закона к обичају. Колико год се речима понавља и признаје *in abstracto* Пухтина теорија, свакако је чудновато, да још нигде у законодавству познијему издања његове књиге (а од када је издана проше готово по века), није била, у колико је нама познато, примљена и слеђена, па баш ни у оним земљама и државама где се иначе сва Пухтина мињења о обичајном праву особито поштују.

Тешко да је Пухтина теорија о једнакости и равнотежи обичајног права са писаним законом игде тако радо у науци примљена и слеђена, као што је у Русији, особито у новије време,¹ паче како ћемо ниже видети, она већ допре и до законодавне власти и њезиних најближих саветника.

У науци грађанскога права у Русији, већ се од давна говори о обичајном праву као о извору потпуно равноправном са законом. Ипак и овде, као и на другим местима, пошто дође на ред,

¹ То се види и из ревности којом се у последње време у Русији сабирају и изучавају правни обичаји. Дочим пре 15—20 година један од најбољих руских цивилиста, покојни Димитрије Ивановић Мејер, у својим предавањима (Русское гражданское право. Чтенія. Лані издање 5^о издање), говорећи о обичајном праву у Русији, не могаše навести о томе предмету него само један чланак стр. 20, — у новије се време налази на том пољу доста велик број радника, чemu сигурно помагају и различна друштва и влада, дајући у ту сврху обилна средства, изашиљући учење експедиције, званичне комисије и т. д. Међу друштвима ученим одликује се свакако царско географско друштво, особито његов одсек етнографски. Међу радницима одликоваше се: Калачов, Јефименко, Чубински, Љубошчински; од млађих започеше се с успехом бавити тим предметом: Хилдебранд, Мајнов, Мулов и други.

учење о колизији закона с правним обичајем, одмах се с катедре и у знанственим књигама започиње познато Беконово *sermonicari quasi ex vinculisca* сваким логичним и нелогичним окретањем и превртањем изрека и узрока те се и опет настоји, то што је једном руком дано обичају, другом му одузети. И овде dakле, *in fine finali*, кад до дела дође, правни обичај у случају колизије, треба да се опет бржебоље назад повуче, те да уступи место писаном закону.¹

Што се тиче руске законодавне власти, то видимо у новије време у ње искрену жељу следити Пухтиној теорији, те дати обичају једнако место као и писаном закону, — али да се то ни до сада на делу не приведе у живот, не мислим да је томе крив само законодавац и његови саветници. Веома је у томе обзиру карактеран садржај једнога законског члanka и његовог официјалног коментара, којим се опредељује одношај правнога обичаја к закону у новом судском уставу, којим су уведене, познате и за границом радикалне реформе у судској струци те државе.² То је § 230 грађанског судског поступка, који ево шта каже:

Примирителни суд може на тражење једне од парничних страна, да се руководи при изрицању решења, утврђеним месним обичајима, кад је примена обичаја изриком законом дозвољена, или у случајевима које позитивни закони нису предвидели.

Овде је dakле обичај признат законодавцем; — али истом што дође у додир с законом, то се први ограничује без дугог разговора, нимало мање него ли познатим §§ пруског, францускога и аустријског законника,³ а писаному закону, па био добар или зао

¹ Сравни н. п. И. Ј. Мејера I. c. §§. 5. и 12.

² Судбени устав 20 новембра 1864 године.

³ Preuss. Landrecht § 314, Oesterr. allg. bürg. Gesetzbuch § 10, 11. Code Napoleon art. 1390, proced. civ. art. 3041, (премда се то тиче појединих coutumes) али се и овде приз-

даје се неограничено господство као и у западној Европи. Али *rationes legis*, изложене дикастеријом коме је задаћа састављање закона, још нам јаснији пример дају у истоме том правцу т. ј. тога неизбежнога противуречја међу признањем речима и вршења чином — те ћу главнија места тога пространога коментара у путпуности својој присти:

Предпославши неколико општих израза о важности обичаја, састављачи продужују:

Обичај треба да има у животу такво значење и такву снагу, да буде примењен и при суђењу код примирителнога суда, јер у противном би му се, случају одрицала важност без разлога, а сам живот и решење судије били би равно неправедним.

До јвога уверења дошли су и званични кругови и зато су у последње време дозволили примирителним судовима, да у споровима око поља, шуме и осталих сељачких односа, могу примењивати месне обичаје „ако нису у супротности са позитивним правом“.

Земљорадници се свакако у свима својим међусобним односима у главном руководе обичајима, а нарочито кад су у питању односи између чланова истога дома. Нарочито треба подвукти односе наследне, при деоби имаовине, старање о малолетнима и т. д. Уништавање ових обичаја и забрана њихове примене, имала би за последицу растројство домаћих и кућевних односа на селу, а позитивно

нају месни обичаји (*usages locaux*) који се односе к различним мерама и роковима. Италијански грађ. законик од 1765. г. (*Codice civile del regno d' Italia*) не говори, истина, у самом законику о укидању обичаја али се из чл. 4. види да се искључиво господство законима даје. Ипак признаје нарочито *le consuetudini locali* које се односе такођер к мерама и роковима (art. 1608, 1610, 1613, 1625). Исто у једној врсти уговора, обичај има вредност пред законом; чл. 1654 каже: „In tutto ciò che non è regolato dalle disposizioni precedenti o da convenzioni espresse, si osservano nel contratto di masseria le consuetudini locali. In mancanza di consuetudini o di convenzioni espresse hanno luogo le regole seguenti.“

право, које би те односе на селу другаче регулисавало изгледало би селу страно и неправедно.

И зато је у маси тих односа и њиховог регулисања на селу, позитивно право оставило обичај у важности у примени.

Па не само то, да је примена обичаја допуштена да се трпи, — него је она за случајеве, где је то предвиђено, нарочито наређена.

Од узрока *pro* и *contra* примања обичаја у суд, није у пракси зависила њихова примена.

Обично је у томе погледу било постепености. Или су примењивани само извесни одређени обичаји (о наслеђу, деоби и т. д.), или само изменђу одређених лица (становника — села) и у односима само изменђу њих, — или напослетку — само на извесне одређене односе.

И кад позитивно праву ма у коме од ових погледа призна обичају примену, онда од обичаја постаје правни обичај и постепено задобија силу закона. А како је онда потребно знати који су и какви ти обичаји који би имали и требали да се примене, — то онда постају драгоценi зборници правних обичаја.

Тако је примирителном суду остављена примена обичаја кад год то једна или обе парничне стране желе, а примена је обичаја дозвољена и обичај није противан закону. Утврђивање обичаја ако није утврђен негде у зборнику, остављено је суду. Тако обичаји постају помоћ позитивном праву, у односима, које је оно евентуално регулисало и замена у односима које није регулисало.

Ево дакле највиши у држави колегијални орган који у таким пословима окружује законодавца признаје у своме извештају о узроцима живу силу обичаја; искрено признање да влада те обичаје није знала у прећашња времена, те да је услед тога грешила наводи случајеве у којима се законодавац и пре на обичаје обизирао, особито у уставу о сељацима, где, у неким одношајима, закон и

не долази на среду, него је меродаван само обичај. Оцењује аргументе за и против равноправности обичаја са законом и одлучно се исказује за равноправност; назначује начин којим ће се сабирати правни обичаји и т. д. — или и овде, долазећи *ad fractionem panis*, да определи одношај обичаја к закону кад дођу међу се у колизију, и опет васколик либерализам у ових највиших пријатеља обичаја, ишчезава те закон добива неограниченогосподство. Откуда тај чудновати појав?... Од туда да и најискренији приврженци теорије Пухтине увидеше је на делу непримењивом, а та непримењивост или немогућтво апликације долази, по моме мњењу, од туда, што је одвећ општа, те се не обзире на то, да се и правни обичаји народни могу оснивати на различном темељу, па и њих као што и законе треба сматрати са различних страна и гледишта.

Пошто дакле не поиска и не назначи те разлике сам Пухта, који написа целу књигу о томе предмету, — то саставиоци закона тим мање могаху пропуштену попунити, а с друге стране никако не могаху заборавити ни достојанство законодавне власти, те оставити неограниченому привилегији судаца хоће ли у појединим случајевима припознавати вољу законодавца или не. Од туда дакле дугачко разлагање *pro* а кратки закључак (подобно западно-европској законодавној практици) *contra* обичаја, јер им се ипак последње представљало као мање зло.

А како да се реши то запућено питање, те се једном ослободимо таквога противуреда? По моме мњењу то ће моћи бити тек онда, пошто пред нама буде довољна количина сабраних правних обичаја, кад буде могуће разделити обичаје по њихову произходу, интенсивности, опсегу и другим својствима на различне категорије,¹ као што се у на-

¹ Да је нужно и могуће тако делење сведочи и то, да већ сам Пухта разликује народни правни обичај од практике судова с ученим судцима, којој он приписује сасвим друга својства, па је и не подводи под своју теорију (Gew. R. 108). Други их деле још у опште и местне, историјске и случајне (sic!) (Weiske Rechtslexicon sub Gewohnheitsrecht).

уци од давна деле и закони. Што се закона тиче, број је тих категорија тако простран,¹ да се већ дигоше важни гласови против потреби, тачности и користи некојих између њих.²

У супор тога богаства, ја ћу ипак да предложим овде још две категорије особите врсте, на које би по моме мњењу требало делити законе при њихову сукобу са обичајима, јер мислим да, обзиром на стање у коме се налази законодавство у наше време, то је једини пут којим би мало по мало, сваким *in abstracto* признавана а сваким *in praxi* одбациана Пухтина теорија о равноправности закона и обичаја, могла добити пут и крв. Премда се то питање, већ ради горенаведеног узрока, ни овим дефинитивно не решава, ја ипак приопштјујем овом приликом своју мисао ради тога, што би она могла побудити к размишљању о томе предмету, те повода дати да се уђе у претрес о начину којим би се цела теорија данашње интерпретације барем за случајеве сукоба закона с обичајем, преобразила и ближе определила.³

Исто као што при свакој нејасности или противуречју закона, тако и при сукобу закона с обичајем, треба прибеги к интерпретацији.⁴ Разуме се да ако за дотични случај нема тако званога законитог тумачења, (*interpretatio legalis*⁵), на које се

¹ У општем делу сваке приручне учење књиге грађанскога права, може се наћи гомила тих разлика као: *leges cogentes*, *leg. permissivae*, — *leg. jubentes*, *leg. prohibitivae*, — *leg. communes*, *leg. singulares*, — *leg. perfectae*, *leg. imperfectae*, *leg. minus quam perfectae* и т. д.

² Unger, *System etc.* I. 58. и у нотама.

³ Савињи опажа да што се ичтерпретације у опште тиче, имамо у књижевности узоритих образца и у Римљана и у новије време, али одмах додаје: *ung eich mangelhafter ist dasjenige was bis jetzt als Theorie derselben aufgestellt worden ist* (*System* I. 211.).

⁴ Неки новији правници тврде исто, и не без разлога, да сваки па и најјаснији закон треба при апликацији да се подвргне тумасењу (*Holzendorf, Encycl. II. Aufl. I. 324.*)

⁵ Ова се пак, како је познато, дели на *interpr. autentica* и *interpr. usualis*. Прво је кад сам законодавац објасни закон, па било ма у ком смислу. друго је кад се то уради

у осталом ми овде и не обзиром, не остаје него него тражити помоћи у ученоме тумачењу (*interpretatio doctrinalis*). Ова последња врста интерпретације, — која се дели на граматичну и логичну, а ова друга садржи већ у себи систематичну и историску, — даје на руку тумачиоцу много срећства да би се докопао одношаја праве воље законодавца к правилима које тумачи. У ту му сврху и практика и наука не само допуштају, него и налажу да изучи: узорак закона (*ratio legis*), узорак права (*ratio iuris*), погод закона (*occasio legis*), цели састав његов у међусобној зависности поједињих делова, друге изреке законодавчеве о истоме предмету, исторички развитак института ка кому се односи. Осим тога тумачу се налаже да још баци поглед: на законе који служају тумаченому извору или основом, на савремене теорије, затим на предлоге, извештаје комисија и т. д.¹

Овде се дакле изискује воља законодавчева у њезином одношају с множином елемената, из којих се претполаже да је могла постати, ишту се живљији који га праћају при постанку, те могу пролити какву светлост при објашњењу: гомила чињеница међу којима их свакако има и врло подређене важности. Међу тим посве се заборавља предписати тумачиоцу, да настоји тражити одношај воље законодавца к обичају, који, како што је уопште припознато, представља свакако самостални извор права! Ја сам тврдо уверен, да у многим случајевима и то не само при сукобу закона с обичајем, без темељита изучења тога последњега одношаја, све остало многоврсно оруђе неће бити у стању привести тумача к закључној цељи.

путем обичаја. И усулна интерпретација може исто као и аутнична посве или делом укинути пријашњи закон, или му што приодати, или га у чему причинити. *Lex aut rogatur i. e. fertur, aut abrogatur i. e. prior lex tollitur, aut derogatur i. e. pars primae tollitur, aut subrogature i. e. idjicitur alizuid primae legi, aut obrogatur i. e. mutatur aliquid ex prima lege* (*Domitii Ulpiani fragmenta*, tit. I § 3).

¹ Unger, *System des oesterz. bürgerl. Rechtes* I. 82—83.

Ја дакле дођох до уверења, да у случају сукоба закона с обичајем, случају ради кога је овде и подигнуто било цело питање, пре свакога даљега истраживања смисла дотичних правила или закона, необходно је потребно управо законе који дођоше с обичајем у колизију, разделити на следеће две главне категорије:

1. Законодавац је при своме послу знао о правноме обичају са свим његовим одношајима к правноме институту о коме закон говори и који се налази у опреци с обичајем; или

2. Како се из целога смисла и правца види, законодавац тога обичаја и његових одношаја није знао, кад је закон установљао.

У првом случају свакако је закон старији, и не може бити говора о равноправности, обичаја са законом, немој у толико у колико се њиме може попунити закон; а

У другом свакако је логично, да се сматрају у опреци стојеће постанове као постанове једнога истоветнога извора, те да се по обичним правилима подвргну интерпретацији, као што то Пухта и предлаже.

Можда ће се чинити непријатним, не одговарајућим достојанству законодавне власти, у опште подвргавати њезине установе такој анализи, јер у сукобима, који спадају под врсту назначену под 2 уличио би се законодавац у незнању. На то се може одговорити:

а) Већ саме промене, преинаке, укидање закона предпоставља до неког степена нијекање свезнања законодавчева;

б) И науком је признано, да је то свезнање немогуће, дочим се допушта осим граматичне још и логично тумачење, које све је себи садржи систематичку и историску интерпретацију.¹ Особито

¹ Unger, System etc. I. 82. уједно с примедбом. Савињи исто даје систематичкој и историчкој интерпретацији упоредно место као што и граматичној и логичкој. System des heut.

последње је тако јако оруђе у рукама тумача, да он њиме може показати небројене случајеве, у којима законодавац, нити је знао, нити је могао знати дотичнога обичаја.

с) Да и сам законодавац не признаје себе свезнајућим и непогрешивим: — то се међу осталим види и из изрека званичнога разлагања узрока § 130. горе наведеног судбеног закона.

Пошто је то допуштено, неће, држим, трудно бити уверити се о разложности предложеног разликовања.

Што се тиче сукоба закона с обичајем који је познат био законодавцу, те никако не сме надвладати закон, може се навести:

а) Нико не сумња о праву законодавца новим законом укинути пређашњи, па се ни о томе сумњати не може, да он законом може укинути обичај.

б) Као што при стечају каквих прилика и околности, закон се може показати штетним, те треба да буде укинут или изменјен, исто се тако може наћи и какав штетан обичај, па законодавна власт

röm. Rechtes I. 213—216. Гледај у осталом и Holzendorfia, Encyclopaedie I. 325 где се прима као посебни елеменат интерпретације још и аналогија која је већ признана била у аустрији. грађ. закоником (Unger I 59). О ширини круга интерпретативне радње римских правника, Рудорф дође до изреке: Die alten Juristen und Praetoren standen nichi unter, sonnern mit voller Freiheit über dem Gesetz (Нота 1 у његову VII издању пухтиних Institutionen I. 32). Иеринг пак приводи у потврду тога појава места у римским изворима (Geist des röm. Rechtes I. aufl. с. 440—452). Управо се ради тога обично и каже да је радња римских правника производила ново право независно од закона, да је била посебним изворм који се је звао *jus civile* у ужем смислу, ипак треба додати да тај ужи *jus civile* није био независан од обичаја. Будуће се дан данашњи извори права налазе у сасвим другом међузобном одношају него што је у Римљана било, није могуће захтевати да би данашња interpretatio doctrinalis правника стала више закона, али ако јој се барем интенсивно не рашири круг давши јој право вршити своју радњу свестрано, какав ће исход имати они судски послови ради којих законотворац, као што се Пухта изражава, wünschenswerthe Energie, mit willkürlichen Dazwischengreifen, Schleunigkeit der Abhülfe mit Improvisation von Rchtssätzen verwecselthe hat? (Institutionen I. § 15).

не може чекати, док он сам собом изађе из употребе (*desuetudine vel consuetudine contraria*), него има право а и дужност укинути га законом.

с) Сам Пухта на горенаведеном месту каже, премда мимогред, да законодавац има право издати закон, којим се истискује из употребе обичај, што потврђује и Савињи мињењем, да, ако је за кон издан у заштиту каква државнога интереса, или је обичај само местни, тад закон, ако је и старији, укида обичај.¹ Мињења оних правника, који су уверени, да закон и јесте једини извор права, излишно је и наводити, јер су нам и онако довољно познати.

Гледе другога случаја, то јест, да правни обичај, о коме није знао законодавац издавајући закон, при сукобу с њиме, не сме подлећи такому закону, могу се међу осталим, навести следећи разлози:

а) судац, ако ће да му осуда буде праведна и правовољана, треба да суди на темељу свестране и подробне *causa cognitionis*; разуме се да је и тим неопходнија *cognitio* законодавцу, који издајући закон, не решава као прости судац, о једном случају, него он тим изговара осуду већ унапред за хиљаде и хиљаде случајева.

б) правни обичај по својој ограничности није друго него изражaj одношаја некога правнога института народнога. Ако дакле законодавац није

¹ Savigny. System I. 166. Пухта пак на другом месту покажује толику побожност према томе што је већ узело форму закона, да долази до некле сам у опреку са својом теоријом равноправности обичаја са законом (Institutionen I, 29). Приликом мога недавног путовања по Кавказу, имах прилике, не ретко приметити, како најпримитивни народи постављају и слушају правила у опреци с обичајем. Према постављање правила бива неписано, ипак никоме од њих ни на ум није пало да сумња о томе: која је од две установе јача, јер знају да управо за то што обичај није био добар би укинут и замењен унапрочито постављеним правилом. У њих није као у нас, образованих Европејаца, да се укида и замењује то о чему се још неизна да ли је добро, да ли је зло; да ли је потребно или сувишно.

знао дотични обичај није знао ни институт, а писати правила за одношаје, који се не знају, може се обзиром на особите прилике до некле и испричати, али такоме се правилу уклањати као правилу обзбиљнога закона, свакако граничи се ибесслицом².^m

с) Пошто је већ неопровержљиво доказано, да незнაње права није *ignorantia facti* него *ignorantia iuris*³ и пошто нико и не сумња о истинитости старога правила, *jura novit curia* то тим више треба да законодавна власт знаде та *jura* ма у коме се облику они јављали, баш и у оним, случајевима, кад хоће да их укине.

д) Правнички је аксиом, да се закон оснива на вољи законотворца, те из тога следи питање: каква воља може бити тамо, где је она основана на незнанju, на погрешци? Јасно је, да у таком случају не може бити ни речи о вољи законодавчевој. Из тога пак даље следи, да судац, који више воли основати свој суд на обичају, него ли на такоме закону, не може никада бити прекорен обичном фразом, да он тим не врши вољу законодавца, јер те воље у таком случају и нема.

е) Већ сами гласатори допуштаху обичноме праву законску снагу у случајевима, где закона *нема*¹ (што видимо и у горе наведеном § 130). Пошто пак у нашем случају, по томе што је казано у предидућој тачци „нема воље законодавчеве, дакле ни закона, то дакако обичај ступа у своја права, већ и на темељу тих ограничених појмова гласаторских.

Кад пак не би хтели изводити строге конzekвенце из казанога у тачци д), могли би се обратити к тумачењу, па питати: рад шта се допушта

² Regula est quae rem quae est breviter enarrat, non u. ex regula jus summatur, sed ex jure quod est regula. fiat (frt 1. Dig. de reg. jur. (50. 17).

³ Puchta. Gew. R. II. 167, 220.

¹ Гледај горе наведену гласу ad tit. cod. quae sit longa consuetudo.

употреба обичаја у суду, кад закона нема?.... Логички би одговор на то јамачно био од прилике овај: „Да је законодавац знао о овоме правном институту, послу или случају, кад је састављао закон, он би јамачно био постановио онако исто, као што је то постановио највернији њихов израз, обичај“; — ако је пак допуштен таки логички закључак, то из њега може, без икаква натезања следити и за случај сукоба обичаја са законом назначенога својства: „кад би законодавац знао природу института, посла или случаја, он не би био тако установио као што је у закону, него овако како је у обичају, који је ипак из природе тога института, сличних послова или случајева и истекао.“

Ред је сада прећи к другоме чисто научном предмету, те бацити поглед на главније последице, које за њ‘ проистекоше и занемарења нашега извора.

Једна од најважнијих струка правничке науке свакако је историја права. Главни јој је задатак, као што је познато, изучавати и излагати правне појаве у њиховом генетичном реду и облицима, како што се јављају и изменеју у пространству и времену; њихову каузалну свезу и узроке њихова развитка или релативнога заостајања у томе или у другоме правцу.

А шта да кажемо о данашњем стању тога важнога предмета?

Може се слободно рећи, да премда се историја права већ одавна мање или више негује², паче да пре више него по века би великим правником Савињијем, на философским начелима основана и историско правна школа — да ипак никаква

² Већ познати спис Помпонија (живио је за Хадријана) „de origine juris“ (fr. 2 dig. 1. 2.) предсавља историјски преглед римскога права па и ако претежно са спољне стране. Још у време хуманиста Француза Кујас (1522—1590) удари у својим делима о римском праву донекле историјским правцем; — а у првој половини 18. века извађе Heinacci-ова *Historia juris romanii et germanici Halae* (1733).

друга грана правне науке не стоји ниже историје права. Кад погледамо на огромне резултате, које новије језикословље достиже, научна струка која није ни мало старија од наше, ми правници историци никако не можемо казати, да смо урадили то, што би и колико би требали да урадимо. Али ни то не би била велика несрећа, кад би, барем то што је урађено, имало прави научни карактер, чега се жалибоже, ради многих и многих недостатака, тој радњи приписати не може. Овде, разуме се, ни ти је место нити се можемо упуштати у дубоко и широко разлагање и претресање тога предмета, него ћемо се такнuti само неких важних страна, које се поближе тичу нашег извора.

По примеру политичке историје, почеше где те где у новије време и историци права говорити о прагматизму свога предмета, јер дакако да иначе, просто цртање јуридичких факта и појава, као што то на делу и чини већина правних историка, неби се много различило од радње средовечних манастирских летописа. Али жалибоже да и у списима самих тих који о прагматизму говоре, веома се ретко може срећи каква прагматична мисао, То у осталом ни могуће није, кад се историцима готово посве губи из вида један из најважнијих извора правнога живота. Остајући на тај начин њихово знање једноставно и фрагментарно, не могу ни представити себи у једини, нећу да кажем васколики правни живот у избраном отсеку времена у определеном простору, да ли, и при најбољој вољи, није могуће да појме ни поједини правни институти у приближној својој целости. А рашта? Ради тога што им није нити може бити позната унутарња свеза или одношај правних института, које налазе у писменим изворима, са осталим институтима и странама правнога живота, који записани нису. А без тога, по моме мњењу, прагматизам, па колико се год о његовој потреби тратиле речи, није могућ

у нашој струци. То вреди о историји права у опште, а тим се више, ради горе изложених узрока, то може казати о историји права у Словена.

Познато бирократско правило: *quod non est in actis non est in mundo* које се оснива на инквизиционој практици средњовековног поступка, као да неким начином и оправдава деловање већине историка, правника, који се ограничавају, при својим изискивањима и радњама, само на писано право. Ако су се неки побољши правници у новије време, особито у Словена, почели обзирати и на још живући у народу обичај (нпр. Неволин, Јиричек) ипак, по самоме недостатку нама познатих описаних обичаја и по фрагментарном начину њихова сабирања, исто тако фрагментарно могуће је и користити се њима, тако да и опет главном, да не кажем једном грађом за сва истраживања о историји права, ипак остају писани закони и други у прејашња времена писани извори.

Али настаје питање: да ли се и ти писмени извори употребљавају критиком која одговара њиховој унутрашњој природи? За спољну критику о самим писменим изворима, о њиховој аутентичности и о другим признацима претежно сдворује природе, и палаеографија и хронологија и друга обична средства употребљавана писцима политичке историје дају и историцима права довољна оруђа. Али треба даље питати: је смо ли се постарали да прибавимо себи оруђа за унутарњу критику, према природи нашега предмета. Мени се и овде чини да, — не знајући ми тесну каузалну свезу међу законом и обичајем и другим формама појављивања права; не знајући унутарњу међусобну свезу и одношај јединих правних института и њихових делова; не знајући напокон, свеза ни одношај међу појединим странама правнога и странама других појава живота народнога, — то ми још никаква мерила немамо о истини садржаја наших писмених извора, услед чега треба да овима на реч верујемо. Може ли се то називати у опште кри-

тиком и писање историје, основане на таквим изворима, може ли се назвати критичким или паче прагматичким, остављам да суде сами читаоци.

То исто незнაње главним је узроком, да се ми историци правници не могосмо ни до сада отрести неких јуридичких фикција које, и ако су неопходно потребне у правној практици, оне су тим не мање веома шкодне и заводљиве при историчком истраживању права. Правничка фикција или правило, да закон пошто је проглашен био, одмах у живот ступа (или после истечења назначене *vacatio legis*), веома је потребна, паче неопходна у практици. У историји права напротив, она је била узроком веома често, да ми место реалне истине, на којој треба да се оснива свака историја, имамо пред собом ништа више до историчко-правне фикције, или, простије говорећи, место истине лаж.

И масмо прилику већ напоменути и на другом месту пример из судско-правних одношаја у Далмацији. У тој земљи би 1816 године уведен општи аустријски грађански законик, саставиоци кога, разуме се, по тада господујућим теоријама нису ни помислiti могли на то да изуче пре фактичне одношаје у Далмацији, барем за оне правне институте који у различних народа представљају обично разлика и разлика кадај огромних, оснивајући се на унутарњој раселјености темељних њихових начела. Ко знаде да у целој унутарњој Далмацији сељак живи у фамилији нарочите врсте, већ познатој и у књижевности под именом „задруге“, тај неће ни сумњати о томе да особито та поглавља аустријског законника, која се тичу обитељског и наследног права, нити икада бијаху, нити могаху бити нити су сада у реалном животу. Будући самим положајем ствари усиловани, или судци занемаривати постанове законника или сељаци на различне их начине опходити и избегавати, то разуме се, да свикилики одношаји који извиру из обитељи и наслеђа, следе као и до времена када се о томе закону у земљи ништа знало није, управљати се

старинским обичајем. Будући пак да § 10 тога истога законика одбаци свеколике обичаје правне који неби били нарочито признати законом, то разуме се, — пошто таких обичаја признатих нема — да правник историја будућих векова, који би желио представити својим сувременицима правни живот у Далмацији за последње по већа, он би свакако, по више назначеној фикцији, требало да изложи правила општег аустријског законика грађанског који је свакако *de jure* или у означеним одношајима само на папиру и господовао у то време код далматинских сељака. Пита се, да ли није боље и корисније не имати никакве историје права него ли је имати такову?

И у теорији и у практици и у законодавству, као што је већ горе напоменуто, преоте мах та-ка наклоност к обопћивању правила и појмова, да и правни историци при своме послу не могу се отрести те навике, премда особито њима она доноси превелику штету. Покаже ли се некакав писани извор права из којег се види, да је у једноме крају или разреду пучанства неке земље живило или живи у определjeni одсек времена некакво правило, обичај или закон, то се ми недовољавамо тим да ограничимо тај обичај, правило или закон на крај или на разред народа у коме се управо јавио и живио, него га одмах распрострањујемо на целу земљу, па и на више земаља, крајева, и разреда, не обзирући се при том много на разлике и у етнографском и у телурском и у економском и у историчком и другим одношајима, који не допуштају ни помислити да би то правило могло у свим тим крајевима у свих разреда пучанства једнако живети. Останимо примера ради, и опет при Далмацији. У свим далматинским градовима, ради сличности животних одношаја, свих градова и грађана у Европи, на које су се састављачи грађанског закона аустријског највише и обзирали, правила су тога законика, не изузимљујући ни поглавља о фамилији и о наследству, готово посве у

живот ступила. Ипак ко би хтео распространити тај факт и на све остало не градско пучанство Далмације, из гореказанога се јасно види, на колико би преварио и себе и оне читаоце, који би му на ријеч веровали. Историка права не би од тога басања ништа тако сачувало као свестрано знање правних обичаја, којих је већ по њиховој природи најглавније својство, како је већ много пута казано, изражавати у себи и најтање и најситније различице и облике у којима се право појављуја у различним земљама, крајевима, местима и разредима народним.

По немачком примеру, од кога ми, као добри ученици, не смемо нипошто ни за длаку одступити, и ми у нашем историко-правном расправљању, старамо се, и силом и добром вољом, разликовати пре свега наше домаће од живља који улегоше у наше земље иза границе. Али будући да се може слободно казати да ни десети део нашега народа, не живе по писаним државом изданим законима, у већини приватних одношаја, него по своме самородном неписаном праву, то се лако из тогав идти може, у колико тачна може бити та аналитична радња, док се не изучи жива правна грађа које тако још много у нашега народа има. Из те грађе не само да би смо упознали што је народно, него и то што је и у ком степену народ примио са стране, јер и маса народа, премда у опште конзервативна, ипак, по самој природи, друштвенога и међународнога живота, не може избегти такође и туђему уливу, те не позајмити од суседа свога, то што у себи нема, или што мисли да је у суседа боље. У осталом, то народ чини барем *cum grano salis* мало по мало, и задовољује се најближим суседом, а не иште, као учени правници, како ће из преко мора и преко гора пресадити махом ћелугомилу егзотичкога сила на родну земљу. не постравши се прије, ни да — пошто у новој отаџбини не може живети на простом, слободном ваздуху, — да му се приготове барем потребне

стаклене топлице. Али народ као оно добар сусед и позајмљује опет суседу од свога, те бавећи се народним обичајем, могли би смо наћи не ретко уплива тога обичаја и за нашом етнографском гра- ницом. А шта позајмише од нас, учених правника заграницни нам другови?...

Мало повише напоменуто је о упливу немачке и у опште западно-европске правне историографије на словенску, те мислим да неће бити з горега чути суд једнога ученога Швајцараца, по имену судећи, немачке народности, о правно-историчкој радњи у Немачкој и Француској. Женевски професор Хорнунг у јоцени својој историје римскога права Алфонса Ревира,¹ разлаже своје мисли о томе на следећи начин:

Пре свега, напомиње колико се раније Француска ослободи ауторитета римскога права него ли Немачка. Ова последња да при крају XVII и почетком XVIII века осмели се први пут да суди римско право, и то под упливом философа који надовезаше на Гроциова истраживања. Правац тога ослобођења да се све више и више јача чим даље ступамо у XVIII век. Али допревши до ове тачке, каже писац, „il convient de distinguer la conception française et la conception allemande“. Затим продужује: „La France du XVIII siècle recherche surtout les causes sociales du droit: elle fonde l'économie politique, et Montesquieu dans son esprit des lois, jette les bases de l'histoire philosophique du droit, en cherchant à montrer, comment il est déterminé par tous l'ensemble des conditions sociales de chaque époque. Des lors la France est restée fidèle à cette conception (elle est aussi de la science anglaise, et ici nous citeron surtout Buckle et Darey), parcequ'elle ese conforme à son génie, qui a été de combiner les races dans toute sa généralité.....

¹ Quelques vues sur le droit romain en lui même et dans son action sur le monde moderne, à propos d'une histoire récente de ce droit. U Gentskom časopisu Revue de droit international et des législations comparées 1873. I. et II. p., 164—202.

Quand l'esprit allemand parvient à l'entièvre indépendance, il le fait au contraire, par un retour aux origines germanique, plus que par une préoccupation de la nature elle même. Le germanisme juridique tel qu'il se constitue dans son opposition au romanisme, a partir de Justus Möser, d'Eichorn et de Jacob Grimm, devient le vrais foyer de la sience allemande. L'antithèse se marque surtout a partir du congrès des germanistes à Francfort en 1846.... se droit romain est un Juristenrecht, et le droit germanique un Volksrecht. A partir de Savigny ces question sont scrutées de près. La sience de deux droits et de leur histoire se constitue définitivement grâce à des travaux comme ceux de Mittermaier, Weitz, Wilda, Walter, Zöpfl, Herber, Bluntschli sur le droit germanique; de Savigny, Puchta, Wangerow, Böcking, Walter, Rudorff sur le droit romain. Mais c'est une science encore scolaistique, en ce sens qu'elle isole trop le droit de ses causes nationales, et qu'elle en reste ordinairement à l'étude approfondie du droit romain et du droit germanique. Ihering ferait seul exception avec son „Esprit de droit romain.“ (On pourrait aussi excepter les vues de Stein sur l'évolution juridique de la France)¹. La lutte entre les germanistes et les romanistes continue et donne lieu à des comparaison fécondes, qui vont plus au fond des questions que les ouvrages spéciaux sur chacun de deux droit.

L' Allemagne en reste donc a l' antithèse des races et se borne à les décrire. Elle est aussi essentiellement descriptive dans sa riche littérature sur l' état et la société civile. En même temps il est vrais, la philosophie allemande, reprenant l' oeuvre de Vico, constitue la philosophie de l' histoire, envisagée comme la science des formes qui revêt successivement l' esprit, l' État étant une de ces formes. Elle applique à l' évolution humaine les catégories de la logique. Il en résulte de vues générales d'une grande valeur, comme celles de Hegel et de

¹ Бивши ученик, веома близки знања и искрени поштовац Штајнових васлуга научних, немогу пропустити а да овде не опазим, да се значај многостраности у научним истраживањима не појављује само у томе делу, него у свој Штајновој ученој радњи.

Gans. Mais leurs systèmes péchent par un excès d' abstraction et se tiennent à une trop grande distance de fait, tandis que la science juridique proprement dite persiste à ne voir que son objet. La synthèse n'est donc pas opérée en Allemagne entre l'idée et le fait¹.

Томе Хорнунгову нацрту положаја правне историографије, могло би се приододати још којешта, али то остављамо до друге прилике. Ипак ми се не може са мање, а да, не обратим пажњу читаоцима на једно од најважнијих дела основача историске школе у Немачкој, Савиња, на име, на његову историју римског права у средњем веку². Премда то дело представља велику главницу оштроумља и учености, ипак се може назвати барем у томе смислу једностраним, што нам показује римско право, какво је оно било у средњем веку на катедри и у књижевности, заборављајући мало не сасвим представити нам га како је у истини било у животу народа, како се мало по мало ширио или ужио круг његова уплива, како је долазило у сукоб са другим елементима, какви су нови облици из тога постајали и т. д.³

¹ Исти тај раздор међу мишљу и делом у науци права, који констатује Хорнунг у данашњој Немачкој, представља нам већ најад два века и то знаменити Vaco de Verulam као господујућег у науци свога времена: „qui de legibus scripsit runt omnes vel tamquam philosophi, vel tamquam jurisconsulti il ud (de justia universalis sive de fontibus juris) tractaverunt. Atque philosophi proponunt multa, dictu pulchra, sed ab usu remota. Jurisconsulti autem suaे quisque patriae legum, vel etiam romanarum aut pontificum placitis obnoxii et addicti iudicio sincero non intuntur sed tanquam vinculis sermocinantur“. (De dignitate et argumentis scientiarum ib. VIII. cap. 3).

² Geschichte des röm. Rechtes im Mittelalter; II. Aufl. Heidelberg 1850 bis 1852. 7 Bände.

³ Прва књига тога дела даје појам о изворима права римскога и немачкога и о судском устроју у оба народа, али већ и ту има прилично поглавље о учењу права у школама. У другој књизи излаже се римско право у појединим државама западне Европе: све остале пет књиге не говоре о другом него о универзитетима, о учитељима права, о њихову учењу, о писменим изворима и о књижевности тога предмета.

А сада кад се сетимо да су се наши историци права, (овде разумеме не само јужне Словене, у којих је мало шта и урађено до сада, на том пољу, него и остale Словене), са веома малим изнимком посве поводили за примером историка права у Немачкој, то је тим и одговорено у каквом се стању налази наше правно повесништво. Оно, дакако, у супрот огромне учености некојих из њезиних радника², у нас се у опште говорећи, налази још веома ниже него ли у наших северо-западних суседа, занемарујући ми главни неписани извор који је у нас неизмерно обилнији него на западу а писаних напротив, на које се готово искључиво и обзирено, будући у нас веома мање него онамо.

Из тога што Хорнунг каза о стању историје права у Француској и Немачкој, ми и опет видимо, као што је примећено, и на другом месту, неку субјективност историка-правника у обе, а особито у последњој од тих земаља, неко подавање себе под уплив резултата историчког развијатка поједињих земаља и укупности животних одношаја и живља, међу којима живљају или живе поједини писци. Ја мислим да, ради узрока наведених горе, иначе није ни бити могло. Погледамо ли с вишега гледишта и Помпонијев исторички преглед „de origine iuris“; исторички правца у списама Кујаса; „Historia iuris romani et germanici“ Хеинеција; горе наведено историчко Савињијево дело и све друге њима сличне производе, уверити ћемо се да су сви они плод укупних прилика, околности живота, историчког развијатка, стања науке у појединим земљама у определено време. Камо среће, да би и ми, који смо најобјективнији у опонашању, опонашали ту њихову субјективност при писању историје права, наша би радња барем била верна слика резултата, одношаја у којим се налазио током векова правни живот у појединих

² Ко не позна огромно дело Мађејовскога „Historija prowadzistw slowiański“ препуњено необичном учености и начitanosti?

словенских племена, и тих околности и прилика у којима и сами живимо, Ја то никако не кажем ради какве етнодоксије, као да би желио ограничити се само на наше народне форме, него за то, што би то било од велике користи не само за нашу домаћу науку права, него ли и за науку свеопшту. Ово последње можда ће се чинити на први поглед парадоксон, али сам уверен, да ће се свак убедити о истини тога потврђивања, кад обрати пажњу на следеће:

Многи из наших словениста, или у опште рођољуба, кад желе показати важност изучења словенског света, обраћају највише и готово искључиво пажњу на беспримерну огромност простора који заузимају словенска племена, од граница Италије па до Китаја и Јапана, од срца Европе до срца Азије. Дакако, да већ и тај простор није без великог значења, али не никако сам по себи, него као подлога богаству најразличнијих појава и облика друштвеног живота, богаству, које тешко да се игде, барем у странама странога света, може наћи у такој мери.

За све оне научнике, било словенске било иностране, који се баве изучавањем човека у друштву, — у разред којих свакако припадају социологи и правници, — веома је важан огромни број најразличнијих група суседа, тога словенскога земљишта; и по етнографском произходу своме и по значају и по изображености и по вери и по политичким, економским и социјалним одношајима, који се у њих развише; — важан је особити облик који дадоше ти разнојезични суседи словенском земљишту разделивши га у два велика копна, или континента, са множином наших отока у њиховом а њихових у нашем земљишту; — важан исторички ход нашега етнографског покрета, при коме, или се ми уједначисмо другим, туђим народима, или они нама; — важни најразличнији политички одношаји и свезе са тим нашим суседима у којима се ми негде налазимо као управљачи над њима, негде

они над нама; а негде живимо готово упоредно; — важне велике разлике у елементима вере, које се угњездише у наше земље, и од туда проистичуће разлике у облицима културе; — важна особита историја постјања, умнажања и ширења наших градова и њихови одношаји к ратару-сељаку, који је свагда представљао главну основу свих словенских племена. Разуме се, да све то, с крајним разликама, телурним, климатичким, земљописним и т. д., с најразличнијим историчким судбинама и разликом појединих племена и земаља, требало је да произведе и произвело је беспримерно богатство облика обитељског, приватног, друштвеног, државног и међународног живота у свима могућим стадијама и облицима њихова развјитка.

Јасно из тога следи да наша субјективност имала би, већ на темељу означених појава, таку универсалност у себи, а по томе и тако значење за науку у опште, какву не можемо срести у историји права никаква до сада културног народа или народописне групе.

Када помислимо колику је научну корист већ донело сравњивање или успоредна метода у природним наукама, у језикознању, и т. д., наћи ћемо да је посве у реду да се та метода почела уводити и у историју права. У западној Европи утемељише се у неким високим школама и катедре за компаративну историју права, осим тога установише се и учена друштва која се баве тим предметом, паче и сами поједини писци, изучавајући један или други институт права, често употребљују успоређивање као објашњење или попуну у својој радњи. Али која научна корист може бити из тога, кад се и овде готово свуда срета она иста једностраност коју опазисмо и горе на неколико места у писаца појединих историја права. Већ из самога назова катедара и друштава који се тим предметом баве, и њихових периодичних органа

види се, да се и овде обраћа пажња готово искључиво на писане изворе.¹

Не будући, по томе што је горе казано, могуће упоређивачима, знати основе и разлоге поједињих појава, посао успоређивања постаје мало не посве механичним, и такој се радњи може у већини случајева смело прилепити позната изрека *comparaison n'est pas raison*. А шта да помисли озбиљан човек кад, у неким делима с успоредним карактером, опази непрегледну гомилу успоредних места и цитата, већина која тако мало општега има са својим паралелама, да ћеш с њима што те воља пре урадити, него ли ћеш моћи међу се их сравнити? Чини ли се то ради научних потреба и цељи, или ради сврха, које с науком не стоје ни у најдаљем дотицају? Мислим, да никоме не пристоји, као што таким писцима, опомена даровитога италијанскога песника:

*Scimmia, se gabberai le genti grosse,
Temi l' orecchio spalancato al vero,
Che ne' tuoi sfrozi dell' inno guerriero,
Sente la tosse!*¹

А шта да се каже о покусима универзалних историја права? Пошто већ горе казасмо своје мњење о садањем стању правнога повесништва у опште, и то највеће гледе историје права поједињих народа, земаља, држава, то је лако промислити да, кад су саставни делови тако нагрдно крњави, колику ће крњавост представљати тобожња целина!

¹ У Collège de France, у Паризу столица упоредне историје права зове се званично: „*histoire de la législation comparée*“ (од тога пређе и у Русији наслов двема катедрама које имају до некле и компаративни карактер: „Историја славјанских законодавства“ и „Историја важних иностраних законодавства старих и нових“). У Паризу има и Société de législation comparée где излазе, осим тога, и два часописа с надписом „*Bulletin*“ и „*Annuaire de la legislation comparée*“; затим „*Revue de législation ancienne et moderne, française et étrangère*; а у Генту у Белгији, већ четири године излази веома ваљана „*Revue du droit internationale et de législation comparée*“.

¹ Giusti, Poesie. A. Girolamo Tommasi.

Има ипак људи који већ сада мисле о могућности састављања свеопште историје права.

Заиста, ко год позна огромни развој новога на позитивном темељу заснованога језикознања, ко знаде сгромну по критичним правилима сабрану грађу и досадање радње на пољу историје језика поједињих народа, — а зна с друге стране положај правних наука особито историографије права, оскудицу и некритичност сабранога материјала, тај неће ни часа почасити а да не закључи, да успеси на нашем пољу не могу се ни издалека успоредити са резултатима радње у струци језикословној. Па јели ипак коме и на ум пало већ сада писати свеопшту хисторију језика?... Истина, да *in magnis et voluisse sat est*, истина да, по песничкој изреци: *Immer streben zum ganzen* и т. д. наука треба да тежи к целини, к универсалности; — али, од тежње достигнути тешку и далеку циљ, до мишљења да је већ достигнута, има огромна хода.

Свакако је корисно, што у неким вишим ученим заводима би уставом уведено нешто слична успоредној историји права,¹ јер то не само расширује круг знања ученика, него и доказује на делу релативност правних појмова и облика у различним крајевима и у различних народа. Дакако да и књиге, које сабиру и представљају систематични нацрт тога што је до сада познато у науци, о праву различних народа, веома су корисне, јер међу осталим дају барем преглед до сада урађенога, те је тако лакше закључити о томе чега нам још недостаје, и на коју страну треба да се научне снаге окрену, да би попуниле досадање недосташице и празнине. Али нек се само не убрајавају писци тих књига да они пишу, или да је у опште могуће, при таквој оскудици извора, пи-

¹ У колико је мени познато: у већини италијанских универзитета, у Collège de France у Паризу, гореизначене две катедре у свим руским високим школама, у пештанској и у тек основаном загребачком универзитету.

сати свеопште историје права.¹ То би се звало зидати зграду са кровом уместо с темељем, па и још пре него је и грађа нађена и на место зидања донесена.

Шта више, из до сада казанога, може се логично закључити, да по стању данашње науке, не може још бити речи ни о свеопштој историји појединих правних института. Истина да двојица између најзначајнијих цивилиста правника у Немачкој, Ганс и Унгер написаše онај „о наследном праву“, а последњи „о женидби“: обое „у свесветском развоју“². Већ обзиром на множину материјала откривенога, пошто те књиге изађоше и о коме њихови писци тада не могаху знати, тај би се „свесветски развитак“ и на темељу те нове грађе показао у многом иначи, него што је у тим делима представљен. Јасно је дакле, да у та два иначе изванредна списка, свеопшти елемент ограничује се на систематички преглед до тада познатог науци, или тачније, тим писцима, материјала. На што дакле такви наслови, који веома више обећавају него ли извршити могу?... Они су по свој прилици још и нехотични одјек времена кад су и бољи научници држали, да само што је случајно записано, треба држати да је у истини било или бива, а да све остало може безнаказано оставити без пажње и кад су мислили, да прочеље или наслов књиге има бити као лице дипломата на којем можеш читати све, само не одзив тога што у себи садржи.

Недостатци и штете које произлазе за нашу струковну науку и практику од занемарења јед-

¹ Има ипак људи који су посве противног мишљења. Гледај н. п. Капустина, Историја права (Јарослав 1872) стр. 9. Pütter у своме делу „Der Inbegriff der Rechtswissenschaft oder jurist. Encyclopädie und Methodologie“ (Берлин 1846.) изненадује нас са „Allgemeine Weltrechtsgeschichte“ sic! које њему пође за руком представити нам на равно 179 печатних страна in 80!

Das Erbrecht in weltgeschichtlichen Entwicklung. 1824 – 1835 4 Bde. - Die Ehe in ihrer weltgeschichtlichen Entwicklung 1850.

нога из најглавнијих извора права, држим да су довољно означени тиме што је горе изложено, премда би се могло о томе говорити и још у многим другим правцима. Али то занемарење по самој природи одношаја узрокује штете, недостатке и заблуде и у свим осталим струкама човечјег знања, које се тичу човека живећега у друштву. Ради краткоће овде ћемо напоменути само о једној или две таке струке, у којима су те последице и без дубљега изискавања очевидне.

Свакоме је познато какву важну улогу међу друштвено-државним наукама игра статистика. Она се особито нас тиче кад се бави правним одношajima и фактима, и у свим боље уређеним државама сретамо статистику, не само преступа и злочина, него и послова који припадају к другим правничким отсецима. Сада ако ја не знам устрој задруге, то и најтачнији бројеви, које у статистици налазим, и који назначају број опорука, нису од велике користи за мене, ако не знам зашто је овде њихов број тако малахан, поређујући га с бројевима тога истог правничког посла, које сретам у другим земљама с једнаким пучанством, али где задруге нема. За мене мало значи број преступа, против својине неких особитих ствари, па чинио се он мени релативно велик или малахан, кад ја незнам појмове народне о својини у опште, а напосе што се тиче такових особитих ствари.

У новије време, како је познато, историци у ширем смислу дођоше до уверења, да им се треба, ради праве прагматике, историчке, обраћати не само на оне појаве, који се лакше опажају и паметују, као што су: ратови, глад, главе државе, и т. д., -- него и на унутарњи живот свих слојева народа у течају његова развитка. Услед тога, појави се захтев а и потреба, да би се историци обазирали и на правно стање и одношаје народа којега историју пишу. Трудно је захтевати да писац политичке историје буде ујед-

но и стручним правником, него он обично бива упућен на радње самих правника, које он употребљује као већ готову грађу. Не вршивши, како је горе доказано, сами историци-правници своју задаћу по захтевима здраве критике, особито услед занемарења нашега извора, то се јасно види, какву корист за свој посао могу извукти из правничких радња писци политичке историје.

О обради обичајнога права

Свакоме је познато, како се често у савременим наречјама и говорима народнога језика налазе облици, који, помоћу критичког метода, помажу да се објасни историја посебног језика и у епохи, о којој нема писаних споменика.

Познато је такође, колико су користили научним истраживањима о језику речници језика простога народа и друге збирке те врсте материјала.

Такве услуге учиниле су и могу учинити и збирке песама, прича, обреда и т. д. који живе јоште у народу, не само језикозналцима, но и испитивачима историје усмене књижевности и митологије.

Тако исто и у данашњем животу простога народа могу се наћи старији правни облици од оних, што се налазе у најстаријим правним споменицима. Такав материјал само ако се скупи као што ваља у толико је важнији, што може користити не само што се тиче тога народа, у кога се налази но може послужити, помоћу поређеног метода, истраживањима у разних других народа.

Још у ћачко доба заинтересовавши се облицима права у Словена, на име његовим појавама како се јављају и изменеју у пространству и времену, ја сам, на послетку морао пре свега бавити се њиховим правним обичајима; то ће бити појмљиво свакоме, коме је иоле познато стање правнога живота у Словена.

Знање права, које живи у обичају, неопходно је већ и стога, да бисмо могли објаснити оно, што је ушло у писане споменике. Служећи се искључно овима последњим, тешко је и скоро немогућно

створити одређен појам о једној или другој правној установи у њеном историском развију.

Тим мање је могућно представити себи иоле потпуну слику историје права ма којега народа само на основу јединих писаних закона.

Знање обичајног права учинило ми се тим потребније што сам се ја бавио поглавито историском судбином права у јужних Словена, у којих се обичајно право јавља као главни, а у неким крајевима као скоро искључни елеменат.

А како о обичајном праву у пређашња времена скоро ништа није било записано, то, наравно, мени је вљало управити своја истраживања пре свега на сувремени правни живот народа.

Ја сам узимао већ *a priori*, да таквога материјала мора бити одвећ много, из тога простог узрока, што је писаних закона, који би одговарали потребама и убеђењима народа, било на словенском језику одвећ мало; напослетку се показало, да се ја нисам преварио. Ја сам држао шта више, да правни обичаји јужних Словена, ако се скупе у свима њихним крајевима, начином који одговара цељи и извире из унутрашње им природе, могу постати тако важан извор за поређење с облицима правнога живота у других више или мање сродних народа, каквим је постао ипр. литавски језик за целу групу индоевропских језика, ма да се, као што је познато, од њега нису сачували скоро никаки писани споменици, иза епохе реформације.

Према таквом убеђењу у дејствителну важнју словенских правних обичаја за научне цељи (јер ме практична страна њихова тада врло мало интересовала), може се мислiti с каквим одушевљењем и енергијом заузeo сам се ја за њихово прикупљање, ма да тада још није било списа Лебока, Сомнер-Мена, Лавлеја, Моргана и других, који су тако очевидно показали огромну важност сувремених народних правних обичаја за научне цељи. Интерес тај још више се развио, што

пре 16 година радећи у једној од најбогатијих библиотека у Европи (у Бечу) и прпећи из књига податке о правним обичајима Словена, ја сам их могао прикупити врло мало. Да би спис за које сам прикупљао тај материјал, дошао до приближне иуноће, ја сам морао тада још распитивати људе, који непосредно знају сувремени живот простога народа, и који су се налазили близу тадашњега мојега места становања, и резултати баш тих случајних пропитивања показали су ми се не маловажни.

Опште одобравање и наклоносст, којима су били предсрећнути први чланци моји о резултатима тих почетних истраживања, још више су ме охрабрили на рад у томе правцу!)

И тако, ја сам се решио да почнем при披рање материјала у самом народу. Но настало је питање: како да се организује тај рад.

Како сам се налазио у то време са службом у крају не словенском, то није остајало другога срећства, но да се користим испитивањима других.

У тој цели ја сам саставио програм, наштампао га и разаслао у све крајеве словенскога југа.

К програму додата је је била и мала инструкција у којој сам нарочито обраћао пажњу на то, да скupљачи не генералишу појаве, но да их записују онако, како се јављају у појединим местима. Само тако сабрани материјал може имати научни значај.

Програм тај, — први у својој врсти, који је обухватао све делове права, — био је пред мјим очима, напослетку, само први, слаб покушај; осим тога он је био састављен пре 16 година, разуме се, на основу тадашњега мојега знања. Границе тога програма биле су толико уске, да су моји познији програми (не издани још до данас), са-

¹⁾ Први моји чланци изашли су у часопису *Književnik* од 1866. год., а следеће године издао сам их у засебно књизи *Pravni običaji i Slovena*.

стављени за непосреднија испитивања, за 5 или 6 пута простирањији од тога правнога покушаја.

Ипак и тај први покушај био је особите среће. Тада кратки програм имао је три издања²⁾, преведен је на разне језике и у разним земљама он је послужио као образац и пример за радове такве врсте и у другим земљама³⁾. Програм није остао без пажње и у Русији, где се у новије време више не игде баве изучавањем обичајног права⁴⁾.

Но што је од свега најважније, првобитни програм није био бесплодан, што се тиче његовог главног задатка, т.ј. прикупљања правних обичаја јужних Словена.

Цељ та била је постигнута много успешније, но што се могло замишљати у почетку.

Кад сабирање тако названог монографског материјала наилази на огромне тешкоће у земљама народно самосталним, где, и влада и разна друштва дају средства за таква предузетка, лако је замислити, с каквим се тешкоћама ваља борити у земљама које се већином налазе у сасвим противном положају.

Не гледећи на све то, неоспоран је факт, да је за не много година, на основу поменутог програма, скупљена била грдна маса врло драгоценог материјала.

Настало је питање: шта да се ради с том масом прикупљеног материјала? Да ли чекати, до кље га се још више прикупи, или издати оно што је већ сабрано, и тако дати могућности онима који би желели да допуњавају то што је већ издато.

²⁾ Прво у Загребу 1856. год., друго опет тамо 1857. год., треће у Бечу 1867. год.; два последња издања штампана су трошком Југославенске Академије Наука у Загребу.

³⁾ На малоруски у Лавову 1867. год., на чешки у Прагу 1870. год. на бугарски у Прагу 1874. год.

⁴⁾ У Кракову 1876. год., и у Букурешту 1817.

⁵⁾ Записки руского географического общества по отдељению этнографии, св. VIII, додатак, стр. 3., б., 88.

Ја сам се решио да не одлажем издавање материјала, којим се може напунити доста опсежна књига, већ и стога, што неминовне празнине, погрешке, нетачности лакше се могу попунити и исправити, кад се изда сам материјал. Осим тога, с променом службе, ја сам се удаљио још више од географске средине где је материјал скупљан, и тиме се умањила сама свеза моја с лицима која су ми помогала у прикупљању. Следствено, нужно је било издати материјал: но како? Ето у томе је суштина питања.

При издању богатог материјала, тако ретког и у западној књижевности, неизоставно је потребно чувати се, прво, да човек не упадне у разноврсна генералисања, која исказују садржај материјала; друго, да не учини што противно научним изискивањима што се тиче самог садржаја, старајући се о спољашњој форми и жељећи дати књизи вид затокртљене, завршне целине.

Напослетку, многи писци, који цене ствар по дужини, налазећи такав спис у завршном облику, узeli би га као несумњиви непогрешан извор, и непрестано црпећи из њега, прослављали би тиме писца и његову књигу. Том завршенотошћу тим би лакше било обманути читаоца, што је садржај списка, прпљен не из каквих књига, но непосредно из народа, где је оверовљење свакоме немогуће.

Но ко ће од преданих служитеља науке ослободити је од тога лажнога блеска? Неће онај, који не разуме ни суштину права у опште, ни правних обичаја посебице; неће онај, који све још држи, да средњевековни сколастичко-риторички правцац, који и дан даји господује у правознанству, има права да се зове науком, или напослетку, онај који намерно хоће да обманује читаоце. Је ли нужно још доказивати, да цељ данашње научне историје права не састоји се у томе, да се разним ораторским и дијалектичким средствима убеђују читаоци о истинитости погледа и тврђења самога писца, као што ради адвокат пред судијама?

Данањша наука тражи и добија се само истином, и како је свака истина проста, то мора бити просто и излагање резултата, добијених научним истраживањима: оно мора бити тим простије, што је предмет по самој природи својој сложенији и разноврснији, и што је теже схватити поједине појаве. Према свему томе сасвим је природно, да ће, издајући материјал те врсте, скупљач пре свега одговорити научним цељима тада, кад му буде могућно да каже читаоцима: „Ето шта сам ја питао, и ево шта су ми одговорили — нека попуњава и исправља, ко може.“

Ја сам тако и радио при издању прве књиге мојега зборника, излажући у предговору и научне мотиве, који су ме руководили да тако радим. Мотиви ти могу се у кратко формулисати у следећем: издање сабраног материјала у виду простих питања и одговора без сваких измена, спречава толико рас прострањен и штетан обичај генерализација, задржава испитивачима све провинцијализме и удаљености, а тако исто и саме месне изразе, пословице, изреке; осим тоога податци се могу у свако време оверовљавати, с тога што је оверовљење могућно, само онда, када одговори нису лишили своје индивидуалности и када је означено из кога су краја обичаји.

Кад би се издавало иначе, све те тако важне у научном погледу, користи, биле би зbrisане.

И тако, очевидно, према датим околностима ја сам морао издати прву књигу зборника тако, како сам је издао. Јасно је и то да ја нисам имао нити сам могао имати намеру да изнесем нешто савршено, но само књигу којом се наука може потпуно користити само тада, кад сабрани у њој материјал буде оверовљен и допуњен.

И моја књига у таквом облику била је симпатично примљена у ученом свету. Њен успех, може бити, није био мањи од онога, што је пао у део првоме програму, на коме се она и оснивала, мада да се тај успех показао у другом облику.

Заиста, о првој књизи зборника било је тако много једногласних одобравајућих одзива не само у органима руским и других Словена⁶⁾, но и у иностраним⁷⁾ каквих одавно није било о сличном словенском спису. Но нису били само одзиви, било је такође и извода⁸⁾ па и посебних испитивања поглавито на основу података прикупљених у тој књизи⁹⁾.

Ако се баш и узме да је пажња, указана мојој књизи, претерана, у сваком случају — једногласност свих одзива о њој показује, да књига има своју цену, и да је она у таквом облику, у квадрату је изашла, удесна за научне цељи.

Сад настаје питање: у чему је крива моја књига, што није нашла ни мало милости пред лицем Леонтовића? Није ли Леонтовић био једини у стању да види оно, што сви други нису видели? Или се

⁶⁾ Јавор у Новом Саду (1875. год., бр. 28. и 29.). — Отаџбина у Београду (1875. год., бр. 12.), — Журнал Мин. Нар. Просв. (1875. год., св. 178), — Знаније (1875. год., бр. 3, — Przegbad Tygodniowy у Варшави (1875. год., бр. 17.)

⁷⁾ Literar. Centralblatt у Лайпцигу (1875. год., бр. 9.), — Revue politique et littéraire у Паризу (1875. год., бр. 49.), — Bibliothèque universelle et revue suisse у Женеви (1877. год., decembre), — Le globe у Женеви (1878. год., бр. 3.), — Magazin für die Literatur des Auslandes у Лайпцигу (1879. год., бр. 12. и 13.) и т. д.

⁸⁾ Klun, Das Gewohnheitsrecht der Südslaven (у листу Ausland, 1874. год., бр. 50. и 51.); — Demelć Le droit coutumier des Slaves meridionaux (у Revue de legislation ancienne et moderne, у Паризу 1876, и посебно 1877 год.); — Тај извод извашао је и на руском језику у преводу Гецевића, Обичное право јужних Славјана (Москва, 1878. год.).

⁹⁾ Sumner Maine, The South Slavonians and Rajepoots (у лондонском листу Nineteenth Century, 1877. год., децембар), — De l'organisaton juridique de la familie cher les Slaves du Sud et les Rajepoots (у париском листу Revue general de droit, 1879. год. и у већеној брошуре, Paris, 1880. год.); — Princesse Dora d'Istri, The condition of the South Slavonians women (у америчком листу Penn Monthly, 1878. год., јануар); — то исто француски у париском Revue britanique, 1878. год., март; — од непознатог писца, Law and customs among the Southern Slavs (Law magazine and Review, 1878. год., фебруар).

Леонтовићу не допада, што сам ја у мојем делу **ослобод о се рутине, и усудио се поћи својим путем?**

Или су били други мени непознати узроци његовога незадовољства?

У осталом ја сам узео да одговорим не на то питање, но на то: заслужују ли пажње примедбе Леонтовића, и да одговорим фактима, поцрпним у самим „примедбама“.

Да би та факта била појмљивија, ја ћу их поделити на две главне групе, и то: I. на факта о „праведности“ Леоновића у представљању значаја моје књиге, и навођењу мојих речи, и II. на факта која показују знање следствено компетентност Леонтовића у осуђивању мојега дела.

Леонтовим у својим „примедбама“ толико је изврнуо суштину мојега подuzeћа, да кад се не би у његовом чланку тако често спомињало моје име и кад не би цитиране биле стране моје књиге, никако се не би могло знати, да је реч о мојем делу.

Кад писац у својој књизи издаје само саопштени му материјал па и сам изјављује, да се тај материјал мора исправити и попунити, пре него што се може употребити за научне цељи, а критичар представља књигу, као да она претендује на нешто завршено потпуно, то шта да се каже о таквом критичару?

Шта да се каже кад је писац предузео своја истраживања из чисто научних интереса, а критичар оцењује његов рад као предузеће с практичном цељу?

На пример, писац, да кажем, геолог; предузео истраживања у намери да одреди геолошке сложење, а критичар говори о њима тако, да ти се чини, као да су та истраживања предузета с намером, да се пронађе камени угљ и ма какав метал. Каако да се карактерише суђење критичара, који представља, као да су истраживања писца чињена у опште познатом крају, или као да су чињена данас (кад се дата специјалност помакла напред),

а њему међутим, као да је непознато, да су она чињена у крају мало приступном и мало познатом и у време, кад је та специјалност још била у повоју.

Како да се суди о савесности критичара, који знајући да је писац чинио истраживања при тешким и неповољним приликама, представља ипак ствар у таком виду, да мислиш — истраживалац је био начелник какве званичне комисије или експедиције, који је располагао свемогућим средствима за своја истраживања.

Но да оставимо на страну општа умовања, време је да пређемо на конкретна факта; она ће најбоље карактерисати савесност мојега љубазнога критичара.

Да видимо пре свега наслов моје књиге:

Још у почетку је казано, да је Леонтовић почeo своје примедбе тиме, што је лажно исписао и сам наслов моје књиге. Ево каквим је начином он то учинио:

При оснивању мојега зборника држало се, да ће се он састојати из неколико књига, и да ће свака књига садржавати особиту врсту материјала, услед чега, као што то обично бива у таквим случајевима, зборнику су дата два наслова: општи наслов целог дела и особени наслов прве књиге, која је само и изашла до данас из штампе. Општи наслов дела је овај: „Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена“, међутим као особени наслов прве књиге, која и јесте предмет критике Леонтовићеве, гласи ево како: „Грађа у одговорима из различних крајева словенскога југа“.

Управо говорећи Леонтовић у заглављу својих „примедбаба“ требало је да изнесе само последњи наслов, јер то и јесте наслов књиге, коју се старава да критикује; и само к томе посебном наслову, ради потпуности, могао је додати и општи.

Леонтовић на против, савршено ћути о овом посебном наслову књиге, и у место тога наводи са-

мо општи, који као што је казано, стављен је не само ради прве књиге, но и ради неиздатих, које ће следовати.

Очевидно, то није учињено случајно, критичару је требало да сакрије од читаоца садржину и суштину материјала књиге, коју критикује, јер се то обое исказује у самом наслову. Без тога било би немогућно „разлаголствовати“ о неједнообразности, недостатцима, противречјама и понављањима у материјалу, јер сви ти недостатци излазе из саме природе одговора, добијених од разних лица из разних крајева, које сам ја намерно без измене штампао.

Почевши подметањем наслова, Леонтовић за тим савршено ћути о форми издања књиге. Зато он просипа у својим „примедбама“ толике фразе о томе: како је много у мојој књизи излишнога, како би много шта ваљало изоставити, како се на многим местима понавља оно што је пређе казано; како је било излишно износити мњења оних лица која су ми достављала одговоре и тд; но нигде нема у њега ни речи о овакој форми издања и њеним мотивима.

И то је појмљиво. Кад би се говорило озбиљније о начину издања и његовим побудама, тада би се показала у пуној светlostи и суштини и ћељ списка; и тада више не би било могућно просипати пусте фразе о томе, шта је излишно или шта недостаје, о томе, шта је саобразно, а шта није, шта је на свом месту а шта није, шта противречи, а шта не. Могло би се мислити, да Леонтовић није појмио ни суштину, ни ћељ мојега издања но против тога говори та околност, што сам ја све мотиве изложио у самој књизи, у предговору и уводу, следствено, ту се не може говорити о простом неразумевању, но се морам предпоставити ма шта друго.

Ево како су, у главним цртама изложени ти мотиви у уводу к моме спису:

1.) Ја сам желео да станем на пут раном генерисању опажених појава, генералисању, које се у осталом, налази свуда у списима ове врсте, на велику штету данашњих интереса науке.

2.) Провинцијализми и одступања од којих ниједно, напослетку није случајно, имају своје узроке, и имају огромну важност за испитиваче народнога права (као што су и провинцијализми у језику важни за језикозналца.) Кад би се иначе издала ова књига зборника, већина тих провинцијализма изостала би и пропала за испитивача.

3.) У многим местима генералисање није ни могућно, јер у одговорима често се налазе месни изрази, пословице; па како би се могао, генералисати такав материјал? Но баш кад би то и било могућно сваки озбиљни истраживалац лако би појмио, каква би то била штета за науку.

4.) Издавши таквим начином зборник, ми можемо оверовити и контролисати свакога писца одговора, можемо уклонити противречности и несличности, исправити и попунити одговоре из свакога места.

5.) Из многих места, из којих је било могућно, судећи по једнаким спољним околностима живота, очекивати једнаке одговоре, дошли су, ипак, различни одговори.

Како бисмо сазнали, у таквим случајевима, унутарње узроке тих разлика — а узрока мора бити — кад се дати одговори не би односили нарочито на посебно место?

6.) Напротив, има случајева, да су одговори из различних места једнаки, док међутим, судећи по разлици спољних околности, ваљало би очекивати противно.

На послетку, то има своје унутрашње узроке, поглавито услед месних својстава; но како се могу испитати ти узроци, кад би се сам материјал генералисао? Такви појави налазе се и у језику, и данашњи лингвисти не дају се обманути сличнош-

ћу спољних облика речи, па да отуда закључе о сродству речи, но узимају то сродство за истинито само онда, кад се докаже основним испитивањима.

И тако, побуде, које су ме руководиле при издању моје књиге, нису биле непознате критичару, а ако му се нису допадале, није требало да ћути о њима, но да покаже у чему су погрешне.

Или опет по мишљењу критичара, ја нисам био у праву да одредим себи цељ и границе рада нарочито, кад то захтевају, околности „услови и научни успех предузећа? У свакој грани рада, како практичног, тако и духовног примењује се начело поделе рада, које и сачињава главни узрок и основ сувременога напредка. Зар се то начело не може применити и у правним наукама? .

Зар мој рад не одговара томе задатку?... Али не, Леонтовић ћути о свему томе, читалац се већ сећа зашта?

Први мој програм, на ком се оснива сав сабрани и издани материјал, који је програм прештампан и у мојој књизи, Леонтовић представља читаоцу као састав који претендује на потпуност и беспогрешност.

Међутим ево шта сам ја казао у предговору о неизбежним недостатцима његовим: „Нико није осетио једностраност тога муга програма у многоме обзиру и крајње сиромаштво у броју питања, према непрегледном богаству друштвено-правних одношаја и у најпримитивнијих народа као што сам ја сам на практици!“ О тој мојој примедби Леонтовић не спомиње ни слова.

Он ће се још боље сетити шта сам ја говорио о недостатцима мојега програма на практици:

„Кад сам се бавио 1872. године на Кавказу непосредним испитивањем правних обичаја у тамошњих горшака, мој првобитни програм показао се толико недовољан, да сам га морао изнова прерадити.

Услед ове прераде од прећашњих 350 нарасло је готово до 1000 питања. А у Црној Гори, Херцеговини и Арбанији, где сам се 1873. год. бавио истим послом, број питања у програму нарастао је на 2000.“

Треба ли се чудити после тога маневра Леонтовићу, који не само да ћути о ономе, што сам ја навео у предговору, као објашњење, но се још претвара, као да не види оно што му самом треба, и што је управо изложено са свим опширо?

Тај господујући правдац у његовим „примедбама“ исказује се у пуној светlostи на страни 170, где он као с неким апломбом изјављује, да материјал сабран у мојој књизи, не може се употребити за научне цељи без претходног оверавања.

Међутим ево шта сам ја казао о томе пре његовог проналаска и у самом предговору књиге:

Управо имајући пред очима будућу радњу и дадох овоме делу форму, која већ сама собом показује потребу продужења, попуњавања и исправљања; јер ће тек после тога, овде сабрана грађа и бити у целом свом опсегу употребљива за научне и практичне цељи; тек тада, ако се нађе да је нужно, могуће ће бити цели зборник прерадити и дати му форму у којој се представљају сва заокругљена, завршна научна дела“.

Осobito су забавна упражњивања Леонтовића у извртању суштине и правца моје књиге, онде, где он говори о неслличности неких одговора, или налази против речности међу њима. Знајући основни правдац „примедба“ Леонтовићевих, њама ни мало није чудно, што он говорећи о против-речним по његовом мјењу, одговорима, уздржава се да говори опширо о начину и цељи издања моје књиге; кад он то не би избегавао, било би му јасно, да су све противречности и неслличности морале баш уки у књигу услед принципа, на коме се она оснива.

По томе није ни чудо ни то, што, говорећи о против речностима и несличностима, он избегава да спомене, да сам ја у самој књизи, у виду примера, учинио више од двеста примедаба о против речностима и несличностима (међутим он није заборавио да каже, да сам ја чинио примедбе о томе, како одговори не одговарају питањима што је та-које тенденциозно.) Још више је избегавао да на-веде из увода моје књиге особиту напомену о цељи.

Ево је: „Примедбе, које се налазе на дну по-јединих страна, највише су зато изложене, да се очитије покаже да ни сам не држим, да су одговори апсолутно тачни.

Тим сам хтео још више да покажем потребу поправака, које су неопходне и на многим мес-тима, где баш никакве примедбе нема.“

Говорећи о одговорима, у којима се налазе несличности или против речности, вредно је из-ближе расмотрити групу од седам одговора које наводи Леонтовић на стр. 144. и 145. „примедаба“:

Тешко да ће читалац веровати да Леонтовић овом приликом није навео, да сам ја сам у својој књизи ставио примедбе о тим несличностима и противречностима код тих истих одговора, и да су те моје примедбе штампане на оним истим стра-нама на којим и одговори.

Само што се тиче једног одговора Леонто-вић примећује:

Сам издавалац (т. ј. ја) сматрао је за нужно, да стави знак питања поводом ове фразе (стр. 144.). Појмљиво је да ће читалац остати у заблуди, држећи да што се тиче других седам одговора није било посве никаквих примедаба од моје стране. То већ није просто прећуткивање но извртање с цељу да се обмане читалац о противноме, то је осим тога, кад се строго примени на ствар, пла-гијат, јер Леонтовић оснива своје примедбе на мо-јим властитим, не спомињући ништа о томе.

Но особито је смешно што Леонтовић и у том једином щитату није могао да се прође без савр-шеног извртања истине.

Леонтовић даје разумети читаоцу, као да сам ја у цитираном одговору ставио само знак пи-тања, но на против читава примедба, која овако гласи:

Члан задруге, јамачно, само даје повод; но мени се чини невероватно, да би он једини могао збадити домаћина.

Како је Леонтовић направио то забавно *qui pro quo*. У осталом оно има и своју поучну стра-ну; оно показује да Леонтовић није способан ни механички да преведе проста конкретна факта у њиховом садашњем виду; по томе лако је замис-лити како морају бити тачна његова саопштења о сложенијим и одлучнијим појмовима. Но и што се тиче примедаба о несличним или противречним од-говорима, има на наведеном месту још један не мање забаван и значајан пример; да се задржи-мо код њега.

Ми смо већ казали да је на страни 144. и 145., „примедаба“ Леонтовићевих наведено седам одго-вора, који су сви штампани на основу мојих при-медаба, а о томе ништа није споменуто,

На последњој од тих страна, то јест на стр. 145. критичар мој наводи још један, то јест осми одговор о противречности или несличности којега у мојој књизи нема никакве примедбе. Но, овде где Леонтовић није могао прети из мојих приме-даба, као што је то радио са свима осталима, овде управо и десило се оно, што се и може очекивати од њега; он је просто пронашао против-речност или несличност онде, где их посве нема.

И у самој ствари, одговор, „народу су поз-нати степени сродства, но он их не разуме“ — може бити да није сасвим задовољавајући и пра-вилан (како су по некад правилне и саме одредбе професора, па баш и законодавца у области пра-

ва — познато је свакоме,) но ја не налазим у њему ни несличности ни противречности, — то је онако исто, као кад би ко казао, да он има појма о астрономији, но нема о њој специјалног знања.

Држим да су довољна и наведена факта, па да се читалац увери, колико је било угодно Леонтовићу, да представи општи значај моје књиге.

Но он се с тим није задовољио, и тај исти систем примењује он и на друге стране мојега дела. Тако, на пример, он представља мој програм, на коме се искључно оснива прва књига зборника, као нешто сасвим сувремено, док међутим, добро зна, да је тај програм састављен већ пре петнаест или шестнаест година.

А нема сумње, да се о науци наших дана може казати, да за њу десетина година значи више, но столећа у средњим вековима.

Цела историја састављања програма и сабирања обичаја на основу њега, описана је довољно опширно у самом уводу мое књиге но о томе нема ни речи у „примедбама“ Леонтовића.

Тако исто прећуткује он и о томе да мој покушај није имао претходника не само у јужним Словенама, но и у опште на западу, и да и у самој Русији, где су се после ослобођења сељака и преустројства судова више но и у каквој другој држави, бавили изучавањем тога извора права, рад о скупљању правних обичаја тек недавно, приближно око тога времена започет је, кад је изашла прва моја књига о правним обичајима. У место тога, Леонтовић говори на сваком кораку о технички скупљања правних обичаја, што разуме се, побуђује свакога на мисао, као да је тај рад започет у науци још од незапамћених времена.

Леонтовић ћути такође о томе, при каквим сам тешким околностима замислио ја то предузеће, како је морало бити тешко извршити га човеку, који је живео ван територије народа, који је ваљало испитивати, док међутим и о томе има на-

помена у уводу моје књиге. Леонтовић је знао осим тога, да у свима јужно словенским земљама (осим Србије и Црне Горе) могуће је било очекивати свакојаке препреке пре, него средства и потпомагања, каква се указују, на пример, у Русији ученим експедицијама или званичним комисијама.

Осим свега изложенога могло би се навести још много свакојаких тумачења Леонтовића, ради тога да би дао савршено други вид појединим фактима и изразима, могла би се показати особитога рода амфиболија, којој је цељ ослањајући се на расејаност читаоца, да да једном или другом изразу више или мање изврнути смисао (на пр. на стр. 176); многобројна потврђивања, у којима се износи могућност одступања (као: „с тим се није могућно потпуно сагласити“; „у словенском праву никада није била позната тутела са целим комплексом те установе у римском праву“ и т. д.); против речности у које он упада управљајући се према тому шта му је ваљало доказивати на појединим местима његова чланка и т. д. Сматрам ипак за излишно да морим тиме читаоце, за карактеристику главнога права „примедба“ Леонтовићевих, довољни су, чини ми се, и наведени примери.

Ми смо већ видели како је Леонтовић изврнуо и сам наслов списа, како је наводио фразе, како их је извртао, ћући о мојим властитим наvodима о значају мојега предузећа, како је присвјајао себи примедбе, издајући их за своје па и наводећи их; речју, како није презао ни од чега, само да би постигао своју цељ, да представи у сасвим другој светlostи суштину, цељ, облик и значај мојега рада. Је ли нужно говорити још о томе, да све то Леонтовић није учинио из простоте? *Facta loquuntur* (факта говоре). Но каква цељ, каква блага намера могла је руководити Леонтовића у тој ствари мени је позитивно непознато. На основу свега горе изложенога толико је очевидно, да у

том случају Леонтовић је мање од свега руководила љубав, уважење и преданост к науци.

Сада можемо прећи к другом делу овога члanka.

* * *

Да бисмо се уверили, у колико је спреман Леонтовић за осуђивање дела, којега се јавља критичаром, нама није ни мало потребно да идемо ван граница његовога члanca. По томе, почињући одмах да разматрамо факта, која нас интересују, да се задржимо пре свега код његових појмова о суштини и природи обичајног права, како су исказани у „примедбама“.

Леонтовић даје таку важност формалном признању обичајног права од стране законодавне власти (стр. 120, 135 итд.) да би се могло мислiti — без тога формалног признања правни обичаји не могу ни постајати. Према таквом погледу на ствар Леонтовић не би нас ни мало зачудио тврђењем, да, кад законодавна власт не би признавала функције органа за варење својих поданика, то тим са-мим одјдана обнарођења таквога закона те функције престале би радити.

Познато је, да су такви погледи о свемогућству законодавца некада постојали у правознанству, но тако исто познато је и то, да су они одавно већ сишли у гробницу заборава. У данашње време сви иоле образовани правници убеђени су, на основу самих позитивних опита да закон и обичај, као и сваки други организам, стоје у природној равнотежи, која одговара природи права.

Ја сам обележавао сам на другом месту узгряд природне узајамне одношаје ова оба облика, у којима се право јавља, — закона и обичаја, поређујући их са живим дрветом, гране којега што се

више поткресују, те му тако не даду у ширину, то оно непосредно у вис пробија, и обратно. По томе, ако су у народном правном животу неопходна извесна правила а законодавац постави само трећину њих, или их постави више, но она се у живо-

ме могу применити, то разуме се друга правила поникнуће сама собом и појавиће се у својем природном облику, у облику обичаја, без приређења на то, признаје ли законодавна власт такав појав или не.

Један од познатих научника немачких, који се бавио питањем узајамним одношајем закона и обичаја, научник, о коме се не може казати да је уникавао значај законодавне власти велики правногоски и узајамној радњи оба облика, у којима се право јавља, следеће: „оба кључа, закони и обичаји извире из једног истог извора по томе, што и закон и обичај узимају своје порекло у једном објективном праву.“

Ако држалац та два кључа затвори један од њих, разуме се, вода ће се преливати у другоме кључу; ако увелича други и успомаже му непрестано, то запуштени кључ може остати задуто у таквом стању.

Но држалац се вара, ако мисли да је он победио силу воде, — он ће увидети своју погрешку кад прекрати разливаше другога кључа, јер у таквом случају стешњена стихија развалиће препрграду, и изнова ће протећи као пре што је протекла. И тако, сила стихије је непобедљива: њој је само за кратко време спречено да развије своју силу¹⁰⁾.

Таквога гледишта држао се већ Савињи, а како је он сам био у Пруској „Министар Законодавства“, то напослетку није имао никаква интереса да ослабљава аукторитет законодавне власти Још пре Савињија један од главних састављача

¹⁰⁾ Sturm, Der Kampf des Gesetzes mit der Rechtsgewohnheit, Kassel, 1877. год.

Наполеонова Кодекса, Порталис ма да је био про-
никнут убеђењем у могућство законодавне власти,
искључивају је ипак из закона, у знатној мери, еле-
менат силе и говорио је: „Les lois ne sont pas de actes de
puissance, ce sont des actes de sagesse, de justice, de raison“
(закони нису чисто дело силе; они су дело муд-
рости, правде, разума.¹¹⁾

А Леонтовић стоји на гледишту средње-веков-
них гласатора, који су искрено веровали, да је
законодавац што се тиче права раван старозавет-
номе Исусу Навину који је могао зауставити ток
сунца. На послетку гласоторима се може опрости-
ти такво гледиште: у њихово време још се није
јављао Коперник са својим астрономским системом.

~~да би потврдио~~ ~~своје~~ ~~мишљење о~~ ~~закону~~
ству законодавца, што се тиче правних обичаја
Леонтовић се позива на параграф 10-ти аустри-
скога грађанскога законика, који сам ја цитирао
већ у уводу моје књиге.

Ево како је тај члан законика редигован у
тексту: „Обичаји се могу узимати у обзир само у
оним случајевима, када се сам закон на њих по-
зива“. ¹²⁾ А ево како Леонтовић, по својственој
му научној тачности, преводи на стр. 135. својих
„примедаба“ садржај тога истога члана закона:
„По аустријским законима дозвољено је позивати
се на обичајно право само у случајевима, где то
закони допуштају, а забрањено је стварање новог
обичајног права противног закону или сугласног с
њим“. Очевидно, другу половину фразе уметнуо
је сам Леонтовић, бар у цитираном члану закона
ње нема. Ми ћemo, у осталом, радо допустити као
олакшавну околност, да он никада није ни видео
тaj члан закона у оригиналу.

¹¹⁾ Види званични коментар чланова 129. и 130. судских
закона од 20. новембра, 1864. год. у издању државне канцеларије,
у коме се говори о одношају између обичаја и закона.

¹²⁾ Auf Gewohnheiten kann nur in den Fällen, in welchen
sich darauf ein Gesetz beruft, Rücksicht genommen werden.

Врло је карактеристична ја оцену знања Леон-
товића и следећа његова тирада: Најпрви закони,
који вазда ничу на земљишту правних обичаја,
свагда имају карактер кодификованог и генерали-
саног обичајног права.

Та фраза, којом, као и многима другим воле-
да се гађају извесне врсте правници, и која је, тако,
дошла до Леонтовића, обично пролази и неопаже-
на; но када се она износи као апсолутно правило,
као што то ради Леонтовић, онда је она савршена
научна лаж.

То се сме казати тим смелије, што о постању
закона у тако названа најпрва времена ми ништа не
зnamо, јер о томе предмету нису чинили до данас
научници, а још мање Леонтовић, никаквих обиљ-
них истраживања. У осталом, ако се тако лакоми-
слено успросипљу неодређене фразе, као што је
најпрва епоха Леонтовића, тешко је да ће се икада
моћи одговорити, на основу позитивних научних
дата, на тако формулисано питање. Пре сваког
истраживања Леонтовић требало би да нас поучи,
какву епоху у животу народа сматра он за најпрву?
У Римљана на пример сматра ли он за најпрву
епоху *leges Papiriae* времена Тарквинијева, или
је она била још раније, јер тај Папиријев закон,
ако је он у опште и постојао, назива се само збор-
ником закона¹³⁾ У Дубровнику треба ли сматрати
за ту епоху 1272. годину, годину састављања шта-
тута, или време издања појединих закона раније,
који су ушли у састав штатута¹⁴⁾, или какав још
ранији период? Не мислим да би у старинској Ср-
бији Леонтовић постао законик Душанов у нај-
прву епоху, но ако она није сувремена првоме
српском ћару, треба ли узети за ту епоху време
краља Милутина, или Стевана Првовенчаног, или

¹³⁾ *Ius civile Papirianum, non quod Papirius de suo
quicquam ibi adjecit, sed quo leges sine ordine latae in unum
composuit Pr. 2. §. 2. Dig. I. 2.).*

¹⁴⁾ *Liber statutorum Ragusii*, у предговору.

опет великог жупана Немање, од којих су такође дошли до нас неки закони¹⁵⁾

Кад би било дозвољено у строго научним истраживањима постављати тако општа питања, и осим тога правити закључке *a priori*, то би се скоро могло рећи противно то јест, да, уопште говорећи, нов закон свака више или мање измењује постојеће обичаје¹⁶⁾

Зашто? Просто зато, што закони ван практичних ћељи, постављају правила за управљање свију оних којих се тичу, а како су правила, која живе у обичајима, обично позната онима, којих се тичу, то не би било практичне потребе давати на знање оно, што је већ познато.

Ипак, понављам, ја сматрам за ненаучно и за празнословље и постављати таква питања, и одговарати на њих у данашњој стадији нашега оскуднога знања у тој ствари.

Питањима такве важности треба поклањати највеће пажње.

На пример, баш и у оним случајевима кад се и у самом споменику каже да су у њему само старински обичаји, озбиљан истраживалац не мора томе безусловно веровати, док се најпре не увери о томе критичким испитивањем.

Зборник закона угарске на пример носи назив: „*Consuetudines Regni Hungariae*“ и т. д., док међутим како пређашњи, тако и данашњи закони штампају се у тој књизи.

Који би историк права, који заслужује то име, могао веровати томе наслову, ма да је он званичан? А када није тако очевидна противречност

¹⁵⁾ Bogišić, Pisani zakoni na slovenskom jugu, Zagreb 1872., год., стр. 23.—27., 33.—35.

¹⁶⁾ Тако мишљење као да се почело утврђивати и у Русији, у критичким испитивањима историјско правних питања. В. Ковалевски, Историско сравнитељни метод въ юриспруденции, стр. 33—34.

између наслова књиге и њеног садржаја, тада, разуме се, ваља се послужити тако названом унутарњом критиком: помоћу ње и других средстава, ако су на руди, треба сазнати, шта је побудило састављача закона да ставља такав наслов. Ма да се и у самом *Corpus iuris civilis* говори као да су постали закони XII. Таблици из Грчке,¹⁷⁾, но у томе му сада никакав критичар-правненак не ће веровати¹⁸⁾. Понегде читаве књиге закона, као на пример, коран, силазе с неба и падају у крило каквоме пророку — све то, разуме се, ради већега ауторитета законника; тако исто може бити и са састављачима, који, ради такве цељи, изјављују; да се њени закони оснивају само на старинским обичајима.

Те изјаве по мишљењу састављача, одговарају њиховим цељима; но друга је ствар, — у колико те изјаве, када се буквално примају за истину, одговарају цељи, којој мора тежити историк права.

Но одкуда Леонтовић да се бави таквим питањима о разлици у цељима; одкуда он, толико тврд, ако не у знању, а оно у вери, да сумња о томе, да је састављач закона у стању казати ма шта, што не би одговарало потпуној спољној истини.

Њему се учинило нужно, да потврди примејима истинитост своје фразе, да су најпрви закони у опште кодификовани обичаји.

Међу тим примерима јавља се на првом месту познати Винодолски Закон, у коме он налази изреку, да је тај закон састављен по казивању, „стараца и старијих људи, и по законима отаџба и дедова и свих првих“, и већ за њега нема ни-

¹⁷⁾ Placuit publica auctoritate decem constitui viros, per quos peterentur leges a graecis civitatibus... quarum ferendarum (i. e. legum XII tabulae) auctorem fuisse decemviris Hermodorum quendam Ephesium exulanten in Italia quidam retulerunt... (Pomponius, 1., 2. §. 4. Dig. de origine iuris I, 2.)

¹⁸⁾ Puchta, Cursus der Institutionen, глава LIV.

какве сумње, да се тај закон састоји само из генерализаних, кодификованих обичаја. Ето такав је научни метод мојега критичара, и ето какву је научну истину добио он помоћу тога метода! Без сумње, истина се свагда не добија ни посредством унутарње критике. Но у таквом случају много је боље упоредити се с римским судијама и отворено рећи: *non licet*, но изводити закључке, који већ на први, ма како дубок, поглед показују се лажни.

Истинита наука тражи истину; ако ју није могућно пронаћи, зашто би се стидели казати: не-знамо! И заиста природњаци одавно су се већ навикли, те и с катедре и у својим списима говоре: то је још непознато, то још није испитано и тд. и зато их још нико није назвао незналицама.

И сами филозофи, то јест, онај број њих, који научно гледају на свој предмет, навикавају се већ на таку искреност, ма да се о њима већ скоро две хиљаде година понавља позната фраза: *grammatici certant*. Но Леонтовић је сасвим другога мњења: он као Суваров не воли „немогузналци“ и на стр. 146 својих „примедаба“ кори неке писце, који су ми послали одговоре, зато као да су они веровали у своје незнање када у ствари само нису нешто знали.

Зар је стидно само за правнике да буду искрени, и да за љубав научне истине кажу: то ми још незнамо? На послетку ја не говорим овде о правницима који имају да бране пред судом какву ствар или пред публиком какво стање; но имам у виду научне испитиваче права, у којих начин испитивања мора бити, сасвим друкчији због других чељи, које имају да постигну.

Да сврнемо сад поглед на друге прекоре, које ми је учинио Леонтовић и који довољно карактеришу његово знање о систематици правних предмета. Судећи по множини примедаба, разбациваних у његовом чланку, где им у осталом никако нема места, Леонтовић мора да сматра себе за особитојака у том делу.

Да видимо, је ли тако.

Да се зауставимо пре свега на прекору, који ми је учињен с тога, што је ушла у књигу и грађа о побратимству и гостопримству. Дивећи се узроку тога, кличеш: „а зашто то?“ У критичара, разуме се одговор је готов: „То стога не треба да уђе у књигу, што побратимство и гостопримство долазе у сферу морала, а не у сферу права“. Каква је разлика између те две групе? питаши критичара, и Леонтовић загледавши у „нацрт правне енциклопедије“ Рененкамфа, и ликујући о својем проналаску, одговара вам: обvezanost — то је одлична ћрта правних установа. Прекрасно за доктора, на послетку, то је врло корисно да зна; но може ли се зауставити пред том одредбом данашњи историк права, или просто баш испитивач правнога живота народа. Свакоме је познато да у датом месту и у датој епохи извесна радња сматра се као морално обавезна, док међутим у другом месту или у другој епохи та иста правно је обавезна. Колико има, на пример у Јевропљана радња, које се сматрају као пусте церемоније, док међутим у Китају на пример, оне су потпуно правно обавезне? Но да се задржимо код Јевропе: поздравити један другога при сретању свуда се сматра за пристојност, за коју баш и морално човек није свагда обвезан; а по војним законима свих јевропских народа нижи војени чинови при срећању с вишими строго су правно обвезани да „салутирају“. У многим крајевима само је морална обреза међу браћом и сестрама, да један другом помажу у нужди: а у другима као на пример, у Италији то је правна обвеза.

Је ли дозвољено сада питати Леонтовића следеће: да би смо знали, да ли извесна установа или правило садржи само моралну или и прагну обавезу, зар не треба пре свега знати, постоји ли ово и како је установљено? А каква је управо цељ мојега програма и зборника, ако не та, да се осим прикупљања материјала, прибаве средства за опре-

х *Дана инквизиције*

дељење суштине и појмова о појединим правилама и установама?

Но у Леонтовића прикупљање начелних правила тако је лака ствар, да он непрестано гледа, како ће да их изнесе и онда, када она, као у овом случају не само што нису нужна, но су баш сасвим шкодљива; у њега су појмови о ствари, о којој суди тако оскудни, и збркани, да правила, која се могу применити само на један случај, он примињује на све, што је макар и по спољашњости слично.

За Леонтовића као да не постоји познато основно правило: *Qui bene distinguit, bene docet* (који добро уме да разликује, тај добро и научи.)

Обично извесни писци наводе колико се више може читати, — па били они нужни или не. И само да покажу своју ученост и начитаност. И Леонтовић желео је да изнесе у своју корист цитате и онде, где баш ни од какве потребе нису.

Но по несрећи, ни то му се није дало, јер ти дитати доказују баш противно ономе, што је он желео да докаже. Тако на пример, цитат из Хелмолда о гостопримству у Балтијских Словена, који је наведен на том истом месту врло је карактеристичан у овом погледу. Леонтовићу је нужно било да докаже, да је гостопримство само морална обавеза, а из цитата се види, да је оно било правно обvezno у Балтијских Словена јер је то правило имало сасвим потпуну санкцију¹⁹⁾. Ма да Леонтовић није навео тај цитат из оригинала, но из рус-

¹⁹⁾ Slavorum enim legibus accedens, quod nocte Turatus crastina haspitibus dispergit. Si quis vero, quod rarissimum est, peregrinum hospiti removisse deprehensus Fuerit, hujus domum vel facultates incendio consumere licitum est, atque in id omnium vota pariter conspirant, illum inglorium, illum vilem, et ab omnibus exhibandum dicentes, qui hospiti partem negare non timuisset (Helmodius, Chronicon Slavorum lib. I, cap. 82.).

ског превода²⁰⁾, ипак се види, да га није разумео, јер тај цитат не потврђује његово мјење, но на против моје, које је горе поменуто, то јест, да правила, само морално обавезна у једној епохи или земљи, могу бити правно обавезна у другој епохи, или у другом крају, и обратно.

Да пређемо сада к другим примерима те групе значајних примедаба Леонтовићевих о излишном материјалу моје књиге.

Мој критичар ни мало није презао, као што смо већ видели, да изврне наслов, суштину и цељ мјежа дела, и љути се још, што сам ја остао доследан овоме наслову списка, који обећава одговоре из разних крајева. Он ме кори, што ја нисам у тим одговорима изоставио сасвим мишљења њихових писаца и ограничио се само на фактичну страну одговора. Леонтовић говори о том мојем преступу *per longum et latum* на неколиким странама; ја пак сматрам за сасвим излишно и безкорисно да одговарам, после свега већ изложенога на његова мудровања у овом погледу.

Рећи ју само, да ја никако нисам могао напред знати, да ће Леонтовић, изврћуји све у мојој књизи, великолично ослободити ме од обавезе, да верно изнесем одговоре, не изостављајући ни мјења одговорилаца, као што је то обећано и у самом наслову. Друго, ја нисам знао напред, да има слушверно изнесем одговоре, не изостављајући ни мјењима и у својој фантазији, да им је тешко разликовати факат од простих мјења која су уз њих изложена; међутим разуме се само по себи, да озбиљног испитивача ничије мјење не веже, као што није обвезан безусловно да верује ни изложеним фактима.

Што се тиче мјења, изложених уз одговоре, смем рећи „да ми се мјења рођених и сталних становника, који су писали на самом месту одго-

²⁰⁾ Макушевъ, Сказания иностранцевъ о битје и правах Славјана (СПб., 1861. год., стр. 162.).

воре ,баш и онда, кад су та мњења погрешна (погрешке саме собом изазивају препирку, а за њом долази исправка), чине по некада кориснија, но где која мњења неких професора специјалиста. С тим се Леонтовић јамачно неће слагати, но то је ствар укуса, а познато је да о укусу нема препирке.

Но изјава Леонтовића, да би питања и одговоре, што се односе на земљорадњу и занате, требало изоставити из моје књиге, то је таква бесмислица ,која се не може прећутати.

Сви бољи правници тврде, да без знања економских одношаја ма којега народа, не може се разумети ни његов правни живот.

А у мојој књизи и не налази се ништа друго, ио материјал за испитивање правних облика у датоме крају. Један од јнатних немачких правника говори о томе следеће: „Nach hundert Jahren wird man nicht begreifen wie man so lange nicht beriffen hat, dass wenn das Princip des Rechtes im Wesen der Persönlichkeit liegt, der Inhalt, wenigstens des bürgerlichen Rechtes die National-oekonomie sein muss. Bagriff und Princip alles rethes sind nur einfache Consequenzen des Begriffes und Inhaltes des wirklichen Lebens.“²¹⁾

,,После сто година неће се моћи разумети, како се тако дugo није схваћало, да кад се принцип права налази у животу личности, садржај, бар грађанској права ,мора бити народна економија. Појам и принцип свакога права само су просте последице појма, и садржине дејствителног живота“.

Противно мњењу Леонтовића сасвим је чудновата новост, и он може бити потпуно уверен, да ће оно и остати његова искључна својина. На том истом месту има још једно оригинално такође искључно тврђење Леонтовића, које управо може збуњити и саме докматичаре. На страни 124 својих „примедаба“ Леонтовић говори следеће: „Све те врсте економне радње народа (питања 226—237 о тежачким радњама, риболову, занатлијским цеховима,

²¹⁾ Stein, Die Wirtschaftslehre, Wien, 1878. год., стр 45

— еснафима —) уврштене су у зборник у одељку о обvezama само стога, што при таквим радњама имају места разноврсни уговори. Но у таквом случају нема узрока не уврстити овде и све могуће правне уговоре и облике индустриског и имовног обрта; свуда се без сумње налази уговорни елеменат, који опсеже скоро све правне и економне одношаје. Шта смеће према таквом гледишту уврстити у учење о обvezama, на пример, цело трговачко право, све учење о кредиту итд?“

Особито су драгоцене последње речи ове тираде; из њих се види да по мњењу Леонтовића, трговачко право не спада у категорију приватнога права ,у које, као што је познато спадају и обвезе.

И то говори човек који нас уверава, да је читao „Нафтарт правне енциклопедије“ Рененкамфа! Мучно да ће се наћи још који правник који би сумњао, спада ли трговачко право у једну категорију с тако названим грађанским правом. Један од јнатнијих професора трговачког права у Германији Голдшмит ма да и задржава самосталност своје специјалности, као што то ради сваки специјалиста, ипак на том истом месту својега члánка признаје трговачко право као саставни део права грађанској (... derjenige Theil des Privatrechtes welcher unter der Bezeichnung Handelstreht abgesonderte Darstellung zu erfahren pflegt²²⁾) На име с обавезама с којима Леонтовић и сматра за јерес мешати трговачко право оно је у најтешњем сродству.

Из свега се види, да Леонтовић зна деобу правних предмета само по категоријама; научна пак деоба, позната свакоме почетнику правнику њему је, очевидно, непозната.

Но не само што се у науци трговачко право сматра као једнородно с грађанским; има примера у новијој законодавној практици, где је оно че-

²²⁾ Codifikation des dentschen Bürgerlichen und Handelsrechtes, Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht, књ. XX, стр. 139—140.

посредно помешано с обавезама. Тако, пре неколико година састављена је била у Берну комисија да састави пројекат закона о обавезама за целу Швајцарску.

Пројекат, израђен том комисијом, био је на штампан 1877 године²³⁾ и *terible dictu* за Леонтовића, — шта видимо ми у том пројекту?

Цело трговачко и менично право увршћено је у тај пројекат закона, и при том не као какав додатак, — сва материја трговачког права систематички је распоређена између сродних предмета, састављајући једно цело с осталим обавезама. У другом издању тога пројекта изменењено је много шта, но трговачко и менично право остало је као и пре саставни део обавеза²⁴⁾. Из већ наведеног члanka Голдшмита, види се, да се у Германској кодификационој комисији, и ако је њена цеља била ограничена једини на обавезе, предпостављала могућност да се трговачко право уврсти у законик о обавезама. А Леонтовић сматра то, као нешто неизвиђено, нечувено и немогућно, да се уврсти у обавезе трговачко право.

Но Леонтовић још није завршио своје елиминационе послове; њему се прохтето да избаци из моје књиге још које-шта, што је, по његовом мњењу, излишно.

На страни 130 својих „примедаба“ он ме кори с тога, што је ушло у састав моје књиге много етнографског материјала, јер је, по његовом мњењу, све то ствар фактичких, а не правних услова. А на стр. 132 он торжанствено изјављује, „да је у зборнику записана до најмањих ситница сва техника свадбених обреда; ни скупљачи података ни издавач зборника нису ни мало размишљали,

²³⁾ Loi federale concernant le droit des obligations, y compris le droit commercial et le droit de change. Projet elabore sur les bases arretees par une commission, Berne, 1877.

²⁴⁾ Друго издање има двојаки текст: француски и немачки. Берн, 1879. год.

имају ли правнога значаја сва та брачна пировања с многобројним обредима, и треба ли их увршћивати у обичајно право.“ А како Леонтовић никако ни сам не зна у колико су, и саме његове категоричке изјаве верне, то и овде, као и обично, он је оставио себи пут за одступање, на случај јакога нападаја на њега. Пут тај састоји се у целој реченици.

Ипак и она му на том путу ни у колико не помаже, јер ја никаде нисам говорио, да сви или бар само неки свадбени обреди имају правнога значаја у смислу Леонтовићевом, по коме се тај значај састоји само у обvezности њиховој²⁵⁾. Но баш кад ни један од тих обреда не би имао правнога значаја у смислу Леонтовићевом, зар би у таквом случају сва тај материјал био излишан за данашње правнике, — историке, ради којих су и била предузета та истраживања?

У таквом случају била би сасвим излишна и испитивања таквих научника, као што су Edelstand du Meril, Soumner Maine, Lubbock, Taylor, Mac Keap, Giraud Teulon и други. Ја знам, да за Леонтовића није обавезно да зна те писце и њихове списе но довољан је здрав разум, па да се појми, да та „брачна пировања са многобројним обредима“ морају садржавати у себи интересне податке, нарочито за испитивање већ преживелих правних установа и облика.

У познатој правној библиографији Јакушки на наслови списа о свадбеним обичајима и обредима сачињавају скоро трећину свих наведених у тој књизи чланака и списка, а међутим Јакушкин усудио се назвати целу своју књигу „Материјалом за обично право“ и разуме се он је на супрот мње-

²⁵⁾ „Ако се и овде могу појављивати обичаји, опет им се никако не може приписивати правна обvezносц, и по томе и нема основа увршћивати их у обичајно право“. — (Примедбе, стр. 139.).

њу Леонтовића био сасвим у праву да тако учини.

За истинитог научног истраживаоца могао би бити важнији, на пример шаљиви француски свадбени обред, по коме се одvezује подвеза у невесте и раздају комадићи те подвезе сватовима, но гомила обvezних правила, која следствено имају данас правни значај. У наведеном обреду, може бити, одржала се свеза с пређашњим *droit de jambage et cuissage*, у толико пре, што је тај обред у обичају само у ниже класе народа.

При даљим испитивањима показало би се, може бити, да је садржај онога, што се назива *jus primae noctis*, и што, јамачно, стоји у свези с *droit de jambage* старији и од самог феудалног права у француској. А без сумње за француског сељака и за Леонтовића то баш и није обред, но прста шала!

Кад би му се причало о обичају, по коме у неким крајевима муж при порођају своје жене лежи у постељи, као сам да је се породио. Леонтовић би се одмах томе наслеђао; међутим људи, који не обраћају много пажње на дормате у учбеницима ни на „учена“ мњења самога Леонтовића, толико су заражени сујеверјем и незнањем, те допуштају могућност, да се у том акту налази остатак предисториске епохе при прелазу²⁶⁾ породице из једног облика у други.

Но да се вратимо на свадбене обреде: они не само што имају понекад југромну важност за историка-правника, но имају и за наше дане важан практички интерес, ма како мислио о томе Леонтовић

Тако названа *piéce de mariage* следства које налазе се још у саличком закону, и без које се ни данас ма да је већ прошло скоро сто година од 1789. године, ни једна францускиња, од највеће а-

²⁶⁾ Giraud Teulon, *Les origines de la famille*, стр. 193—201.

ристократкиње до најсиротије раднице, не удаје, има не само историски значај, напомињући нам куповину жене или власт над њом, но и значај практички. Та ћеремонија, која утврђује брачну свезу у очима супружника и у очима народа, сматра се у Француза за тако важну, да је и сама католичка црква, толико склона за установљавање једнобразних обреда, била ипак принуђена да састави за француску особиту молитву при том обреду²⁷⁾, дајући тако тој ћеремонији особиту религиозну санкцију. Таквих примера могло би се прикупити читава гомила, но за нашу цељ довољно су и наведени.

Говорећи да је обvezност правила неопходна и већ стога, да би она имала правно значење, Леонтовић примећује, да, ма да ја и наводим непрестано Савињија, Унгера и Јеринга, ипак не знам поменуто правило које се налази у књизи Рененкампфа „Нардт правне енциклопедије.“

Признајем, Леонтовић има право: грешан човек ја управо нисам ни видeo књигу поштованог кијевског професора; ипак ја сам уверен да учени писац „енциклопедије“ никада није тврдио, да се то правило може применити и на материјал и случај, у коме га примењује Леонтовић, и да ће он бити захвалан своме бившем ученику за тако широко тумачење тога у осталом опште познатог правила.

Примедбе моје на нападаје Леонтовића о излишним питањима и одговорима у мојој књизи завршићу следећим, што је од особитога значаја за оцену знања његова о предмету, за који се прогласио судијом. На стр. 166. његових „примедаба“ чита се следећа тирада:

„Има ли, на пример каквога год основа тражити у обичајном праву словенском римских аг-

²⁷⁾ Benedictio nummi vel nummorum. Oblatos etiam, Domine, in signum constituta dotis nummos sanctifica et ut bene sponsa dotetur, coelestibus cum instruae disciplinis. (Париски ритуал, издање од 1701. год., стр. 355.).

ната као што то ради Богишић у своме програму? Не гледећи на то што податци, сабрани у његовој књизи, говоре да постоји у Словена агнатство, дозвољено је сумњати у реалну истинитост таквих података. Не говорећи већ о томе, да су такве установе, агнатство и когнатство, чисто римски продукти, може се рећи, народна особина правнога живота у Римљана, и по томе да су могућне само на римском земљишту, ваља приметити да се у Словена ни до данас није утврдио појам сродства ни приближно по типу римскога права.

Шта више свуда се није образовала ни правна терминологија: у неким местима народ ни до данас нема речи о свему, на пр. за децу од рођеног уја-

⁷).“ Да се задржимо овде на три поставке Леонтовићеве 1.) агнати су једна римска установа; 2.) агнате је узалудно тражити у словенском обичајном праву; 3.) у Словена шта врше нема назива за децу од рођеног ујака или тетке.

О последњој поставци проговорићемо ниже, на свом месту: овде да размотrimо дре прве поставке.

Изјављујући, да је агнатство „чисто римска установа, тако рећи народна особина правнога живота у Римљана, и по томе да је могућна само на римском земљишту“, Леонтовић показује тиме, да су у њега збркани и оскудни не само појмови о римском праву, но и самом агнатству и когнатству. Одговорима у мојој књизи којима се тврди, да агнатство не постоји само у Римљана, он није поверовао.

Но на другом месту Леонтовић, цитира Фицела, де-Куланжу; значи да је њему тај писац познат; нек прочита пажљиво пету главу, друге књиге његове познате „*Cité antique*“²⁸, тада ће он видети, шта је то управо агнатство, и да она ни-

²⁷⁾ Zbornik, стр. 84.—385.

²⁸⁾ Fustel de Coulangé, La cité antique. Etude sur le culte, le droit, des institutions de la Grèce et de Rome, Paris 1878. VI me edition, стр. 58.—62. и 121.—122.

је ни у колико искључно римска установа, јер та „чисто римска установа“ налази се и у Индији-наџа.

Нема никаквог основа тражити римских агната у обичајном праву Словена, вели Леонтовић. Ми смо сад баш видели, да поменута установа, не припада искључиво староме Риму, а кад би Леонтовић знао, у чему се састоји суштина агнатства, он би је нашао у описима братства и племена у Црној Гори; ма да њихови главни описивачи и нису били правници²⁹⁾.

Но баш и кад ништа не бисмо знали о постојању поједињих установа у земљи, где смо предузеши таква истраживања, зар у таквом случају ми не бисмо били дужни да их тражимо?

Без сумње у томе се и састоји главна заслуга за науку: пронаћи нешто, зашто се пре није знало да постоји. Но логика је Леонтовића друкчија; на основу те ваљало би доћи до закључка, да пошто се у римском праву налази *paescriptio longi temporis*, то зашто тражити ту установу у праву других народа, а особито у Словена.

А шта би било, кад бих ја моме критичару доказао, да сам приликом мојих личних испитивања у југо-јужнословенском крају нашао на установу паралелне клијентеле, установу, много више римску, но што је агнатство и многе друге! Ја сам нашао тамо што се тиче те установе толико живога материјала, да би њиме било могућно знатно расветлити и попунити данашње наше знање о самој римској клијентели, знање, које, као што је познато и после Нибура и Момзена остаје све још непотпуно.

Ми смо видели тврђења Леонтовића, да сам ја с једне стране, много пропустио у своме програму,

²⁹⁾ Осим Вука, има још списка, који говоре о томе предмету. Види на пр. Медаковића, Живот и обичаји Црногорца, Нови Сад, 1860. год.

а с друге — узео много, што по његовом мишљењу не спада овамо.

По томе није чудо, ако он налази да и најбоља питања и одговори нису распоређени по његовом свиду. Читалац, надам се, већ зна сада принципијалну разлику међу мојим гледиштем и гледиштем мојега судије; по томе, држим, дозвољено је да не наводим овде ту категорију примедаба Леонтићевих. Но међу њима има једна која је била повод класичној тиради, и која обелодањује не може бити боље стање ствари, логику и дубину погледа Леонтићевих.

На једном месту, на којем ме он поучава, да задруга, у којој могу бити чланови, који нису у крвном сродству, спада у категорију јавнога права, а не приватнога, он вели: „Шта је то породица у ширем и ужем смислу, ако није чиста измишљотина Богишића? Таква деоба породице са свим је непозната у науци. Грађанско право свих времена и народа, знало је и само зна за једну породицу с њеним физиолошким законом расплођавања, то јест заједницу мужа и жене с њиховом рођеном децом. и ништа више. Нема и не може бити друге породице, која би имала други, шири, комплекс и значај.“ Је ли нужно доказивати да то афористичко правило није основано на истини, но на најкрупнијем и неопростијом незнанљу Леонтића? Неће бити некорисно да наведемо нека факта која ће показати, како су познате Леонтићу правне формације његове рођене земље, како он без церемоније мимоилази и најнесумњивија факта, и како крајње непажљиво скраја своја „научна правила“. Познати испитиваč руских правних обичаја П. А. Матвејев већ је опазио неистинитост поставке Леонтићеве о једном једином облику породице, и показао је већу не разделну породицу у великоруских сељака, сличну српској задрузи. Ја мислим да је у „Ловачком записнику“ Тургењевљевом, Хор, који живи у једној породици, с многим синовима, њиховим женама и децом, узет поглавито из жи-

вота; па и реч башак, то јест глава једне велике породице, није случајно ушла у речник руских сељака. У осталом, нису нужна нагађања о томе, јер о постојању тог облика породице у Великорусији има позитивних доказа.

Зар ти облици нису познати Леонтићу, професору историје руског права? Или поређујући ширу руску сеоску породицу са српском задругом Леонтић држи, да о њој не треба ни говорити, јер он одриче задрузи својства данаџије породице? У осталом, ни овде ми се нећемо препирати с Леонтићем и доказивати му шта је задруга да је то и породица, нама је довољно показати само савршену неистинитост његове више наведене поставке о једном облику породице и њеној дефиницији; по томе мјемо оставити задругу и ширу руску породицу са свим на страну. Нама је довољно констатовати, да има породица које нимало нису сличне са задругом, па ипак ни оне ни уколико не одговарају дефиницији Леонтића. У полигамичкој породици није тешко тако исто пронаћи Леонтићев „физиолошки закон расплођивања“, но док је међутим, по његовом тврђењу, свака породица основана на свези мужа и жене, ми налазимо у полигамичној породици свезу мужа са женама. Овде се већ неможе казати да се у том случају јавља неколико породица, које би биле дошли у свезу извесне врсте, тако исто не може се казати, да је полигамички облик породице мање законит од моногамичког. А да бисмо могли видети такву породицу, није нужно пети се до старозаветних патријарха, нити ићи у Јапан или Китај, свак зна, да у Русији има милионима мусломана, у којих религиозна и државна власт признаје као закониту ту форму породице.

Како је полигамичка форма породице позната у Русији свима писменим и неписменим, то у датом случају не може ни бити речи, да је она Леонтићу непозната. Но овде се обелодањује нешто горе од незнанља, на име лакомисленост и непажња с који-

ма Леонтовић кроји своја правила и дефиниције, које он назива „научнима“. Или се Леонтовић управљао по законицима и уџбеницима, у којима се дефиниције о браку односе на брак моногамички?

У осталом, кад он дели и опредељује правне предмете по универзитетским устројствима и разним уџбеницима то зашто да сматра да са свим не постоји оно што се не налази у његовим данашњим књигама.

Ми смо већ имали прилике да се дивимо знању Леонтовића, што се тиче права у опште и обичајног посебице; видeli смо његово знање у области римскога права; имали смо шта више пример његовога знања у његовом властитом предмету, то јест, руском праву. Та факта не слуте на боље знање његово ни у области инославенскога права; но како је он узео да суди о том предмету с висине судијске столице тоном савршеног зналца, то ваља претпоставити да му је тај предмет сасвим познат, нарочито правни живот јужних Словена, о коме и говори искључно моја књига.

Да видимо:

На страни 120 „примедба“ Леонтовић говори следеће: Чудновато би било гледати истраживаоца, како испитује у јужних Словена народне правне обичаје, на пример, о државном облику, о врховној власти, о дажбинама, о порези и тд. (као што ћемо видети, сва та питања ушла су у програм Богишићев) као да поред строгих државних закона аустријских или турских, могу овде имати ма какве снаге и значаја народни обичаји Словенски“!

А на страни 135 истога чланка читамо следеће: „Ако је под аустријским законима дозвољено позивати се на обичајно право у случајевима, које је закон предвидео, а забрањено стварање новог обичајног права, противног закону или сугласности с њим, то очевидно, још мање се може очекивати признање самосталности народних обичаја у словенским земљама у Турској“.

И овде — колико фраза, толико лажних тврђења и појмова.

Да забележим само следеће:

1) у јужних Словена нема обичаја из државног права; 2.) обичаји, непризнати законодавцем, несмислени су; 3.) у Турској су строги државни закони и 4.) они су строжи од аустријских што се тиче недопуштења обичаја. Што се тиче прве поставке, довољно је напоменути да Црна Гора, на пример, живи већ неколико столећа својим властитим животом, и до кнеза Данила, који је ступио на престо у педесетим годинама овога века, она није имала никаквих писаних закона. А свакојако у тој земљи ма како био првобитан облик њеног друштвеног живота, без правила друштвенога права није могло бити. И управо, у који одељак права спадају многобројна обичајна правила, по којима су се управљала, братства и племена црногорска, ако не у јавно право?

А шта да се каже о двема од важнијих покрајина Словенскога југа — о Босни и Херцеговини?

Овде, као што је познато свакоме, до доласка 1862 године Омер-паше, управа је била у рукама домаће словенске (која је само ислам примила) аристократије и руковођена је искључно на основу старога поретка, традиција, обичаја. То значи, да су обичаји, што се односе на државно право, заиста постојали и да сада постоје, и ма да Леонтовић ништа о њима није знао, и не зна, то им ништа није сметало да постоје од много столећа па до нашег времена у поменутим јужно-словенским земљама.

Против друге поставке Леонтовића, да обичаји не могу постојати, ако нису признati законом, ми смо већ говорили на свом месту и доказали противно; видeli смо тако исто, што се тиче Аустрије, да је Леонтовић сасвим неверно изложио члан законика, о одношају између обичаја и закона.

Што се тиче забавне поставке о строгим државним законима Турске, може се казати само једно, у познатом зборнику турских закона Аристархија најстарији је закон из јавног права тако назван танзимат, издат под притиском јевропских великих држава 1839. године. Свакоме је познато, да је тај закон остао мртво слово за много година, и да је тек 1856. год. изашао ха-хумајум, опет под притиском других држава, једног значаја с првим, но и тај закон био је примењиван само у толико, у колико је то одговарало гледишту органа турске владе. Последњи рат и произашао је услед немоћи Порте, да примењује не само правила опште правичности у управи над својим поданицима, него баш и законе које је сама издала. Ето како су строги државни закони турске!

Да приметимо осим тога, да је тек 1873. год. Аристархиј-беј почeo издавати тај зборник, од којега је до данас изшло не више од четири или пет књига; међутим у Србији је изашло за последњих 40 година око 40 књига замона. Ипак, као што сведочи прва књига мојега дела, та гомила закона оставила је још у Србији довољно места за живот обичаја, што се односе на државно право. Само у Турској, у којој је Србија била малена провинција нијестало, по мњењу Леонтовића, места за живот народних обичаја!

Из наведенога види се савршена лаж и последње поставке Леонтовића о једном мањој могућности господовања обичајног права у Турској.

А како се та последња поставка тиче баш грађанскога права, то она долази још смешнија, јер у Турској као што је познато, и даљ-даљи, нарочито за приватно правне одношаје, нема скоро других правила, осим народних обичаја особито са немусломанско становништвом. И управо шта може сметати овде у сред немусломана обичајима у опсегу грађанскога права? Осим само неке групе црквених закона, од чести шеријата, има тек неколико у последње време изданих закона о државини и наследству непокретног имања.

Ето научних примера Леонтовићевог познавања државног и правног живота у јужних Словена.

Није мање значајно у том погледу и следеће:

На странама 155—158, 159, 175, на пример, он исказује скоро оригиналну мисао, да обичајно право ваља истраживати у судским актима, зборничима закона, кодификацијама, и другим писаним изворима, и при том примењује да ја то нисам чинио, а међутим у Енглеској већ давно „кодификују се“ писмено такви обичаји!

Из те оштроумне примедбе јасно се види, да Леонтовићу нимало није познато оно, што је познато свакоме то јест, да у законима и писменим документима Турске и Аустрије може се наћи све, што се год хоће само не материјала за словенско обичајно право, а ако се по нешто као изузетак и нађе у њима о томе предмету, као на пример, у неким одељцима основног закона биће аустријске Војне Границе, од 1850. године, то је оно толико онакажено, да је куд и камо боље прости из непосредних и по томе чистијих извора.

Но да узмемо, да се у тим законима и другим документима и налазе словенски елементи, зар Леонтовић мисли, да сам ја морао све то истраживати и добијене резултате уврстити у књигу, границе којој су тако јасно обележене?

А имајући у виду неопходност деобе рада у таквим предузећима, нико неће казати, да би границе тога рада биле сасвим уске.

Сам Леонтовић кори једнога од својих критичара, као да је овај у оцени његовог рада раширио границе тога рада, противно самоме аутору. Његових речи: „Осим онога, што је узео сам писац за предмет својега истраживања, ни један критичар нема права да тражи више од списка, који критичкује, правило, које мој критичар сматра као да није обавезно за њега“ Но тај исти Леонтовић сматра, да то врло праведно правило ни морално није за њега обавезно, када сам критикује спис другога писца.

На стр. 125 „примедаба“ Леонтовић ме кори зато, што сам у своме програму извео нарочиту главу, за правила међународнога права. „А како је то међународно право у јужних Словена?“ кличе он.

То правзно одрицање и клицање овде савршено нема места.

Познато је свима и свакоме, да одако Црна Гора, на пример, постоји, она постоји тако рећи, само ради рата, а где је рат, тамо неминовно морају постојати, нека правила међународнога права, ма и најпрвобитнија. Тако исто излишно је напомињати, да је главни извор међународнога права и у најобразованијих народа и дан-дањи управо обичај. И да је било и да има у јужних Словена правила обичајног права и за мирне међународне одношаје, нарочито за тако названо приватно међународно право (*droit international privé*) довољно је — надам се — показано ма и у мном чланку „Станак“, који је изашао годину дана пре класичних „примедаба“ Леонтовићег. Из тога чланска се види, да сам опазио у Црној Гори нашега времена и у суседним с њом земљама прилично правила обичајног права по том предмету, једнаких правилима у дубровачком штатуту од 1272. године.

Сракоме је познато, колико је неопходно озбиљном испитивачу права опширио знање језика онога народа, право којега постало је предмет његових истраживања и суђења. То његово знање не мора се ограничивати датим литературним језиком, но мора допирати и до живога говора простога народа, његових наречија и провинцијализма, нарочито кад се говори о речима, које имају значај техничких термина.

Ми ћемо се овде ограничити на један или два примера, који покazuју лингвистичко знање Леонтовића што се тиче јужних Словена.

Напред већ наведена је фраза, Леонтовића да је у јужних Словена са свим сиромашна терминологија сродства. За потврду те изјаве он наводи као пример децу од рођеног стрица, ујака и тетке,

за које као да нема у јужних Словена нарочитог термина, и при том позива се на стр. 384 и 385 моје књиге.

Међутим је шта је казано на наведеним местима: на стр. 384 под Конавље налази се као термин за то сродство рођак — сугина, родица — сугина; затим под Јубово: ја и мога стрица деца рођаци смо, — а и наша деца зову се постепено рођаци — мога оца или своје мајке сестра тетка ми је, а њихова деца рођаци.

Из наведенога види се пре свега да за децу од рођеног стрица, ујка и тетке у српско-хрватском језику, на коме је написана моја књига име реч рођак, затим да се та реч понавља на тим истим местима мојега дела, која наводи Леонтовић. Према томе овде, као што је већ казано што се тиче другога места мој критичар својим цитатима доказује са свим противно ономе, што је желео да докаже. А из тога, опет следује, да или Леонтовић није прочитao наведене речи на страни, коју сам цитирао, или ако их је прочитao, он их није разумeo.

Но да оставимо доказе из моје књиге, у које, као што се Леонтовић изразио на једном месту своје критике, „дозвољено је сумњати“, — па да видимо — како Вук, најбољи зналац српскога језика, тумачи ту реч. У његовом речнику рођак значи: 1. ујаков и теткин син, der Vetter, matruelis, consorbinus; 2. ein weitläufiger Verwandter.

На стр. 142. Леонтовић тврди, да реч опћина, која се налази у моме програму, не разумева се у том смислу у лица, која су ми послала одговоре. Довољно је само за ледати одговоре на стр. 511, 529, 533—536 моје књиге, па ћемо се уверити, да су сви потпуно разумевали ово значење речи, јер се у одговорима не налази ни мало сумње. Ако ма ко није разумeo ни питања ни одговоре на њих, то је био сам Леонтовић, који као да заборавља, да има хиљадама речи у сваком језику, које се узимају у ширем или ужем смислу, или просто имају више од једног значења.

Обичаји познати под именом прело, сијело, игралиште, стављени су у мојој књизи на месту, где је реч о другим пословима, које врше суседи и једноселичани узајамно, помажући један другоме.

На стр. 131. и 132 Леонтовић ми пребацује, што сам их уврстио у одељак о обавезама, јер он налази, да им је место међу формама закључења брака. На први поглед такав излет довео ме је у забуну, и ја као по невољи дошао сам на мисао, да и ако Леонтовић не влада многим својствима озбиљног научника, то бар природа га је обдарила уображењем осредњег песника. Но пошто сам загледао изближе његове проналаске, и поезија, по несрећи, исчезла је, и ево шта се показало: Леонтовић наишавши међу осталим техничким изразима на наведеном месту на реч игралиште, се тио се познате речи „игришча“ у преподобна Нестора „Браци не бываху въ нихъ, но игришча межю оелы. Сложахуся на игришча на плясанье и на свя бъсовскія игришча и ту умыхаху жены себъ...“

И ето српско прело, сијело, игралиште дошло је наједанпут у фантазији Леонтовића у форме закључења брака. Тако, и прост сношљив облик речи довољан је за „научне“ изворе Леонтовића.

Из тих примера којих би се могло још много навести, може се извести лингвистичко знање њега критичара, и посебице његово знање језика, на коме је изложен материјал, што је ушао у моју књигу. А како му то знање није богзна колико, могло би се претпоставити, да је опширије и дубље што се тиче несловенских језика по томе, што у његовим „примедбама“, писаним на руском језику, има грдан број туђих речи с техничким значењем. На свакоме кораку налазе се изрази: техника, кодификација, дијагностика, комплекс, казуистика, режим, генезис, и тд. Да ли Леонтовић узима бар те свакоме познате речи у њиховом дањашњем значењу? Мучно.

Реч техника под којом он обично разумева „прикупљање и сазнавање обичаја“, налази се на сваком кораку у његовим „примедбама“. Техника

сама по себи красна је реч, но у смислу у коме се налази у Леонтовића, она само замршује ствар. Реч техника, по моме мишљењу, претпоставља укупна правила ма какве научне или занатлијске специјалности, правила створена мало по мало опитом заједно с потпуним развитком дате специјалности. Но коме није познато, да се рад око скупљања правних обичаја тек отпочиње?

У научним сферама тек што се отпочело размишљати о томе, како би требало организовати почетне радове на том пољу, јер бављења с правним обичајима, као специјалност, до данас нису постојала. О каквој дакле, техници скупљања правних обичаја може бити реч овде? Но Леонтовић — може бити ради веће јасности — даје тој речи још један смисао, и опет са свим особити, на име у напред наведеној фрази: „сва техника свадбених обреда.“ Говорећи о записивању обичајног права у Енглеској, Леонтовић назива ту радњу кодификацијом. Познато је да је знаменити енглески научник Јеремија Бентам први употребио ту реч у оном смислу, у коме је узимају и дан дањи сви научно образовани правници; познато је и то, да је Бентам био највећи поборник кодификације права *common law* у Енглеској; но у исто време и то је познато, да негледећи на његову усилавања, доказе и аргументе изложене с таквим талентом, њему није испало за руком да убеди дотадашњику својој отаџбини о целиснодности његовог предлога и *common law* остаје у Енглеској и после Бентама у онаквом истом стању, у каквом је био и до њега.

Међутим Леонтовић тврди, да је кодификација права у Енглеској свршена, или се довршује!

Прах благороднога Бенгама без сумње зарадоваће се, зато је његов испуњен!... Каква чудеса може починити, једна реч, кад јој се да други смишља и друго значење!

Ми бисмо могли навести још много места из примедбаба Леонтовића, која имају исти значај, но задовољићемо се и с оним, што је до сада казано, јер је наш чланак и онако изишао већи, но што

смо мислили. Завршујући чланак, ми не желимо да се растанемо од писца примедаба с онако апсолутним духом пориђања, с каквим је он нас предузео, у осталом за разлику свих других критичара. Ми смо готови признати, да у „примедбама“ Леонтовић има још много и доброга, само смо принуђени додати, да све што је добро у њега није ново, а све што је ново да није добро.

Увериоши се таквим начином, да је мој критичар намерно изврнуо потпуно значај, цељ и облик мојега рада, и на том лажном основу сазидао своју критику, а тако исто, да је он савршено некомпетентан за научна питања ове врсте, лако је појмити зашто се ми не упуштамо с њим у по полемику, — јер је она при датим условима, очевидно, с свим немогућна.

У томе је и узорак, што смо у почетку овога чланка узели само питање: „Заслужују ли пажње примедбе Леонтовића?“ Наведена факта сама по себи дају најјаснији одговор на то питање.

Посматрајући пак с другога гледишта примедбе Леонтовића, не може се човек потпуно сагласити с тим апсолутно одречним одговором. Ма да су „примедбе“ то јест критика Леонтовића, испод сваке критике, ма да она у место да објасни, прави још већу збрку, ипак сама могућност појављења „примедаба“ у штампи мора побудити свакога правника на тешку размишљања о стању правних наука у наше време.

Нису се бадајући последњих десет година подизали све чешће и чешће гласови о ненормалном стању, о застоју, те и кризи, у којој се налазе правне науке, и о неопходности њихове радикалне обнове. „Примедбе“ су Леонтовића у своме роду знамење времена: њихово појављивање још једном доказује, да под утицајем средњевековне сколастике и других историских околности, постоје читаве правне дисциплине, о којима се може рећи да оне с науком имају само једно ћаједничко а то је име. С тога одречног и само с тога гледишта „примедбе“ Леонтовића могу обратити пажњу на себе.

Станак по дубровачкоме законику

од 1272 године¹⁾

Тежња једначења иностранаца са својима, у одношајима права, није ни у којем веку напредовала у Европи тако јако, као што у нашем. Да би се уверили о томе, доста је и најповршије упоредити савремене нама законе о томе предмету са законима прошастих премена.

Тај се појав, да како, налази у најтешњој свези са општом тежњом уравњивања нашега времена у области права, у свези такође са релативним усавршењем средстава превоза и прелаза међу најдаљим крајевима, са данашњом живошћу саобраћаја међу свима народима света.

Нека ипак нико не помисли, да је то једначење достигло и приближење потпуности. Докази су томе и у најновијим законима јевропским и у научним

¹⁾ Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus per egregium virum Marcum Justinianum de Venetiis, honorabilem comitem Ragusii, a d. MCCLXXII inditione quarta decima mense maji, confirmatus per populum Ragusii, more colito congregatum, die dominico vigesimo ejusdem mensis. Садржај овога саставка, у колико се тиче станка у старије време, оснива се готово искључиво на чланцима 19., 20., 49., 50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., и 57. III. књиге тога законика. Они су били већином печатани као прилог к Српским споменицима Меда Пуцића.

То што при крају долази о данашњем станку у Црној Гори, Херцеговини и Арбанији, оснива се на моме сопственом распитивању у тим крајевима 1873 год.

расправама о томе.¹ Тада појав оснива се опет на разликама којих јошт вазда има и вазда ће бити у установама и законима поједињих земаља и држава.

Само се собом разуме, да је тих разлика било и требало је да буде, неизмерно више у пређашња времена, кад су земље, које данас сачињавају једну државу, биле раздељене на многа племена, општина и самосталних слојева, који се сматраху у многоме као какве међународне јединице.

Огромне разлике у материјалноме праву тих поједињих политичких јединица, као и друге чињенице, биле су узроком да поникне неколико особитих врста установа и облика, којима је задаћа била разбирати послове, расправљати размирице и правде међу тим јединицама, или међу њиховим члановима.

И Амфиктиони старих Грка Јевропљана у Делфима; и зборови њихове малоазијатске браће Јоњана и Дорана при храму Аполона трионскога и Дијане ефеске; и *recuperatores* и *praetores peregrini* у Римљана; страном и различна *parlamenta*, *diaetae* итд. у средњем веку беху, у опште говорећи, израз једнаке потребе. Није дакле чуда ако и стари Дубровник са суседним општинама и државама, па и ове последње међу се, имајаху особите начине којима су расправљали међусобне спорове и размирице као и спорове међу поједињцима људима различних општина, племена и земаља. Од свих начина расправљања спорова Дубровчана са њиховим суседима свакако је најглавнији био тај ког наш извор називље станак,² или у тадањој латинштини *parlamentum*.³

¹⁾ Гледај на пр. Foelix, *Traité du droit international privé, ou du conflit des lois des différentes nations en matière de droit privé*. Paris 1856. 3. édition.

²⁾ У нашем законику, који је писан средњевековним латинским језиком, долази свуда у облику *Stanicu*, што одговара форми станак. Ми ипак за сада волимо примити облик станак, не само да што се тако данас говори тамо где се та установа сачувала (Вук, Речник под Станак), него што у тој форми долази и у готово свим старосрпским изворима. Сва

Станак је особита врста збора, обично на пограничном mestu, ради развиђења и таложења међусобних заплета и размирица двају племена, двију општина, двију земаља; или ради расправе и суђења парница међу поједињим људима таких двију политичких јединица. Станак је дакле установа претежно међународнога или међуплеменскога значаја. Будући пак да се наш главни извор њиме бави највише као судском установом, то ћемо га и ми на овоме mestu највише с те стране и разгледати.

Од кад се међу људима саставише групе племенске, општинске и иначе политичке и социјалне свагда и свуда је било тога што наш извор називље станци, па је, да како, тога било и у осталих Словена, особито тамо где је било дробљења на племена или иначе на мање политичке скупове.¹ — Али у колико се сећамо, до сада назова Станак у означеноме смислу не сретосмо у других Словена

су та места преведена у Миклошића (*Lexicon palaeoslovenico-graeaco-latinum sub станак*) и у Даничића (Речник из књижевних старија *sub станака*). Форма станик која се цигла два пута срета у споменицима српским Пуцића (стр. 6), Даничић мисли да је погрешка, да како, српскога писара стаје дубровачке канцеларије. То мњење држим ипак да треба потврде.

Што се тиче значења те речи: Вук према њој написа die *Zusammenkunft*, *conventio*; Миклошић *conventus*; Даничић *congressio*. Сви они имају потпуно право, станци бо су већ по својој природи састанци, као што се могу називати састанцима и сваки сабор и скупштина и рочиште. Али за то сваки састанак није станак. Станак је дакле само врста састанка, и то врста строго опредељеним значајем.

³⁾ Развлична или срдна значења те речи у западној Европи средњега века, гледај у Du Cange, *Lexicon mediae et infimae latinitatis* под *parlamentum* и *parlamentare*.

¹⁾ У балтичким Словена ипр. међу њиховим честим зборовима, о којима извори казују, свакако је било не мало састанака и са међуплеменским значајем нашега станка. У 150 исправа поморанскога дипломатскога кодекса (*Codex Pomeraniae dipl.* изд. Kasselbach, Kosegarten и Medem) речи: *quod si forte (burgenses de Lubeke) opus judicie habuerint, statuerint judicem de parte ipsorum, qui cum judice nostro praesideat....*, лако да су одзив старога обичаја станака, у томе негда словенскоме крају.

осим Срба и Хрвата.¹ Миклошић у своме речнику приводи ту реч најеном на два места у старословенском рукопису,² али је и тај рукопис чисто српске рецензије. Осим тога и место које приводи из тога рукописа врло је значајно: нарекоше име јему иже наричет се по сербскому језику все среде станак (лист 47). А на другоме месту (лист 186) та реч долази у чисто српској садашњој форми: кратчи станак.

Сам законик од 1272 године називље на неколико места наш станак давном установом (antiqua consuetudo). Кад би се пак могло узети, што по нашему мњењу не би била велика смелост, да станак није реч стегнута од састанак³ него да је на против ова последња постала из спојења речи

¹ Становик (stanovic) које се срета у поморско-балтичким исправама има по све друго значење (Bülow, Balt. Studien, VII, 2. 35).

² Vita A exsandri magni, cod. chart. saec. XVI foll. 202 in 4° serb. oim a de Mihanović, fol. 47 et 186.

³ Познато је, да глагол стати се, као што живи у нашем садањем језику (Вук s.h.v.) живио је и у средовечноме (где се путови стају Mon. Serb. стр. 87; тере и врх гроба кострајкова и стрмо где се реке стану Гласник XV. 295; на станке (locus ubi fluvii conveniunt Danič.) где се стају два потока Mon. Serb. 1:2). Кад бисмо узели да је наш станак "са тим глаголом у непосредној свези, — пошто је глагол стати се reciprocum, а та врста глагола бива готово вазда уједно са предлогом, — из тога би следило управо противу нашега мњења, да је станак реч стегнута из састанак. Али осим стајати се и стати се, ми имамо и у садањем и староме језику и глагол стати, стајати (subsistere), па нам то допушта још простије довес и станак у непосредну свезу са глаголом стати. Управо за последњу хипотезу говоре и примери: "суд да стаје од михоља дана до гургева дана, кад ви буде требе, и суд да стаја, где је и пређе стојал у дни господина ми оца" (Mon. Serb. 46). Упореди с тим и пољско stać и prawa — јавити на суд, и чешко stani, које значи, опредељено место и судско рочиште. Нек се примети и то, да управо с последњим глаголом стоји у непосредној свези и „стан“ у смислу *diversorium*, *nospitum*, portus, а најпосле *habitatio*, *domus*. Упореди још и „станац камен.“ Осим свега тога глагол стати одговора најбоље и начину којим се почињао станак; људи бо су често с једне стране долазили на означенено место, по неколико дана

станак са предлогом са, тада би се могло за-
кључити да наша установа сиже далеко у такозвана
предисторска времена, што у осталом следи већ
из саме природе и назначења њезина

Приступајући к разбирању наше установе, на тврдоме темељу нашега главнога извора, пре свега долази питање: које су из суседних општина, земаља и држава стајале са Дубровником у станачкој свези?

У глави 49. треће књиге законика, излажу се правила за станке и за суђење Дубровчана са Задранима (*homines Jadre*); у следећој глави долазе: Шибеник, Трогир, Омиш, Сплит, Фар (*homines de Sibinico, de Tragurio, de Dalmisio, de Spoleto vel de Farga*). Четири главе које следе (51—54), посвећене су хумљанима (*homines comitatus Chelmi*) Боњацима (*homines Bosne*), Старо-Србијанима (*homines Rasie*) и Зећанима (*homines de Zenta*). Тако после поменутих примораца Далматинских и после Загораца, долазе вароши „горње“ Далмације (— *vitates Dalmatiae superioris*).¹ Као заглава тога на-

пре, и ту чекали док дођу људи друге стране (гледај ниже приведену 49 гл. III. књиге нашега законика о станцима са Задранима); дакле најаре су стајали т.ј. устављали се на месту станка, а тек су се после састанали с људима друге земље или општине.

Пошто је ово било написано изађе најновије дело г. Ђ. Даничића Основе српскога језика, Београд 1876, у ком на стр. 283. вели, да станак има своју основу у стан, а за стан вели на стр. 135. да је од корена *sta* који значи стајати. Тако се и његово тумачење с овим нашим слаже.

¹ Овде се по свој прилици разумевају градови или вароши бокељске а можда и некоје арбанашке, али само приморске. То се може поткрепити следећим: 1.) О другим далматинским градовима на запад Дубровника, већ је говорено пре тога (у глави 49 и 50); 2.) Бокељски и Арбанашки градови не помињу се на другоме месту тога законика, а свакако су они још више суседни Дубровнику, па били у чешћем дотицају с њиме него ли нпр. Задар; 3.) И данас се за приморска места од Дубровника к истоку каже у народном говору горе, а к западу доле; 4.) У истом статуту (књига VIII. глава 62.) каже се изврично: „*Omnes persone Dalmatiae superioris, videlicet, de singulis civitatibus et locis de Dalmatia superiori, a Ragusio superius versus orientem.*“

брајања следе две главе (56—57) које излажу правила за решавање парница међу Дубровчанима и „господом словенском“ (*domini Sclavonie*) и са Словенима (*Sclavi*) у опште. Али кога разуме наш извор под тим општим именом? Да се то овде тиче само Србијанаца, Бошњака, Хумљана и Зећана, па да се не простире на приморце Далматинце, види се и из таксативнога набрајања у почетку 56. главе, у којој се само они називљу колективно „Словенима“ и „господом словенском.“¹

Пре него ступимо даље, треба нам већ овде приметити, да међу Дубровником и тек наведеним политичким јединицама, станак не би баш једина

¹ На први поглед, наведене би изреке могле дати повод да мисли, као да тада Дубровчани, и остали приморци Далматинци, не беху, или да се не држаху за Словене. То била највећа погрешка, о којој се неће бити трудно уверити, кад се узме на ум: да се имена великих народа доста пута, ради најразличнијих узрока, узимају у ширем и ужем смислу, да им се дају осим тога и различна значења. Странци у средњем веку називаху често и Далмацију и њој суседне словенске земље Словенијом (*Sclavonia*) у ширем смислу; а у ужем само оне земље које су подаље од мора. У том последњем значењу, узимаху то име и сами приморци Далматинци, говорећи о својој загорској браћи, и то по примеру странаца, особито пишући латинским или другим туђим језиком. Можда им је то име напомињало донекле и православну веру тих Загорца.

У осталом ни дан данашњи у Аустријских Немаца не извађе из обичаја позната изрека „drausen im Deutschland“, кад говоре о Немачкој изван Аустрије; а Одешани, премда и сами Руси, кад ће да иду у Кијев, у Москву или иначе у унутрашњост Русије кажу обично: „ја идем у Русију.“ Ми сами имадосмо прилику слушати, не ретко, старије дубровачке мрнare где кажу: „Ја сам навег'о (путовао по мору) са шћавнима“ тј. са њима једнолеменим Бокелима, и то ни с најманњом намером какве увреде или поруге. То д'кази очевидно од Schivaon (Словен), имена, којим, у најужем смислу, Млечићи називаху Бокеље, вальда за то, што од свега приморја, за које су се Млечићи највише и бринули, тамо је највише било православних као што је и сада. Упореди с тим и данашња имена: Словени, Словаци, Словенци, Славонци, Словинци итд. за поједина словенска племена или крајеве.

Најпосле треба приметити да је законик од 1272 године уређен под кнежевањем рођенога Млечића и да је, по свој прилици, и писан био Млечићем или човеком млетачке школе.

форма суђења. Шта више: за неке од њих можемо с пуним правом закључити, да с њима станак није у правилном обичају ни бивао, а кад је бивао то је свакако био изузетак. К овој категорији свакако припадају: Босна и градови горње Далмације.¹ То се види најбоље из тога, што назначајући законик, за све друге земље и општине нарочита, постојана места за станкове, јамачно би то исто био учинио и за Босну и за градове „горње“ Далмације, кад би станак био с њима у обичају. Напротив је во што законик постановљује о суђењу с људима тих крајева: „Ако Дубровчанин има да што судом тражи од човека из какве вароши горње Далмације, нек се зна, да Дубровчанин треба да иде у место свога дужника, те да га зове на тамошњи суд; као што и људи из тих општина треба да дужника Дубровчанина туже Дубровачкоме суду (III. 55.) Исто се тако и гледе Босне Дубровчани шиљу на суд к бану босанскоме, а Бошњаци к дубровачкоме кнезу, само што треба да и једни и други донесу са собом попратно писмо од свога владаоца (III. 52.)

Али и с наведеним градовима доње Далмације, с којима је станак и тада био у потпуноме обичају, употреба је његова била прилично ограничена, чак у опште говорећи, правило је било, да поједини Дубровчани и Задрани, као што је то одређено било и за људе горње Далмације, иду просто у суд места пребивања дужника. О случају, кад ће станак бити са горенаведеном групом градова доње Далмације, ево што законик поставља: „Кад би се догодило какво несаглашење међу општином града Дубровника и општином гра-

¹ То што се у глави 56 Бан (dux) Босански узгрядно приводи у броју других владалаца, с којима би Дубровчани могли имати правду и станак, не слаби ни мало наше потврђивање да станак с Босњацима барем у XIII веку није бивало, као правилнога обичаја. Случај наведени у Миклошића (Mon Serb. стр. 256) треба свакако узети као изнинку. То исто буди речено и о изреци главе 19. где се помињу у опште Далматинци међу онима, с којима се предвиђа случај суђења на станку.

да Задра ,те би хтели назначити општи станак, обе ће стране по старом обичају, доћи на станак пред пркву богородичину Лезинску на отоку Хвару. Ту ће се правдати пред судцима избраним обема странама, а судци ће бити заклети, и биће их с једне стране колико и с друге. Која би једна страна дошла пре, треба да чека другу, осам дана на означеноме месту; она страна која за тај рок не дође, губи правду, ако не буде било какве Божије запреке. Она страна која дође на место станка ,треба да назначи сведоке између људи из тога места, и добива правду. А нек се зна, да станак бива по реду назначеном у глави о Хумљанима.¹⁾ Наведено наређење не одликује се јамачно особитом јасноћом ,јер га је могуће тумачити на неколико начина .Може се узети: а) Станак је бивао само у доба размирице какве међу Дубровником, и доње-далматинском вароши, то јест кад полазак у завађену варош није био безопасан појединцима; или б) на тим су се станцима расправљали само послови и размирице изнискше међу саме две општине као тзв. јер за појединце људе, како видесмо, беше одређено да иде сваки у суд онога места где му дужник станује; или в) неслагање међу општинама оснива се на нездовољству једне или обојих странака са пресудом редовнога суда, па се станак сазивље да развиди ту пресуду, у коме случају станак би вршио посао призивног суда.

¹⁾ Et si a iquod discordium cresceret inter commune civitatis Ragusii et commune civitatis Jadrae, propter quod ipsi vellet facere communale stanicum et parlamentum secundum antiquam consuetudinem, utraque pars debet esse ad S. Mariam de Lesna, in insula Farre, ad parlamentum et stanicum; et ibi debent justificare se coram judicibus ex utraque parte, et tot judices debent (esse) ex una parte quot ex aia, districti per sacrum mentum. Et quaecunque pars ante ad dictum locum pervenerit debet expectare aliam que non venerit per octo dies completos, et illa pars que, intra dictum terminum octo dierum, non venerit ad dictum locum, debet perdidisse placitum; salvo tamen impedimento Dei. Et illa pars que venerit, ad dictum locum, debet assignare testes illius loci homines, et debet esse lucrata placitum. Et est sciendum quod stanicum debet fieri secundum ordinem capituli de Cheimo (III. 49).

Прво тумачење не чини нам се вероватним, ради тога, што о такој установи, већ ради њене оригиналности, био би се законодавац, сvakako, опширније и опредељеније изразио.

Кад би примили друго тумачење, тада би биле излишне одредбе чисто процесуалне, које се сретају не само у томе самоме законскоме чланку, него и у поглављу (51) „о суђењу са Хумљанима“, на које се овај чланак нарочито позивље.

Ни треће тумачење не чини се уместним, јер закон нигде не помиње ни првога суђења, ни увјета које чине нужну или могућну таку ревизију, што би неизбежно требало, по самој природи установе.

Не остаје dakле друго него узети, да су на станкове, које су две општине назначавале ради својих сопствених послова, могли долазити и њихови општинари, да подвргну суду своје појединачне спорове, — али да не могаху само за последње захтевати да се назначују особити станови. Потпуну потврду тому налазимо у другоме чланку (III. 19.) који ево што наређује: „Кад би какав Далматинац позвао Дубровчанина пред суд у Дубровник, а међутим би био, ради кога му драго узроکа, назначен станак међу Дубровником и општином, од које је тај Далматинац, то Дубровчанин може, ако га је воља, и не одговарати пред дубровачким судом, него обећати, да ће се јавити на тај будући станак, и тамо одговарати. Али за то док год тај станак не буде ,он не смије никуда на пут из Дубровника, не оставивши заменика, који би га представљао на станачном суду, и платио за њега кад би осуђен био. Кад би се назначени двема општинама станак омео и не био, ради ма кога узрока, а Далматинац опет дошао у Дубровник и позвао на тамошњи суд Дубровчанина, тад последњи треба да одговара, нити може захтевати да се за то назначи други састанак.“

Што dakле следи из свега до сад казанога? Да појединачно суђење на станцима међу Дубровчанима и доње-Далматинцима показује се век

у XIII веку као изузетак, који се још тиме ограничује, што се не допуштају особити судски станкови, него је то суђење бивало у неким случајевима, као узгредно, на станцима које би ми данас назвали политичким. Ови последњи напротив, нахођаху се у то време још у потпуном обичају.

Станке дакле, у целоме своме опсегу и у потпуној снази, треба нам тражити међу Дубровчанима, с њиховом загорском браћом, т.ј. са Хумљанима, са Зећанима и са Србијанцима. И доиста ми сретамо о станку, са тим земљама, и у нашем законику највише говора, а и у другим изворима честа напомињања¹, али ипак и овде не може се казати, да је станак био једино поприште, на коме су се решавале парнице Дубровчана са Загорцима.

Наш законик (III. 51) нарочито одређује, да „Словен“ може позвати Дубровчанина, и обратно овај онога, пред дубровачки суд (*ante curam Ragusinam*), али ако тужени неће да одговара, него се воли судити на станку, нека му буде. У такоме случају ако нема до брзо државног или потпунога станка, треба да стране назначе посебни или мали станак, да изберу судије, и која страна не би дошла у назначено место и време, губи правду. И у случају кад Дубровчанин ухвати каква Словена за дуг, или за какав злочин, па га доведе пред дубровачкога кнеза, овај им суди, само ако Словен пристане, ако ли не, тад назначају стране посебан станак. Нагоде ли се пак пријатељски и пре нег дођу пред кнеза, нагодба се потврђује.

Осим тога, и за правде Дубровчана с Хумљанима зависило је само од тужиоца, Дубровчанина, хоће ли ићи ка хумскоме кнезу да се правда, јер законик наређује, да му дубровачка власт има дати препоручно писмо ка кнезу, исто као што видесмо да су се така писма шиљала и бану босанскоме.

¹ Гледај приведена места у Даничића под станак.

Поглавље „о суђењу са Хумљанима“ које, као што је казано, садржи у опште правила суђења и за остale Загорце, а донекле и за Приморце, завршују се следећом веома значајном поstanовом:

„Кад је назначен потпуни, то јест велики станак, те би Дубровчанин имао што да тражи судом од каква „Словена“, па онај не дође на тај станак, он тиме не губи своје право (*illud non prejudgetat ei in suo iure, et bene potest manere*). Али ако би тај Словен после тога дошао у Дубровник, Дубровчанин нити може бранити Словену дубровачку земљу (*non potest ei vetare terram Ragusii*) нити га може поробити ни оплијенити (*nec potest eum pignerare vel facere pignerari et nec deprendere eum*), докле код законитим путем не буде развиђена и пресуђена тражбина Дубровчанина.

Ми видимо дакле, да се начин којим ће се судити, у колико је то могуће било, представљају потпуну избору странака, а законодавна власт није наметала ни тај ни други начин, него их само, где је то нужно било, определила. У осталом та слобода у суђењу, видимо, да је у неким случајевима долазила и до самосуда, и у самој Дубровачкој земљи, што свакако претпоставља да су, у подобним случајевима, били подвржени самосуду и Дубровчани у загорским земљама. Ипак треба признати, да се дубровачки законодавац постарао, да ограничи, у колико то прилике допуштаху, ту самовољу појединача.¹

¹ Тај нас појав опомиње на занимљив случај самосуда, кога бијасмо очевидци при нашему путовању по Кавказу, земљи уређеној већином по феудалним начелима, као што беху од прилике уређене српско-хрватске земље у средњем веку. Неће држимо, бити с горега казати овде две речи о томе случају.

Августа месеца 1872 године посетисмо међу осталим, тако звану слободну Сванетију, полудивљу земљицу са десетком тисућа становника, још неопредељене науком народности. Враћајући се од туда, с приличном количином тамо скупљене научне грађе, свратисмо са свом пратњом у најближе село подвргнуто Русима Сванетије, да се ту, у безопаснијем тобож пределу, одомримо и распитамо о облицима неких особитих установа које нађосмо у слободној Сванетији. Пошто би достигнута циљ, и по-

Враћајући се к нашему главноме предмету, станку, намеће нам се пре свега питање: да ли дубровачки станци бијаху у битности сви један као други, или представљају какве разлике, и које? Неколико редака повише била је реч о потпуним и посебним станцима, па и то већ паговијешта на разлике, али наш извор, изреком, и на више места, говори о различним врстама станака.

Главне врсте беху две: велики или потпуни (*plenarium stanicum*), и мали или посебни станак (*stanicum parvum*) III. 57), *vel proprium* (III. 53, 54, 57), или просто *stanicum* (III. 51). Главни је значај првих, да бијаху назначавани властима обојих земаља, ради међусобних државних послова, а у једно с тим и ради суда појединача, дочим посебне станкове назначавају саме странке, само ради суда опредијељене парнице; на велике странке долажају власти или њихови представиоци, дочим на посебне станкове могају и не долазити. То су дакле двије главне врсте које нарочито помиње наш законик, и то

што нас тавод или кнез тога предела прилично угости, свак весело појаха свога вранџа, али пошто се упутимо, би опасјено да једнога нема на броју; тај један беше „переводчик“, који никако да нађе свога коња тамо где га беше оставио. Исправа мишљасмо, да се коњ какогод сам одвезао, те побегао негде у планину, али распитивањем дознадосмо, да некакав Сванетин одведе коња, теда га затвори у кућу, а он да се попе на врх високе куле (коју готово свака сванетска кућа има), те да тамо чека с напетом пушком, хоће ли се ко усудити да му заплењенога, или како би ми казали украденога коња покуша отети. А радишта га „заплени?“ За то што га брат „переводчика“, годину дана пред тим, некако увреди, па он коња узме у залог док му увреда буде намирене. Ни чиновник који с нама беше и нико од пратње, а „переводчик“ најмање, не усуди се отићи к самосуднику Сванетину да му коња одузме. Тек после дугога парламентовања, пође сеоскоме „старешини“ за руком, наговорити пленциоца и његове кућане да коња врате. Најснажнији аргумент нашега поштенога старешине беше, да и коњ и „переводчик“ будући дани окружним судом путнику, то коњ није никако „переводчика“ него путника и власти, па ако коња одмах не поврати, то би била велика увреда и власти и путнику, који нису пленциоцу ни у чем ни криви ни дужни.

последњу врсту (тј. мале станкове) само са Загорцима, д чим са Приморцима, како видесмо, последних није ни бивало.

Али потпуни, тј. званични станкови, са нашег данашњег гледишта, могли би се делити још и по предмету расправљања и то на три врсте тј. могло је бити станака, назначених властима обојих земаља, само за послове, које би ми данас назвали политичним или административним; могло их је бити назначених само за суђење појединачних парница, а могло их је бити такође и двоструког значаја тј. у једно и за политичке и за строго судске послове. Званични станци последње врсте јамачно су бивали најчешћи.

Осим тога могло је бити јавних станака *ad hoc*, и да их је у истину бивало, потврђује нам случај приведени у једном запису почетка XV. века.¹

Изван горе наведене главне две врсте, наш законик помиње нарочито једну врсту званичних станака, а то су *општински станци* (*communale stanicum vel parlamentum*).² Они су били то исто што и потпуни станци (*stanicum plenarium*)³ са Загорцима. — И једина разлика међу њима је та, да су општински станци били по правилу назначавани само за послове административне двеју општина, а само се изузетно на њима рас-

¹ Миклошић, Mon. serb. стр. 256.

² Значајно је да само станке са Приморцима, законик називају *principue stanicum* или *parlementum*, на против станке са Заорцима само *stanicum*, никада *parlementum*.

³ Et si aliquis Raguseus ad querendum habuerit rationem supra aliquem Sclavum, vel Sclavus supra Raguseum, et Raguseus Sciavo vel Sclavus Raguseo dixerit: „nolo respondere tibi nisi ad plenarium stanicum et non ad proprium“, et stanicum plenarium non fuerit ordinatum per segnorias, sciendum est: quo aliqua ex illis partibus non debet nec potest petere stanicum plenarium; sed utraque pars ordinet parvum stanicum ad certum termnum, at ad ilud stanicum debent de finire questiones suas, secundum antiquam consuetudinem (III. 57.)

прављају судски послови, дочим потпуни станци са Загорцима назначавају се обично подједнако како за једне тако и за друге послове.

Што се тиче права сазивања станака, ево што се из до сада казанога може закључити: велике или потпуне станке назначавале су владе обојих држава или општина, кад је било административних или судских послова да се реши. То исто буди речено и за тако зване општинске станке. Премда се појединцима нарочито законом одриче право захтевати да се назначи велики станак и пак по самој природи послова, могло је бити важнијих случајева, кад су владе, по молби појединих људи, и велике станке назначавале.

Која је пак влада, према другој, имала право иницијативе у назначавању потпуних или званичних станака, законик о томе нигде ништа не помиње, јамачно ради тога, што се и само собом разуме, да је о сазивању станка настојавала управо она влада, која је највише интереса имала, да се какав посао или одношај чим пре разбистри, или какав судски спор реши.

Мале станке назначавају сами парничари (III. 57) чак, како видесмо, ова се врста станака наређивала и кад је само једна странка, особито оптужена, то захтевала. То право искати једнострano назначење станка, долази до тога, да га оптуженик може захтевати и онда, кад има какву правду са самим владаоцем суседне државе. У поглављу „об обичајима“ међу Дубровчанима и господом словенском (III. 56) има знаменита одредба да: ако Дубровчани има какав рачун од закупа или иначе наплаћивања доходака и регалије (*messitatio*)¹ с краљем српским, с баном босанским или с кнезовима хумским и зетским, и ако

¹ Значење речи „*messitatio*“ тако је тешко определити, а реч сама тако је осамљена, да правник Гундулић, који у XVI веку доведе у ред, а донекле и објасни дубровачке законе, не зна јој значења, јер у својој примеби, на окрајку, ево што о

се то може доказати по „старом обичају“, треба да Дубровчанин иде к тому владаоцу да намири рачун или иначе изврши своју обвезу, али његови наследници који су такође одговорни у колико уживају дужниково имање, ако изјаве да

њој каже „*missitare est frequenter mittere, sed non respondet subjectae materiae.*“

Да би се докопати и приближнога значења те речи, треба нам се обазрети: 1.) на особита наређења законског чланка, у коме се срета реч *messitatio*; 2.) на историчке записи о непосредним пословима појединца Дубровчана с владаоцима српских земаља; 3.) успоредити наведену реч са сродним речима и њиховим значењима у језицима суседних народа.

Ипак пре свега, треба нам преписати изворни текст поменутог чланка нашега законика:

„De consuetudine inter Raguseos et Dominos Sclavonie.
Caput LVI.

Quicumque Raguseus aliquem messitationem habuerit: cum rege Rassie vel cum duce Bossnie, in terris Bossnie, vel cum comite de Chelmo, in terris de Chelmo, vel cum comite de Zenta, in terris de Zenta, et messitatio il a poterit probari vera, secundum antiquam consuetudinem, Raguseus tenetur ire ad illam signoriam, ad paccandum et complemdum messitationem illam quam habet, in vita sua. Et si Raguseus moreretur ante quam vocatus esset ad rationem, sciendum est quod uxor vel heredes ejus, aut illi qui possident bona sua, debent et tenentur respondere et facere rationem in civitate Ragusii pro mortuo, et si Raguseus nollet respondere et facere rationem ante curiam Ragusii et petierit stanicum secundum antiquam consuetudinem utraque pars debet ordinare stanicum ad suam voluntatem, ante dominum comitem Ragusii. Et si uxor vel eres illius mortui aut illis qui possident bona ejus, non possiderent aliquid de bonis mortui, aut ve lent dejactare se de possessionibus suis, ipsi non tenentur nec debent facere rationem secundum antiquam consuetudinem.“

1). У приведеном чланку, за наше у тексту наговештено мјење о значењу речи *messitatio*, говоре следеће околности: а). Посао који се зове *messitatio* долази у непосредној свези само са земаљским владаоцима, јер су само они и имали доходак у тако велику размеру, да им је требало за то закупника главничара или иначе чиновника вештих рачунају као што бијаху Дубровчани; — б.) Што се тиче Босне, Захумља и Зете, тај се посао нарочито ограничује на земље тих владаоца (*in terris Bosnie etc.*), а, ако се то не говори изрично о Србији, то је ваљда за то што српски краљ могаше имати регалија и у оп-

воле на станку своје разлоге казати и свршити правду, тада се пред дубровачким судом само назначује време станка, на коме и бива суђење и решење парнице.

О времену године кад су обично бивали станци, законик ништа не напомиње; можемо dakле узети да су бивали према потреби, и то не само мали или посебни него и станци потпуни или званични. Опредељени су, на против, изгаштаји које имамо гледе места станака, јер су они

ште доходака и изван Србије у ужем смислу; — в). За правде које се рађају из посла *messita* io, дужник Дубровчанин, требало је да иде к владаоцу с којим имадијаше тај посао (*tempet utre ad illam Signoriam*: управ изузетак из општега правила, да поверилац треба да зове дужника пред месни суд по следњега. То је наређење постановљено ваљда: обзиром на достојанство владалаца-тражилаца, ради утврђења кредита Дубровчана, а и ради тога, што у земљи, где је таки посао рађен, најтакше се могу и рачуни развидети. — г). За дугове проистичује из таких послова, и пошто дужник Дубровчанин умре, одговара му жена и други наследници, у колико достижу наслеђена добра: то, дакако, и опет ради кредита и политичких сврха.

2. Од изборника историчких докумената, при руци су нам за сада само Пуцићеви „Српски споменици“, па и ту налазимо приличан број записа који потврђују, да се Дубровчани у српским земљама често бавили закупима и наплаћивањем владарских, или у данашњем смислу, државних доходака. Те су записе узимали Дубровчани и увршћивали их у званичне акте у Дубровнику по свој прилици ради тога, да би се осигурали према наређењима горе наведенога чланка дубровачког законика. Веома је значајна у томе обзиру повеља Стјепана Дабише, краља босанскога, од 29. септембра 1393. којом ослобођава свога протовистара Жору Буђу (*Zorre de Bucchia*), Дубровчанина, сваке одговорности за све царине, и купље и коморе, које је држао неколико година, јер је тога дана предао потпун рачун од свега „за то, каже краљ, семи нашими листом реченога протовистара од свега освобадјамо и освобадисмо и његову дату вику векома... да га од никтор нема питати разлога у Дубровнику ни звати из Дубровника на разлог ни његову децу у веку, ни ми ни наш последњи, никто у наше име“! — (II. 38 — 40). Тада је запис био унесен у званични записник канцеларије дубровачке, днева 31. октобра 1393. Записа сличнога садржаја има у поменутоме зборнику још необично много, нпр. на странама: 41 — 42, 47 — 48, 62 — 64, 80, 84, 89, 103, 110, 111, 112, 113, 114. Гледај о томе у Чед. Мијатовића „Трговачка политика српских краљева и царева“ (Отаџбина III. 520—521).

били назначени готово за сваку општину или земљу у самоме законику. Ево тих места:

Међу Дубровчанима и Задранима назначује се место на отоку Хвару, код богоодичине цркве хварске (S. Maria de Leona in insula Farre).

Са Шибеником, Трогиром, Омишем, Сплетом и Хваром, станачко је место бивало на Превлаци код Стона, и то у мирно доба, на сред Превлаке. За ратно или сумњиво доба, ево што законик каже гледе наведених пет општина. Кад би која од речених општина, имала какву сумњу о намерама каква иноземнога властелина, тада Дубровчани треба да дођу на ону страну Превлаке, на обалу. А кад би такву сумњу Дубровчани имали према какву властелину „словенском“ та-

³⁾ Ако и немогасмо никде срести саму реч *messitatio*, опет налазимо неке друге, које су по свој прилици, с њоме у тесној связи. Наведимо пре свега реч „*messitos*“ која се срета у византијским споменицима са значењем: *intercessor*, *sequestor*, *arbitrator*, *mediator* (*Du Cange glossarium ad script. med. et inf. graecitatis*). Она живе још и данас у истоме облику *messitos* и у новогрчком језику, и значи сансар, грошићар. Та иста реч срета се и у неким северо-италијанским наречијама, у понешто преиначену облику, као: у млетачком *messeto*, у фурланском *missete*, у брешанском *messet*, у бергамском *messet*, у тиролском *messeta*, са истим или сродним значењем (*Mussafia, Beitrag zur Kunde der nord italienischen dialecte im XV Jahrhunderte*) Миклошић наводи за арбанашки, речи: *mesit*—*Vermittler*, *méssetur*—*der mittlere*. Од словенских језика, налази се у словеначком *meštar* са значењем као у новогрчком; али осим тога, у томе наречију има и: *meše*, *mešet*—*interpres*, од чега има и глагол *mešeti*; за тим Конјски *mešet*—*мењач коња*; и *mištar*—*internuntius* (*Miklošić, Fremdwörter in den slav. Sprachen*). Али више него све што наведосмо, приближује нас к значењу наше *messitatio* реч *messaxontes*, коју ево како *Du Cange*, у своме више наведеноме речнику, тумачи: *messaxontes dicti, quia in aula Imperatoris primas obtinent, rerum ministri, apud manilium quibus, scilicet velut sequestris prin ipes res suas peragunt*. Тим су именом византијски писци звали исправа и турске велике везире. Гледај у истоме речнику, речи: *messitea*, *messastinon*, *messengitis*. Такође и у његову латинском речнику речи: *mediator*, *intercessor*, *arbitrator*, *arbitratus*, *sequestrator*.

да треба да доњо-Далматинци дођу с ову страну Превлаке, повише обале¹.

Са Хумљанима стајаћу се у Затону² код Степанове цркве „здвора“ (ad S. Stephanum in Malpho de foris).

У једноме запису од прилике XII века³, да-
кле око сто година прије него би састављен наш
законик, налазимо, да су се Поповљани (племе
у хумској земљи) стајали са Дубровчанима тако-
ђе у Затону, али се у истоме запису помиње,
да су станкови с Поповљанима бивали обично „на
оној страни Реке“⁴.

За станкове Дубровчана са Србијанцима био
је назначен Шумет (in Joncheto⁵), и то на месту
које се зове „arena“⁶ код Трипунове цркве⁷ или
на „Крести“ (ad Crestum⁸) код Михаилове цркве⁹.
Избирало се ово последње место кад су то Србијанци

¹ Et si aliqua pars ex supradictis, haberet dubium de aliqua Signoria externa, Ragusei debent ire ad illum partem de Privilac, ad ripam. Et si Ragusei haberent dubium de aliqua Signoria Sclavonie, dicte partes debent venire ad istam partem de Privilac, super ripam. Et si pax fuerit ipsi debent convenire in medio (III 50).

² Село на северу од Дубровника одмах преко Ријеке.

³ Миклошић, Mon. serb. 7.

⁴ Т. ј. на левој обали Ријеке. Ушће је те реке управ уз улаз Грушке морске луке. Латински се зове Umbria, италијан-
ски Ombla; у народном језику осим Ријека нема ни данас другог имена,

⁵ Шумет је близу извора Ријеке, код Дубровника, са северне стране. Италијански се зово Gionchetto.

⁶ Свакако је то место имало и српско име, и „агена“
можда је само превод српскога. Г. П. Будман саопшти нам
да има више главе од воде једно место мљајрасто које се зове
ћер и ћерина (особита врста гњиле).

⁷ Те цркве сада у Шумету нема, и трудно је определити
где је била.

⁸ Ваљда превод речи „Главица“ и „Хумац“.

⁹ Ни тој се цркви незна место, јер је сада нема. Али у
Шумету има, управ на једној главици црква зв. Кузме у ко-
јој светкују и св. Миховила. (П. Будман).

желели; у противном случају бивао је на више
означеном месту, код Трипунове цркве¹).

Са Зећанима стајали су Дубровчани у Мли-
нима код Илареве цркве (ad Molina prope ecclesiam
S. Hilaronius, III 54).

Место за станкове с Бошњацима, као што
је већ поменуто, наш законик не назначује, а-
ли имамо уговорни запис почетка XV века², у
кому се за случајни званични станак, назначују
три места, т. ј. Конавле, Требиње или Попово на
избор заменика краљева, који је био назначен да
оде на тај станак. Али то беше одређено само
за тај пут, и никако се не може узети као пра-
вило, тим мање, што је ту, како видимо, наведе-
но више него једно место.

Кад погледамо на положај набројених места
станачких, лако ћемо опазити, да се при њихо-
ву избору гледало највише на два својства: а)
да буду колико је могуће више једнаке даљине и
лакоће приступа за земље, за које су назначени;
б) да буду по могућству на неутралном земљи-
шту т. ј. изван граница једне и друге земље и
општине.

То је све што можемо сада казати о мести-
ма станкова.

Погледајмо сада на особе које долажају на
станак.

На потпуним и општинским станцима срета-
мо најпре власти обојих земаља или општина, ко-
је ће се или договарати о међусобним пословима
или заједнички расправљати поједине парнице о-
бостраних парничара.

Да су на те станкове долазили не ретко и
владаоци главом, види се из постанове у погла-

¹) In Joncheto in loco qui dicitur Arena prope ecclesiam S. Triphonis, vel ad Crestam prope ecclesiam S. Michaelis; si Sclavi de sua voluntate voluerint locum de Cresta, et si Sclavi noluerint locum de Cresta, stanicum debet fieri in predicto loco (III 53).

вљу 53 које каже: „краљ српски може лично и не долазити на станак, нemoj да га је баш воља доћи (*nisi fuerit de sua voluntate*); али кад не дође треба да пошаље на своје место заменика.“ Бивало је dakле случајева кад је долазио. Исто се то казује и о дубровачком кнезу. О пошиљању заступника владаочевих на станак говори се нарочито у горенаведеном запису о станку Бошњака и Дубровчана: „Тому узетју да је суде кнез Влкац Хранић и шњим властелин други босански кога шњим (краљ босански говори) краљевство ми пошље. И к њим и ш њиме заједно да буду судије два властелина дубровачка, које општина дубровачка пошље.“¹

Да су странке које су се имале судити долазиле на станак не треба ни помињати, јер се то и само собом разуме. Али има о томе нарочита говора и у самоме законику, у њему су, шта више, назначене и принудне мере ради њихова доласка; о чему ће, у осталом, бити говора ниже.

О заштитницима странака премда закони о станцима и не говоре изрично нигде, њих је ипак по свој прилици бивало, јер не само да их је у опште имало у обичноме суђењу у Дубровнику² него је та установа основана и у народноме обичају Србо-Хрвата. Защитнике ипак, који су тамо долазили, не треба никако мешати с данашњим одветницима или адвокатима.

Што се тиче заступника појединих парничара, законик о њима говори изрично, и то за обе стране³.

О сведоцима се такође помиње на неколико места.

¹ Миклошић, I. с. 256.

² Гледај III 30. Успореди у осталом VI 63.

³ Raguseus qui supra aliquem foresterium ad statutum stanicum petere voluerit rationem, possit si vult, procuratorem suum ad stanicum mitttere, qui pro eo interpellat et faciat omnia que pertinent ad placitum, que ipse fecerit si esset presens; t a tamen si hoc ordinate faciat cum notitia domini comitis. (III 20).

На мале или посебне станкове долазиле су, dakako, све горе назначене особе које су у суду потребне. Само да ли су обостране власти долазиле, не може се на темељу нашег извора од иста казати. Ми смо паче склони да примимо, да власти нису неопходно нужне биле, па да по томе нису обично ни долазиле. Тада се закључак може, међу осталим, учинити на темељу наређења законикова: да на великоме станку суде свима једни судци, а да за суђење на малим саме странке избирају судије.

Горе је већ наговештено да, међу Дубровником и општинама доње Далмације, обично су се на станцима расправљале само распре које су се непосредно тицале једне и друге општине, јер да за појединачке пре бијаху одређени, као што видесмо, обични судови, а на станак долажаху ради суда поједини људи само *extra ordinem*.

Са Загорцима, на против, не само да су предмети расправе бивали политичког или административног значаја, него су подлежале станакоме суду и све врсте судских предмета. То је требало да тако буде тим више, што судски послови у она времена не беху раздељени на категорије као што је то данас, па зато није ни могло бити за поједине врсте њихове посебних судова. Паче ја мислим, да још не беше ни најкрупнијега дељења на грађанске и казнене судске послове, јер су све парнице имале претежно приватни карактер у суседним Дубровнику загорским земљама. Доста је само напоменути, да су н. пр. убојство и рана, која су данас строга *delicta publica* онда у тим земљама имали претежно приватни значај, јер се могаху, паче беше правило, да се могу новцем откупити¹.

¹) Има томе потврда, у главама 58 и 59 VIII књиге законика (de rena vrasde), које ово што од прилике казују:

Давни је обичај био међу Дубровчанима и Србијом, да кад Дубровчанин убије Србијанца или обратно, овај онога, убијца треба да плати 500 перпера вражде, па да је слободан.

Остаје нам још да бадимо поглед на главније стране станачкога поступка, у колико им се траг сачувао у нашему законику.

Ми већ напомену smo, да поглавље 51 (III књ.), у коме је опредељен ред суђења на станицама међу Дубровчанима и Хумљанима, — беше на исти начин као правило поступка и са осталим суседним општинама и земљама.

Погледајмо на главнија из тих правила, и то најпре гледе потпуних станака.

Судци су се избирали, али им је број неопредељен у законику: наређује се само да их има бити подједнако с обе стране, т. ј. једна земља или општина избира исто колико и друга.

То се тако од давнина мирио опслуживало, док се у другој половини XIII века не угњевдише у Дубровник млетачки кнезови. Један од њих у почетку XIV века, именом Белети Фалетро, пошто погине један Србијанац од руке дубровачке, изјави, да он не може допустити да се тај стари обичај врши, него да ће он поступати по законима Ивана Теупола, на које, казиваше, да је везан заклетвом, и по којима убојица, Дубровчани, треба да главом плати. Та новина доведе кнеза у сукоб (*discordium*) с целом општином дубровачком, услед чега Дубровчани опремише посланике у Млетке, да се жале; али дужде даде право своме Фалетро. Међу тим промени се кнез и на његово место дође Андрија Давро, (у српским записима Андрија Злат), те Дубровчани послаше у Млетке свечане посланике (*solemnes ambassadores*) ради повратка старога обичаја. Дужде Дукалом 8 Априла 1308 год. тај пут реши спор овако: нека Дубровчани пошаљу посланике ка српскому краљу Урошу (Милутину) те да га моле да изда закон по коме би Србијанци, који би у будуће убили Дубровчанина, платили не новицем, него главом „као што то заповеда и божји и људски закон и као што по свету бива (*cum quilibet lex divina et humana precipiat et sic per mundum servetur*)“, јер да ће тако и Дубровчани чинити са својима. И само ако краљ неби хге примити тај предлог, тада нека остане по старом. Свети краљ одговори јуначки дубровачким посланицима, да он с предложеном новишћу није никако сагласан, да он чикако неће проливати крв својих људи (*nolebat spargere sanguinem suorum*) него да ће се држати старога обичаја јер је то и заклетвом својом обећао, — а нека Дубровчани раде што их воља. После тога, дне 29 Септембра 1308, би издан закон у Дубровнику, којим се потврђује стари обичај плаћања вражде.

Не говори се ни о томе, хоће ли судије бити земљаџи оне странке која их избира или их може бити земљака и противничке стране. Законик само наређује да судије треба да се закуну на Јеванђељу, да ће судити праведно без лукавства по старом обичају (*bona fide sine fraude secundum antiquam consuetudinem*).

Што се тиче јављања парничара у суд, установљено је: да дубровачки кнез има да да се стара, да сваки Дубровчанин који је Хумљанином позван на станачки суд, дође свакако на станак, или да пошаље место себе пуномоћнику. То је исто старање наложено и на кнеза хумскога, који настоји да се позвани Хумљани или њихови пуномоћници јаве на станак¹. Само за Дубровчане је к обавези јављања додато условље „ако су у Дубровнику“, јер Дубровчани од вакада, по положају свога завичаја и по историји свога развитка, поморци-трговци, бејаху највише на путу, дочим за Хумљане земљоделце, није се показивала нужном та клаузула.

Пошто је на станицама, особито на тако званим потпуним, било и парница и парничара сваке врсте, то је дакако требало постановити и ред којим ће се поједине врсте парница разабирати и решавати. Ред је могао бити стварни или лични или оба смешана; ми налазимо само лични у поглављу о поступку, којим се бавимо.

¹ Et comes Ragusii tenetur et debet facere, ut omnes Ragusei qui tempore illo inveniuntur in Ragusio et vocati fuerint a Clavis ad rationem, veniant ad stanicum illud, aut debent mittere pro eis ad faciendum rationem ad illud stanicum. Et comes de Chelmo simili modo tenetur facere, ut homines de Chelmo qui vocati fuerint ad stanicum, veniant ad faciendum rationem ad illud stanicum vel debet mittere pro eis. (III, 51), Изврека на оба места: „debent (debet) mittere pro eis“ значи по свој прилици: „да пошаље пуномоћника место себе на суд станачки“. Али није немогуће да је та латинска изврека кројена и по нашој нар^дој: „да пошаље по њих“; тада би дакако, и значење било друго.

Прије свега долази одредба: да ако би кнез хумски имао таку тражбину према кнезу, општини или грађанину дубровачкоме, тај се посао или парницима има најпре расправљати; затим долази кнез и општина дубровачка са својим тражбинама према кнезу хумском и Хумљанима. Тек после тих долазе парнице појединаца, за које се већ и не опредељује, хоће ли Дубровчани први или Хумљани, него на просто зависи од ждријебања (*debent ponere tesseram*), којим ће се редом појединици судити, па било искаоци Хумљани, било Дубровчани.

Разуме се, да су средства доказа и на станицима, била од прилике она иста, која се сретају и у обичним судовима, али законик их у главама о станицима не набраја. Помиње се само заклетва, и то зато, што је требало неке појединости њезине законом определити и утврдити. Ипак и то мало што је казато о томе предмету у нашем поглављу, није без важности у историјском погледу.

,Кад би заклели судци одредили, да се закуне какав кнез (*comes*) или син кнезев, допушта се овима да могу назначити каква свога племића (*ipsum de suis nobilibus viris*) да се пред судом закуне место њих; али при заклетви треба да стоје уз клетвеника и да га целују“. То се тиче Загорца, али има постанова о томе и за саме Дубровчане: „кад би наређено било судом на станку, да се Дубровчанин закуне сам или са клетвеницима, „Словен“ не сме казати Дубровчанину, „не ћу да се с тобом куне тај и тај“, него се Дубровчанин има заклети са оним својим рођацима које имао буде“ (*sed Raguseus jurare debet cum illi suis propinquis quos habere poterit*).

Последња нам постанова сведочи да је у XIII веку још живела у Дубровнику барем у споровима са суседнима Загорцима правна установа оклетвеника (*conjuratores, Eideshelfer*), што не треба да нас зачуди, и то тим мање, што је све

што се је радило на станицима бивало и тада *secundum antiquam consuetudinem* и што тај обичај сретамо по свуда у староме праву Словена и Германаца па и у многих других народа живућих у једнаким приликама. Али овде ми имамо још нешто веома значајно, а то је, да ако реч *propinquus* значи рођак, ми имамо још и одзив племенскога устроја народа. И дан данас у Црној Гори (са својим херцеговачким и бокељским суседима) и у Арбанији, где је народ још преимично устројен на темељу рода и племена, оклетвеници бивају само чланови породице или братства. А рад шта? По свој прилици ради тога, што будући солидарност рода проведена у економном и државном обзиру, исто је тако ударен печат солидарности и на религиозни живот. Услед тога кад би се криво заклео и сам један од рођака, проклество пада не само на њега, него и на васколики род, па је зато у интересу целога рода добро проучити, да ли је тврђња парничара, њихова рођака, истинита, пре него ће му дозволити, да се закуне, па да и они својом заклетвом његову потврде.

На против прва одредба да кнезови и кнезевици нису обvezani лично се клети, показује јасно уплив назора феудалне добе, по коме господи треба веровати и на реч, или, кад то ради особитих околности није доста, могу дати заменика, који ће се за њих клети исто као што би место њих и на мегдан изашао. Додатна установа да кнез при заклетви треба да целује заменика и да стоји уза њу при клетви, оснива се очевидно на уверењу да тим целивом кнез ступа у религиозну свезу са замеником, те постаје удеоником свих последица његове клетве.

Знаменито је, да у законима издатима за станак, нема никде ни спомена о каквим чудотворним доказима, као: о врелу гвожђу, о врелој води итд. И пошто те врсте доказа у законима нема, веома је вероватно да је није ни у обичају

било, јер би свакако и у томе требало што год попунити или определити законом као што је то учињено и гледе заклетве. У Црној Гори као и у Србији, премда ограничена на веома мали број слушајева, живела је мазија до најновијега времена; а има један статут, готово савремен дубровачкому, али веома изложен упливу германштине, на име статут вароши Лабина (*Albona*) у Истрији, у коме има цело поглавље (*de lege caldavia*) које претписује до најтањих ситница процедуру мазије и вреле воде. Знаменито је такође, да и на Кавказу, где најсмо заклетву, као средство судскога доказа, необично развиту¹ не могосмо ни трага наћи чудотворним доказима, који се тако често сретају у староме германскомје

¹ У свакоме учевнику судскога поступка, у одсеку о доказима, набраја се приличан број категорија судске клемте, али на у најпотпунијем неће се наћи категорија коју имадосмо прилику забележити у Абхазији и Самурвакани (на Кавказу). Ево како и у каким случајевима бива та за нас Европљане по све нова врста заклетве.

Иван, на пример, ожени се сестром Петровом с којом поживи неко веме, — за тим не могући имати с њоме мушки деше (огромни недостатак за народ који се налази у племенској стадији развијености) отпушти је, и она се врати у род. Петар, њезин брат, и сва породица тиме су, по народноме уверењу, грдно увређени, те треба да оперу љагу Ивановом крвљу или крвљу каква његова рођака. Али прије него ће се почети крвити међу се, скоче суседи и пријатељи те наговоре увређену страну, да се мire на темељу пресуде добрих људи. Добри људи нађу за право: да Иван, за увреду нанесену, плати Петру и породици му цељу крв. тј. толико новаца колико да је убио човека породице Петрове; — али и тим није још свршен сав посас. Да би Петар могао без вазора примити новце, т. ј. да свет не каже, да Петар за увреду женској учињену, воли узети новце, што је свакако зазорно, него ли се упуштати у крвљење, добри људи још уз то треба да нареде, да се Иван вакуче Петру, ево како: „Кунем се (са целом поворком клемтвених изрека) да, кад би се ти, Петре, био оженио мојом сестром, као што сам ја твојом, па кад би се међу вами догодило што се догоди међу мном и твојом сестром, и ти отпустио моју сестру, као што отпуштих ја твоју, па кад би, при једнаким приликама, добри људи тебе осудили да ми платиш крв, ја бих свакако примио новце без вазора и не бих искао твоје крви ни крви твојих рођака.“

праву. У означеном поглављу има још само постанова о извршењу осуде: ни она, премда кратка, није без важности. „И човек који изгуби правду на темељу осуде тих судаца, па којом му драгом страном они били избрани, господар (*dominus*) тога човека треба да без одмицања (*sine mog* а учини рачун добитнику, ако се неби са-ме странке међу се иначе нагодиле“.

* * *

Станак у Црној Гори до најновијег времена. — Изложивши најпрви станак у старија времена, неће никако бити сувишно саопштити у кратко и то што обазнасмо у Црној Гори о тој установи, која је међу племенима црногорским па и међу њима и њиховима суседима била у обичају све до кнеза Данила. У неких племена горње Херцеговине и у свих Арнаута, она и данас живе.

Станци бивају међу племенима¹ а и међу по-већим братствима једнога племена, кад ће да се мire после међусобног крвљења; или кад треба да уговоре о какву послу који се тиче обе стране, или најпосле да суде појединачке спорове, парничари којих јесу чланови оба племена или братства. Не ретко су се на једноме истоме станку решавали послови свих назначених врста.

Периодичност станака није била унапред назначена него се стајаху прама потреби. Главни раздио станака бивао је: у оне који се стају у ратно доба ради мireња, и оне који бивају у доба мира међу племенима.

Сви станци имајаху јавни или званични карактер, јер на свеколике, долажаху племенски главари. И сами станци на којима се расправљала само по једна парница и који одговараху малим или посебним станцима дубровачкога законика, нису били без званичног својства; јер ако на та-ке станкове и не долажаху виши главари, они

¹ Племена су се сматрала као неке посебне државице у међусобним одношајима, и врло наличне у томе на швајцарске кантоне. У Црној Гори било их је преко 40.

ипак шиљаху место себе мање главаре да парницу реше: дакле странке не избираху судије као што је то бивало на станцима са старим Дубровником.

Што се места тиче, станци биваху на уобијеном месту, на граници двају племена, на коме биваху још од времена за које нема паметара. Међу Пиперима и Белопавлићима н.пр. станак је вазда бивао на Врбовику; међу Пиперима и Кучима била су два места: на Биочима или на Расту, према тому како је које било наручније за поједине случајеве.

Кад се кому требало судити с другоплемеником, он је ишао ка главарима свога племена те молио, да у договору са главарима племена његова противника буде назначен станак. Разуме се да за какву малу стварцу и не назначаваху одмах станка, него чекаху док се прикупи неколико судских или других послова. Бивало је, да су и обострани главари сами проглашivalи, да ће тај и тај дан бити с тим и тим племеном станак, па ако ко шта има да му се суди нека дође.

Број главара, који су на станак долазили, био је већи или мањи, према важности и броју спорних предмета. Осим главара долажаху на станак обе странке са својим сведоцима, а да не изостану, о тому се старају главари. Осим тога долазили су и заштитници кад их је једна или друга страна требала. То је бивао обично братственик који је био речитији а особито јачи, те се могаше надати, да ће његова послушана бити. Долазило је на станак и људи који баш ту и неимадијаху особита посла, а то су обично браственици парничара; и њих је бивало више или мање према важности послса који се расправљао. Кад се судило о убојству или о паљевинама долажаху на станак готово цела братства.

Судници, који су, како видесмо, сами главари, не куну се никада, као што је то на против бивало на старим дубровачким станцима. Паче главари се овде више сматрају као „умирници“

него ли судије, и сваки држи да му је као нека морална дужност бранити, колико год може свога племеника¹, па био крив или прав, све једно.

Кад је било да се реши више послова различне врсте, вазда су били први на реду послови који се тичу целога племена, за тим се узимаху у претрес судске распре појединача; и једне и друге беху претресане редом важности, и то најпре по важности врсте посла, а за тим по важности особа.

Судски предмети могаху бити најразличније врсте а то је било тим природније, што је свака парница имала значај парнице грађанској права, јер се све могло свести на новце, па и само убојство, као што је то бивало и у старо доба, при једнаким приликама. Тога ради није свака било нужно да окривљеник главом буде на станку, него кад није требало његовог личног присуства ради каква доказа, могао га је представљати и какав други братственик, а најбоље кућни старешина, као што то свуда бива у Срба и Хрвата већ по особитом саставу обитељи. Паче у крвним пословима, убојица није смео ни долазити на станак, да својим присуством не узмућује братственике убијенога, и не побуди на освету место на умир.

Средства судскога доказа била су, наравно, једнака оним која и при обичном суђењу: признање, сведоци, записи, рабуши, свод, сокови, скодржице, заклетва, оклетвеници (*conjuratores*). Мазије није на племенским станцима бивало, као што видесмо да је није бивало ни на станцима са старим Дубровником. Та врста доказа била је врло ретка, и у обичним судовима унутар племена, а к њој прибегаваху само у крајњим случајевима, и то готово само у парницама о прељуби. Простор ове расправиће чини немогућим упушта-

¹ Народ не каже никад суплеменик, као што се срета у књижевном језику, него просто племеник. То одговара оному мој земљак *conterraneus*, мој сељак *convillicus*. Чланове другога племена зове иноплеменицима или још много обичније другоплеменицима.

ти се у даље описивање тих необично важних за науку правних установа. О томе ће ако Бог да, бити говора у своје време и на своме месту.

Пошто је осуда изречена, главари су вазда настојали да обе стране пристану, јер тада већ није било велике муке с извршењем, нити се више могло родити из тога какве сметње. Кад су пристајали, требало је да осуђени или његови, одмах на станку намире парничара добитника; ако није било у тај пар новаца, за сигурност да ће бити извршена осуда, или плаћен незер¹, давали су се залози, обично оружје. Ако се је осуђени пречио, лако би га главари укротили и пријудили на извршење кад је био од нејачице, што баш није било лако с јацицом², јер ко би овога напао, могао је лако повући на се освету његова јака братства. Главни је лек био у таким случајевима, за обесну јацицу, претња да ће га плете личити, па да ће он сам одговарати племену, кому припада његов противник, — па што му буде. И целоме братству, кад се је од обести противило мирењу, могло је племе запретити личињем, којим би то братство постало *ex iex*; јер за све зло које би му се дододило са противничке стране, племе га више ни свети ни брани.

Станак, који је бивао после покоља међу племенима имао је свој особити облик. На станак су долазили сви племеници који могу оружје носити, тако да је станак био подобан војсци, раздељеној у два табора, пушкомет далеко један од другога. Пошто се тако оба племена сташе, знаменитији главар једнога племена зајивље знатнијега главара другога племена и пита га на сав глас: „је ли вера?“ да се они оба одвоје сваки од

¹ Такса за поједине врсте злочина или штете учињене другоплеменику. Такса која се је уговарала на станцима међу племенима унапред за све будуће случајеве.

² Ојачици и нејачици не може овде бити ближега говора, То, како и све друге особитости црногорског обичајног права до кнеза Данила, могу се схватити тек, кад буду представљени у свези са свим осталим установама, истекшим из особитога строја друштвенога живота у тадањој Црној Гори.

своје војске, те да се састану и поразговоре. Потошто се на узајамно обећану веру они двојица са стадоше, ухвате веру и за остале главаре оба племена, те се тако и они к њима пријуже. Тада се почиње погађање, које обично дуго траје, и пошто се најпосле погоде, главари ухвате веру за оба племена, да ће од сада мир бити, и да ће се погодба извршити.

При завршају овога чланка у осталом треба нам казати као што то казасмо и за стари Дубровник — да станак и у Црној Гори и у суседним земљама, премда главни, ипак није био једини начин решавања судских парница међу племенима. Од тих других начина свакако је најприродније, у мирно доба, да искалац сам иде ка главарима дужникова племена, са препоручним писмом својих главара. То је тако најобичније и бивало, особито за дугове који се рађају из трговине, те главари дужникова племена решавају парницу и без станка и стараху се да пресуда извршена буде без одлагања.

Ми ево у главним цртама предочисмо станак какав је био у стара времена и какав се сачувавао до нашега времена; али се до сада ни најмање не обазресмо на узроке, који могаше дати повода да та установа никне и порасте, да се утврди, па се тако дуго уздржа у некојим крајевима народа нашега.

О поводу и о узроцима ево што се међу осталим може казати:

а) Разлика правних обичаја и закона у појединим крајевима, па био и најправији местни суд једне стране, чини често, да странац помисли да му је неправедно суђено. На станку, напротив, где се суди не *jure civili* једне земље *и е г о jure gentium* у римском смислу, правила су суда позната и разумљива обојим странкама, па им се по томе чине и праведнија.

б) Међу појединим крајевима може бити и ује н. пр. незер био међу црногорским племенима, па боље јамство за правилно вршење у-

говора, кад су уговор на правила и примењују к поједи-
ним случајевима обема властима заједно и договорно.

в) Кад су обострани судци заједно, знају-
ћи они све личне и имовинске прилике парни-
чара лакше их је довести и до мирне нагодбе.

г) Тешкоћа дописивања међу судовима и вла-
стима у доба слабога распрострањења писмене
уметности, и готово немогућство при таким при-
ликама саопштавати писмено свеколике поједи-
ности и танкоће факта и одношаја у појединим
случајевима, доводи, тако рећи, само собом до
признања потребе станкова.

ћ) Ту установу препоручује и брзина решења
послова, јер се свакако на станку могу лакше
решавати спорови, где се обостране власти ста-
рају да се парничари, сведоци и т. д. јаве пред
суд, — што би свакако теже било кад би суди-
ла само једна власт једне стране, те за изиски-
вање и потврђивање фактива нужне биле тако
зване *requisitoriae*.

е) Кад обостране власти суде, бива лакше
и извршење осуде, јер се и власт осуђене стра-
не држи морално обавезном настојати да осуда,
коју је сама помагала градити, буде тачно извршена.

А како се могла сачувати та установа у неким
крајевима све до нашега времена?

а) То је знак да су прилике, потребе же-
вота и околности у тим крајевима, у главноме,
једнаке биле онима, које обстојају у загорским
земљама набројеним у законику дубровачкоме.

б) Пошто је потреба била у главноме једна-
ка, већ је и сама старост обичаја помагала њего-
ву опстанку, па баш кад би друга каква установа
донекле и удобнија била.

г) Неке разлике, које у појединостима сре-
тамо међу старим станком и данашњим, доказу-
ју управ органичност праћених и друштвених у-
станова, јер, премда је станак као таки у глав-
номе сачуван, ипак отправе некојих функција,
саме се собом, течајем времена преиначише, пре-
ма изменама које се згодише у неким странама
друштвенога живота.

Главније црте породичнога писанога права у старом Дубровнику.

„Jakim jest ród, takim bywa naród; prawo rodowe,
wiec charakteryzując narod, zwierciadlem oraz jest jego
obyyczajowej strony.“

Правило, које прво у овој изреди нашега вр-
лога старине Маћејовскога долази, колико је год и
од правника и од другијех мисаоних људи при-
познато необоривим за право свакога народа, ми
држимо да долikuје још више словенскому праву
напосе.

Зато по нашему мнијењу, поштовани писац,
није ни могао боље да почне одсек о праву сло-
венске фамилије ¹⁾, него како што учини с наведе-
ном изреком.

Дочим су у правној системи азијатских на-
рода и особе и обитељи (породице) апсорбоване
државним владаоцем, видимо на против на западу
особу, где се успиње на врх врха цијеле пра-
вне зграде. У словенском праву опажамо управо
средину тих крајности и налазимо, да је и фами-
лија и њезини одношаји најбогатија страна њего-
ва, а уз то и средиште цијелој системи народно-
га права.

По тому лако је појмити, да будући овде об-
итељ темељ целине, ко год хоће да се спозна
са унутрашњом нарави словенскога права, треба
му свакако да с фамилијом започне, и да је са сваке
стрane дубоко проучи.

^{1.)} Historya prawodawstw slowianskich. Tom. III, стр.16
Богишић 9

Тога ради ми жељећи проговорити о праву мале или класичне словенске земље, није се чудити, што управ обитељске одношаје одабрасмо: јер ако за икоју другу државу, то је свакако за некадањи Дубровник на мјесту што Цицеро о фамилији каже: *prima societas in ipso conjugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis et quasi seminarium reipublicae.*²⁾

И друго главно правило, које се као узгредно у наведеној Маћевовскога изреци налази, тако пристаје нарави словенског права, да би човек рекао, да је навлаш зањ и изречено била. Познато је како је у опће право које се на фамилију односи, више него икоју други одсек приватнога права пуно моралнога живља, који се свакако лакше у обичају одржава, него ли се записује. А где ће више тога незаписанога живља да буде, него ли га бива у словенској фамилији, у народа, који ретко да кад записује и оне правне обичаје, који се лакше заборавити могу.

Ми ово последње ради тога напоменујмо, јер не могући се у овобј расправи на обичај обазирати, него присиљени будући ограничити се на самописано право дубровачке републике, и то тек на законе издате, у старије доба²⁾ да непотпуност њезина, која из тога следи, не буде нама у грех писана.

Закони, које овде употребисмо и који до данас никде штампани нису³⁾, ево ћемо да их набројимо:

1.) *De officiis I, 17, 54,*

2.) То јест само до 1583 године.

3.) Валентинели у сроју „Bibliografia della Dalmazia et del Montenegro“, наводи истину и дубровачке законске зборнике међу штампане законе, па знаје казати и годину штампи. Ми ипак можемо јамчiti да се сви дубровачки закони до сада само у рукопису налазе. Штампане су само неке главе у којима су одношаји Дубровчана са осталим српским земљама, и наредбе о дубровачким новцима, али и то само као додатци „Српским споменицима“ издатим грофом Медом Пуцићем у Београду 1858 — 1862.

a) *Statutum* састављен за кнезовања Млечанина Марка Јустијана потврђен и проглашен 15. маја 1272. год. — Садржи дотадање, већином не записано обичајно право, а раздељен је на осам књига; књиге пак на главе. У 8. књизи записано је и познијих закона, од којих је најмлађи од год. 1358.

b) *Liber Reformationum*, од којих је најстарија записана 8. октобра 1311. год. а најновија 4. маја 1410. год.

Цели је садржај подељен на 33 „paginae“ а ове у „сарита“.

b) „*Liber Viridis*“, у коме је најстарији закон од 29. фебруара 1358. г. а најновији од 27. новембра 1460. год. Има у све 507 глава.

g) *Liber Croceus*, у коме се установе почамши од 10. децембра 1460. пак све до 2. маја 1583. године.

Садржај је раздељен на 231 „chartae“ Али на мјеста има тих „карата“ повеће које једна уз другу носе исти број, тако да их је у све неколико више, него је на последњој назначено').

Земљиште којим је република владала, није дакако пространо било, али нека нико зато не по-мисли, да је све и свуда једнако било, дочим како у наречју, тако и у обичајима, у свакоме правцу јавнога и приватнога живота било је знатне разлике међу градом са својом најближом околицом и оста-

1) Закони који су излазили у познија времена, па све до падења републике, билу су записивани у „Књигу Великога Вијећа“ (*Libro dell maggior Consiglio*) а од толе су се црпли и приватно преносили у позније рукописе „жуте књиге“ тако да има рукописа у којима су иссрпни закони све до 1803 год. Али рукопис који је нама приступан, не допире него до 1583 год. те нам није било могуће обзирати се у овој расправи на позније законе. Али су у Дубровнику осим закона и обичаја биле извором права и *res judicatae* како у Риму, тога ради сваки одвјетник и судац ваљао је да се обзире не само на закон и тако звану „*praxis judiciaria*“ него и на „*liber sententiarum*“: ми ипак не могасмо за сада ни једно ни друго употребити. Римско право у пракси било је „*fons sibsiarijus*“ и у Дубровнику како и у Млетцима али званично или законом то није никда било потврђено.

лим пределима; разлика, која је до сада мало од писаца опажана била.

Што се наречја тиче, најпре би наш учени језикословац Будман, који примети да се право дубровачко наречје ограничује само на град Дубровник са предграђима и са Гружем (*Graevcsa*) и Цавтатом (*Ragusavechia*) а у свему осталому земљишту републике да господује херцеговачко поднаречје осим већег дела пељешког полуострва (*Penisola di Sabbioncello*) где влада западно наречје српско-хрватско¹⁾). Исто тако и што се обитељског права тиче, опажају се подобне разлике, тако да се закони из којих ми прласмо, односе само на град Дубровник са најближом околицом, о којој казасмо да има чисто дубровачко наречје, затим на пучанске²⁾ фамилије, које су и у другим местима живеле, а по свој прилици и на дубровачке колоније трговачке по туђим земљама; — по свему осталому земљишту, а особито по селима, устрој фамилије беше, а већином је и данас, сличан оному који влада у свим осталим српским и хрватским земљама. На острвима само, како што у изговору тако и у праву, има опет својих особина³⁾.

Кад год новији знанствено изображеніи филозофи хоће да расправљају ма и најситнија питања своје науке, те у срађивање уђу, најрадије се крећу у језикословним границама трију највиших јевропских племена: романскога, германскога и словенскога; и при том упоредивању највише се обзиру на најстарије језичне форме свакога племена.

Ми који признајемо да је развијање права слично језичному органскому развијању, следићемо њи-

¹⁾ Gramatica della lingua Serbo-Croata. Viena 1867, pag. XIII — XIV.

²⁾ У Дубровнику за републике народ се дијелио за властелу (*nobilii*) пучане (*cittadini*) и круни народ.

³⁾ Два повећа острва Ластово (*Lagosta*) и Мљет (*Maleda*) имадијаху и своја особита писана права. Ластовско је запис ано 1310 а мљетско 1345 г. Ср. часопис *Dubrovnik u Zagrebu 1852 год.* III. и 195. след и *Arhiv für Kunde österr Geschichts - Quellen* (Wien 1849) vol. II. 10 и след.

хову примеру, па прије него почнемо разговор о дубровачкој фамилији, бацићемо барем поглед на главна начела која опажамо у устроју римске, германске и словенске обитељи, па и ове последње како мислимо да је у најстарије доба била и како се у главноме и до данас код српског, хрватског и бугарског сеоског народа одржала.

Најстарија форма римске фамилије у својој спољашности налична је на словенску: и у старом Риму као и код Словена видимо често неколико ужих фамилија (муж и жена с децом), заједно живети под управом једног домаћина; али је у језгри била са свим дружицама. *Pater familias* био је господаром у најстражијем (смислу, синоци и унуци живели су у њиховој власти *in potestate*) и били мало мање него бесправни робови: јер се та власт простирала и на људи и на живот и на иметак њихов. Што се особа тиче, отац је могао с њима што је хтио, а по старијем праву и продати их, а и самога живота могао их је лишити (*vitae necisque portestas*.²⁾).

Што се пак иметка тиче, деца по старијем праву нису могла за себе ништа стечи, јер све што је у кући било или јој иначе припадало, то је све домаћиново, и он сам може тим располагати.³⁾

О строгости те власти сам Гајус каже „*fere nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem qualem nos habemus*“ (I. 55.). Власт је та како главни обруч, који дуге заједно држи, и који кад пукне бачва се часпе: јер очином смрћу, чланови римске фамилије иду обично свак на своју страну, доким у словенској умре множина отаџба прије него се задружна обитељ на ситније раздјели.

У германској обитељи нијесу истина чланови били тако пуштени на самовољу домаћинову, јер

¹⁾ И просто продати и дати похае *causa* § 7. I, 4. 8; Gajus IV § 75, 79.

²⁾ Dyonis Hal., II. 26, 27; fr. 2. Dig. 48, 8. fr. 5. Dig. 48. 9.

³⁾ Gajus II, § 85—96; III. § 163.

је он дужан био сваку особу, особу која је под његовом заштитом (*murdium*) с гомњу своје (*Sippe*) штитити и бранити¹⁾ и није имао права на живот своје дјеце²⁾). Да је домаћин био ограничен и у располагању иметком фамилије, доста нам је напоменуты да није било опорука³⁾). Али овдје обично, син, како полетарац тић, пошто је крила стекао, одлази из досадање родитељске заједнице, па тражи где ће сам за себе посебно гнијездо да савије⁴⁾.

У словенској фамилији влада начело задружности и равноправности. Ни особе чланова који задругу састављају нити иметак није својина ни домаћина ни појединца, него цијеле фамилије, као некакве моралне особе, а појединци су само заживотни ужигаоци, што ипак не пријечи да, како каза један старац српски домаћин, кад је кошница заматичила, да се челе могу ројити, и прелазити у прашнике⁵⁾ падосадањи мед и восак подијелити. Али ни диобом појединац не постаје неограниченим власником иметка који му у дио дође, него само што од пријашње једне моралне особе постаје дибом више њих. У овој врсти фамилије, будући више отаџба па више и дјеце, домаћин ни издалека нема оне власти на особу појединаца ни на обитељски иметак, како би иначе имао. Сам назив задруга (*comitipio oekonomica*) који се најобичније чује у Србо-Хрвата најбоље нам њезину особитост означује. Домаћин овдје ако и има врховну власт над цијелом задругом, како и треба да је има, нема је по себи и ради себе *ex se, auctoritate proprio* него јер му је чланови дадоше — *potestas delegata* па дошао он до ње избором или старјешинством.

¹⁾ Valter, Deutsche Rechtsgeschichte, V § 467.

²⁾ Ibid II. § 503.

³⁾ Heredes, successoresque sui cuique liberi; nullum testamentum (Tac. Germ 20.) за остало сравни Valter, I. c. II) § 469—476.

⁴⁾ Valter, II. § 507.

⁵⁾ Гласник Друштва Српске Словености, књ. 9. (год. 1857.

Ко Дубровник и његову историју поближе по зна, знати ће како су се на овој питомој земљи, два сасвим различна етнографска елемента стицала, док најпослије словенски латинскога бар у језичном обизиру не надвлада, по тому није ништа чудно ако видимо, да се ова обадва живља и у дубровачком праву објављују¹⁾

Али ми видимо да се римско право ни у самоме Риму не уздржа преко средњега вијека у својој старој ни језгри ни форми, ни германско у њемачким, ни старословенско у словенским градовима, него да се свуда, мање или више преиначив се прилике и одношаји, преиначише се према њима и према новим потребама грађанскога живота и њихова правна правила. Из овога слиједи, да и право, које се у Дубровнику развијало, ваљало му је да одговара најприје тим потребама градскога живота, обзиром на свој особити положај и на значај на рода, али то далеко није запријечило, да се уз римско и много значајнијих црта из словенскога права или трагови његови сачуваше.

Што се зби са другијем правнијем одношајма, то би и са фамилијом. И у Дубровнику форма обитељи дође до тога да је у опће наличила обичнијем градским фамилијама западне Јевропе. А каква је та европска фамилија? То је скуп људи, који су у једној кући рођени и одгојени од једних родитеља где појединац тако рекући припада својом нејакости присиљен и док та нејакост траје. — Пошто стече силу да ужа покида, а он бјежи да

¹⁾ Германско право није могло имати на дубровачко скоро никаква уплива, барем непосредно пошто Дубровчани како народ нијесу с Нијемцима долазили ни у какав ближи дотицај. Што српски књижевни споменици казву о саобраћају Дубровчана са Сасима у Српским земљама у сриједњем вијеку то је било ни мање ни више, него како што су долазили са људима стотиље других народа, с којим су се како свијетски трговци састајали и раствајали. Осим тога Дубровчани су били да како много напреднији и развијији него Саси, а ријетко се догађа, да изображенји народи, како и особа, од мање изображеноја какав обичај поприма.

себи тражки близу или далеко мјесташце где ће себи да посебни стан зиђе, заборавивши обично и на оне који су га на свијет дали и с муком одхранили и на оне с којима је под једним кровом растао, — а камо ли не би на оне, с којим су расли тек његов отац, дјед и прадјед? Ријечју: у таквим обитељима преоте мање најнеограниченије начело индивидуалности.

Ми рекосмо да је и у Дубровнику али тек споља обитељ била веома слична тој опћој јевропској — јер завиримо ли дубље у њезину средину, па њезину језгру промотримо наћи ћемо заиста црта, којим се битно од ње разликује; што ће се тијесном ове расправице на више мјеста и само показати.

И у данас још живећој југословенској задружи најзначајнија црта, којом се она одликује од обичне западне фамилије, јест да више ожењених људи са својом дјецом у једној кући живу и у једној кући економију воде. Да је таке заједнице и у Дубровнику где било, сведочи садржај слиједећега закона: „*si unus aut plures ex fratribus simul habitantibus perchivium quod ex uxoribus suis reperint in communitate aliorum fratrum posuerint, ordinamus, quod omnes expensae uxorum suarum, et herendum nec non et nutricum heredum faciant de tota communitate.*¹⁾“ А опет на другом мјесту каже: „*Mater potestatem habeat donandi omnibus filiabus suis aequa-*

1.) Ми навлаш кавасмо југословенској и пуним правом, јер она живе у свијех Словенских племена на југу. До сада се истинја то одиста знало за Бугаре и Србе — Хрвате, али по одговорима који нам пријешпеше на наш „Напутак“ из предела по етнографији словенских, најавимо задругу и у њих и то са особитом терминологијом одношаја задругарских са свим различном од сремско — хрватске, што сведочи да Словенци не примише од сусједних Хрвата — Срба задруге, него да им је била од вајкада своја како и њима, и највише да им ју је њихово суседство помогло до данас уздржати.

2.) Statutum IV str. 53.

liter et non aliis de communitate arcant cum rebus intus habitis ad suam voluntatem^{1).}

Овдје ако се не варамо можемо разумјети, да је у задрузи било не само браће, него и друге своје. И слиједећи закон који назначује ко се има бројити домаћином (*quomodo intellegatur caput familliae*) као да потврђује наше мнијење: „*quod nulus, qui habet uxorem et filium et qui divisus a patre est et stat per se extra domum patris et etiam ille qui habet uxorem et start in domo patris cum sua uxore, tam si est divisus quam non, et caeteri allii qui sunt in potestate non intelliguntur caput familie.*

Из наведенога закона видимо и то, да ни кад је син изишао из очине куће, и од ње се одијелио није се тим још прекинула свеза, која га веже за обитељ у којој је рођен. И у Дубровнику је владало начело како и у Риму: да је голема државна корист настојати, да се углед (*auctoritas*) старијих пошто по то уздржи, па премда је римско право и оздје имало утицаја, ипак с друге стране уплив словенскога права и нарав новијега грађанскога живота запријечише, да у дубровачкој фамилији отац — домаћин постане деспотом каквим бијаше римски

Обазримо се прије на одношај његов к обитељском иметку.

Истинја је, да закон на једном мјесту допушта оцу да може раздијелити и за свога живота међу синовима, па и против њихове воље цијело имање а уз то, по дјелидби да може докле је год жив придржавати код себе непокретна добра (Stat. IV, c. 16). Али опет идеја да синови по самим

1) Stat IV c. 57. и још на неколико мјеста долази ријеч *communitas* или *societas* у наведеном смислу; погледај на пр. Stat. IV c. 15, 46, 54. cap. 67: *Reformatioes p. X X V. c. 2., 3; Croc. chart. 14.*

2) *Reformat. pag. XXV. t. 3.* Овај закон би издан 1333 год. поводом дјелидбе земаља у Рату, предјел који би недавно пред тим придружен републици — а диоба се чинила толико на домаћину; али је разређено било, да се и недомаћинима по који дијелак сим би на *aequitate, ut bonum et justum fuerit.*

себи имају право на та добра изјављује се у закону, који одмах за тим долази, у ком се опредељује, да отац може само до четвртине свога иметка оставити за душу, а и ту четвртину по свој је прилици црква ради својих сврха оцу извојшила.

Исто тако може отац четврти дио робова и робиња ослободити (*servos etiam et ancillas manumittere hoc est francare*) или и то, само ако их је од свога био купио (*ita tamen si eos vel eas suo proprio comparaverit*), који додатак и по себи самом доста је значајан (Stat. IV. c. 17.). Ни међу самим синовима не може он својевољно остављати од иметка једному више него другому: — само најстаријему сину допушта му закон да може даровати на смртној постели штоготј, али само *usque ad partem iurum argenteum de libra una* (Stat. IV. c. 18). Исто тако може даровати и сину који иде у манастир нешто, али никако преко дијела, који би му иначе допао (Stat. IV. c. 66.) на против сину свјетскому свештенику може даровати и до 50 перпера преко његова дијела Stat. (IV. c. 68.)

Што се тиче инога очина даривања, закон укратко али јасно каже: *pater sine voluntate filiorum suorum aliquid donare non possit* (Stat. IV. c. 58).

Још нам више посвједочује права чланова обитељи на кућни иметак закон, којим се допушта ожењеном сину да за оца жива може опоруком до четвртине свога очинства расположити, па се отац и противио тому, само што у том случају, опорука не може бити извршена, док отац живи (остале три четвртине иду и тако по очиној смрти нашљедница ма тога сина) — и неожењени син може истину таку опоруку учинити, али не ако отац томе не приволи. А и одлука тога закона, да по смрти свога неожењенога сина, који се још у очиној власти налажаше (*si in manibus et potestate patris decesserit*), отац може дати за душу покојникову колико га је воља (*quantum sibi placuerit*) од кућњега иметка, и да се остали синови не могу томе опријети. (Stat. IV. c. 19.) лако на мисао доводи да кад црква не би

била у доба кад је закон издат (1272. год.) тако могућа да би остали синови били имали право опријети се томе очиноме располагању с кућним добрима. Тек у XVII вијеку под кнезовањем Млечића Петра Јустијани увуче се туђе начело, да отац може опоруком располагати њијелим иметком, уништујући тако све што је прије тога у томе обзиру узакоњено било.

Наш Млечанин, коме дакако ни на крај памети није пао да обитељ може бити устројена и по другим начелима, а не само по онијем римскога права, каже да је ту преинаку требало учинити, јер да како је до тада било то бијаше: „*c ntra omnes leges et bonos mores et contra liberum arbitrium et etiam contra honorem patris*“.

И само *proptor reverentiam sancti matrimonii* ограничи очину вољу па нареди, да сину не може никако погинути десети дио од онога, што би му иначе дошло у дио. (Stat. VIII. c. 94 од 1204. год.)

Римско право набраја до 14. узрока ради којијех отац може дјецу очинства лишити (Nov. 115. c. 3.): то очино праће стегнују је дубровачки законодавац на цигла четири случаја.¹).

Што се тиче очина права на синовљеву течевину, наши нам извори сасма мало знају казати.

У једном закону, којим се наређује шта ће да буде, кад отац сина од себе отера, казује се међу осталим да од тога доба син све што тече, за себе тече, а не за оца и за браћу, могао би по тому човјек мислити, да док је с отцем заједно у кући био, да је за заједницу оца и браће текао. Тим се више то може тачко тумачити, што исти закон изреком наређује, да ако син противно очиној вољи, па био и

¹ Si filius paterna officia oblitus verberaverit patrem et matrem suam. —

Seu cum amica patris jacuerit, — vel eundem patrem coram curia accusaverit tali acusatione hoc est de tali maleficio qua probata pater amitteret vitam vel membrum — aut si vitae ipsius patris vel matris per venenum vel alio modo insidiare trutaverit. (Stat. IV. c. 23.)

ожењен, хоће да од њега отиде, да све што буде у напреда текао, то све припада у заједницу оца и остала браће (quidquid ipse filius lucrabitur totum sti commune cum patre et fratribus suis-Stat. IV. c. 13).

Премда се то само собом разумије, закон ипак на једном мјесту, потврђује старински обичај, нарочито наређује: да дјеца имају своје родитеље, ако су потребни потпомагати, да могу пристојно живјети (ut decenter vivere possent), али приододаје да су то дужни и родитељи према својој деци ради ако су јви у некој невољи. (Stat. IV. c. 44).

По тому други закон каже да родитељи морају подпомагати кћери калуђерице, које не живу у манастиру (Bizocha vel aliter viventem in paenitentia et infra monasterium) а по сирти шгогод им и оставти. (Stat. IV. c. 65.)

Што се очине власти тиче врху особе дјечије, не треба ни казивати, да премда је она и у Дубровнику по данашњем мјерилу мјерени прилично строга била, ипак није ни сјена оному што је било у старијем римском праву. Ево неколико законских одредаба, које овде спадају:

Очно право очински казнити дјецу за мање домаће преступке и само се собом разумије, али га закон и изријеком потврђује (Stat. IV. c. 73).

О очином праву при женидби и удаљби своје дједе закон каже, да: ако син још није у годинама *infra aetatem legitimam* отац га може по својој вољи женити (*uxorandi licentiam habeat*²⁾) и пријују

¹⁾ У „Sumarium-u“ тога закона, који да како у познија времена био писан, стоји „*filio impuberi*“.

²⁾ У наведеном „Summarium-u“: *Sponsalia contrahere*. Овде је тешко ријешити како се има читати, јер тешко је вјеровати да су оци своје синове тако нејаке женили (*uxorandi licentia*). Чему се у добро уређену граду како је Дубровник био, и црквено право опирало, а да узвемо да су их вјеривали (*sponsalia contrahere*) не знамо како су оци могли вјеридбом и пријују примити. Ипак прије би се могло узети, да се кад догађајело да је отац и најаку дјецу женио, јер познији закони установљују минимум млађожењиних година (Virid. c. 477. Croc chart.).

што од тога дође уживати (frui.) Али ако је син одрасao не може отац ни једно ни друго противно његовој вољи учинити (Stat. IV. c. 12). И одрасли синови кад хоће да се жене, отац им може то забранити све док се кћери не поудају (Stat. IV. c. 13.), — иначе отац може удати кћери, па се тому синови и противили. (Stat. IV. c. 48.)

Отац може такођер недораслу кћер (*filiam inpuberem*) па да је и не дита, дати у манастир — али ако је на године дошла (*habentem aetatem*) то не смије учинити противно њезиној вољи (Stat. IV. c. 61.)

Ако пак кћи сама утече из дома, па у манастир отиде (*fugeret et iveret in monasterium*) дакле противно очинијо (ако оца нема материној, братовој, итд.) вољи, отац не само да је не смије кући вратити, него је још дужан од свога јој што год дати (*teneantur ei secundum ipsorum voluntatem in aliquo providere*, Stat. IV. c. 63).

У тому би случају стари Римљанин дакако био загрмио *interdictu de liberis exhibendis* или је у средњем вијеку црквено право знало начинити посао, да би се тај природни захтев о још тврђе аргументе са своје стране имао растући.

Што се тиче заједничкога становиња, отац ако неће да живи више са ожењеним синовима, он их може кад год оће од себе одаљити; само ако су пријије њиховијех жена у њега ваља да им их поврати (Stat. IV. c. 15.) неожењене синове ипак не смије отиц оћерати, ако није какве њихове кривице, или пакости (Stat. IV. c. 44.); али ако се отац другом оженио, па хоће одагнати синове прве жене од себе, ваља да се обавеже, да ће им давати $\frac{1}{2}$ перпер (perperos), на годину за трошкове (Stat. IV. c. 19.) Такође кад отац при синовљевој женидби жели пријују невјестицу к себи узети, а син се тому противи, отац га може отерати из куће (Stat. IV. c. 12.) синови на против не смију противно вољи очинијо из куће изаћи, јер им отац није обавезан ништа дати (Stat. IV. c. 9).

У праву свакога народа има некијех правнијех одношаја, који морално нијесу могући међу родитељима и дјеџом или ако су и могући, то бива само под неким особитим увјетима, или што се ствари или што се форме тиче, и на те случајеве није заборавио доброзвачки законодавац, од шта ћама ево под око падоше слиједеће ћије установе. Кад се родитељи са синовима или кћерима правдају не могу позвати своју дјеџу на суд изван Дубровника а дјеџа родитеље могу само пред Дубровачког кнеза, који им суди у свему по обичају (Stat. IV. c. 6.). На другом се мјесту қазује, да отац може бити свједоком у ријепри међу синовима и кћерима (*inter filios et filias*)¹⁾ исте жене ма био и сам (*licet sit solus*, али мати да не може.

Свршујем ли тај ужи одношай међу оцем и дјеџом још за живота ћојих?

У Дубровачким законима барем у главама у којијем је ријеч о обитељском и наследном праву (ако се добро сјећамо) није нигде изрјеком казано, кад очине власти нестаје.

Да *aetas legitima* дјечија доводи преинаке у некијем одношайима, то видјесмо горе где ријеч ријеч би о женидби, (*rectius* вјериџби) неодраслог сина, али да се очинска власт тим није свршавала, свједочи нам међу осталијем и већ наведени закон у коме се говори о јужењим синовима *in patria potestate*²⁾. Законите године починују за мушкарца навршеном 14. а за женске 12. годином живота. Али наши закони на неким мјестима, у којим је ријеч о одношайима, на које године живота уплива имају, наводе често (18 а гдјегдје и 20 година), ипак не означује, их никаквим именима.

А је ли баш да власт врху дјеџе само оцу припада?

¹⁾ Summarium каже само *inter filios*.

²⁾ Reformat, pag. 25, p. 3.

³⁾ Срав. н. пр. Stat. III. c. 72. Viridis 337.

⁴⁾ Н. пр. Croceus charta 178.

Није ли могуће да и мати удионицом на власти буде?

Знамо да римска мати није никако могла имати те власти *matru maritini* па и послије кад блаже нарави и обичаји па и само хришћанство мах преотеше не могло матере доћи ни до какве власти врху дјеџе која би очиноја наличила.

И сам цар Јустинијан, који матерама допусти узимање туђе дјеџе, за своју *ad sol tium liberorum amissorum*, не даде им тога права које је и тада само отац могао имати).¹⁾

Ни у староме германском праву, будући же на већ ради свога пола до живота под заштитом (*mundium*) није могла имати никакве власти врху других²⁾. Дубровачки је законодавац на против више слиједио начела слозенског права³⁾, [начела која су примјеренија грађанскому животу, те ни матери не закрати право неке власти над својом дјеџом. Паче на једном мјесту закон са свим изједначује то материно право очину: *aequiparantes quoad filios matrem patri statuimus: quod illam potestatem quam habet pater super filios in vita sua eandem habeat mater post mortem viri sui, possidendo lectum ipsius*. Али премда тај сам закон приглављује: *et illud quod filii tenentur facere patri in vita sua teneantur et matri possidenti lectum et bona mariti* (Stat. IV. c. 20). ипак има тому и неколико изнимака, као на пример мати не може, као што видјесмо да је оцу допуштено, противно вољи синова раздијелити међу њима очинство (Stat. IV. c. 20.) како што на против не

¹⁾ Const. 5. cod. 8. Gajus. I. § 104.

²⁾ О том подчињењу германске жене ево шта каже Lex Rotharii 204 (205): *nulli mulieri libere sub regni nostri dictione legis Longobardorum viventem, liceat in suis potestatem arbitrium silpmundia vivere, nisi semper sub potestate virorum aut certe regis deveat permanere* cp. Valter Deutsche Rechtsgeschichte § 478 — 480.

³⁾ О тому погледај у нашем спису: *Pravni običaji u Slovena Mađeđovski* (Hist. prawodanstw. III. §. 33—37. V. 47, 48 скоро свуд мјесто *patria potestas* употребљује *wladza rodzicielska*.

може ни забранити диобу ако дјеца то хоће (Stat. IV. c. 21.); њезина сведоцба међу дјецом својом нема доказане сile (Stat. III. c. 21.).

Ништа не може боље означити устрој обитељи и обитељско право у кога му драго народа колико положај женскијех у фамилији. Али ништа не може тако лако ни преварити човјека у просуђивању тога положаја и довести га на пресуду најпротивнију истини, колико управ тај предмет, ако га темељито не проучи, не само у себи и за себе него и у његовој каузалној свези са цијелим устројем фамилије и са цијелом правном зградом дотичнога народа.

Ко би на пр. погледао наследно право женскијех у Дубровнику, па (како ће се ниже показати), видио, да је у њему доследно владало словенско начело да док је год мушкијех, женске се не пуштају на баштинство, — морао би dakako промислити да се женским тим голема крвица чинила, како што се у опће и мисли о томе начелу словенске обитељи а особито југословенске, где ако ће задруга задругом да постане, не може иначе ни да буде. Али они, који би тако судили, мјерили би некадање одношаје садањим мјерилом, — јер dakako да би неправедно било у данашњој градској фамилији, где је индивидуални егоизам већ до краја допр'о, кад би у наследству женске имале мањега права него мушки.

Али ако се чини да су у Дубровнику у наследству женске занемарене биле, зато су се и обичај и законодавац старали да је на други начин и у другијем одношајима обезбеде: о томе велика скрб коју човјек опажа у дубровачким законима о удадби, о прћији, ријечју: о обезбеди, женскиња у фамилији и како дјевојке и како жене и како удовице

Особито о брачном праву има доста установа у нашим зборницима; по томе ће и нами требати о томе предмету опшире проговорити.

Премда су у опредјељењу година живота, што се женидбе тиче, грађански закони имали такма-

це у наредбама каноничкога права, ипак их се неколико и о томе бавило.

Тако на пр. закон од 1458. г. наређује да се мушкарац не смије женити прије нег наврши 20 год. а дјевојка удати прије 12. (Virid c. 478) ипак та наредба није трајала него цигле двије године, јер већ 1460. год. враћа се закон на установу црквеног права, назначивши за мушкарца минимум 14. а за дјевојке 12. год. (Croc chart. 1). Али има установа и како и откале човјек да се жени. На једноме мјесту на пр. наредба да се нико не смије криомише женити (Virid c. 237); а има и други закон којим се забрањује женити из далматинскијех приморскијех градова юнијем који немају чим да јамче прћију коју би примили (Croc chart. 124).

Премда за ово пошљедње закон нарочито казује, да је то ради обезбједе прћије иноградскијех жена, а тим и части Дубровника, ми мислим ипак да је било ту и више политичких узрока.

Никакав други одношај фамилије није толико посла и муке давао дубровачкому законодавцу, колико наредба о прћијама. Овдје је закон не само настојао да ујамчи својину жени над прћијом, да јој је обезбједи и означи одношаје мужа и дјеце према њој, него се бавио и тим колика ће да буде прћија, па најпослије стаде јој опредељивати и максимум. Да како да тај предмет здраво засијеца у државне интересе а то тим више у Дубровнику где је владало начело: „quod filias maritatae cum perchivio in residuo nulum jus habeant“ (Stal. IV. c. 47.); — али рад шта опредељивати максимуме? Закон нам и сам даје одговор на то питање, па каже да је та наредба потребна била јер будући прћије прекомерно велике постале, оци и браћа да би свој иметак од пропasti сачували, да су присиљени били давати своје кћери и сестре у манастир мјесто да би их удавали¹).

¹⁾ Cum propter magnas dotes, auctas ultra omne jus debitum atque mensuram, habentes filias ant sorores nubiles ut melius e decentius cas maritarent dando eis conventas et

Ту је дакако било и другијех узрока али не будући овдје места њихову истраживању, ред нам је пријећи на важније законе о прћијама.

Кћери ваља свакако дати прћију и то не само да су родитељи дужни учинити, како што је и у новијем римском праву наређено¹⁾, него дубровачки законодавац иде још даље па заповеда, да ако је отац умро, браћа морају сестре удати *que si fratrem vel fratres habeant ipsi teneantur eas maritare - Stat. IV. c. 50.*) што се дакако има разумијети, да брат сестри мора прћију дати. Већ у статуту, дакле 1272. године, има закон, којим се потанко набрајају комади руха, које ваља дати при уدادби властеоској кћери. Ко пак хоће да новцем рухо замени, ваља му 55. перпера платити.

Тек 250. година касније почеше закони да максимум опредељују. Тако 1423. год. у једном закону наређује се, да нико не смије ни дати, ни примити прћије преко 2300 перпера и то 1600 у новцу и 700 у руху и женском уресу; ипак за удовице то није вредило. Санкција овога закона била је јако тврда, јер осим глобе од 1000 перпера којом се преступнику пријети морадијаху се и заклети при свакој женидби сви они, који уговарају прћију, да нијесу закона прекршили. Али уз пркос тому, како познији закон од 1446. год. каже: „неимајући људи много страха божијега а мало части пред гospодом на сваки могући начин елудавају закон. — Будући пак поскупљеле свеколике ствари, које се

sitas dotes, necessario opus erat, ut se propriis bonis sparent, aut qui non intendebant spoliare et privari suis bonis propriis eis necesse erat, quod dictas corum filias aut sorores matrimonio idoneas et aptas in monasteria ponerent, contra omnem humanitatem et debitum, quare volentes his obviare et dictas excessivas dotes ad aequam et justam mensuram reducere, ut omnes habentes filias habilius cas maritare possint providere decrevimus in hunc modum etc (Lib. Virid. c. 108.)

¹⁾ Capite trigesimo quinto legis tuliae, qui iiberos, quos habent in potestate inguria prohibuerintducere uxores ver nubere, vel qui dotem dare non volunt, ex constitutione divisorum Severi et Antonini, per proconsules praesidesque provinciarum coguntur in matrimonium collocare et dolare Frag. 19 dig. 23. 2.

дјевојкама у прћију дају, допушта се новим законом да се могу дати и примити у прћију до 2600 перпера и платненог рубља, којега вриједност не смије пријећи 40 перпера.

Казна, која преступника чека овдје је још тежа, него у прећашњем закону, јер осим глобе од 1000 перпера пријети закон и шестомјесечном тамницом, а духовницима прогонством или двогодишњим затвором манастирским (Vi rid. c. 341.) Али ни то много не помаже, јер законодавац, јади кујући у закону од 1504. год. како људи на сваки начин опходе закон и ништа него за великим прћијом грамзе, установљује строжији начин истраживања законског прекршаја и пријети, да ће од папе испословати духовну санкцију, да сваки преступник буде кажњен *excommunicatione majcri, a qua, qui in eam incurrunt, obsvoli non posint, nisi per sedem apostolicam* (Croc. chart. 129.).

Године 1450. би потврђена та наредба, само што се сад максимум прћије установи на 1000 дуката, а вриједност пртенини мјесто прећашњијех 40, би повишена до 100 перпера (Croc. chart. 194).

Да се пак на друге начине не би елудовао тај закон би 1555. год. наређено, да кад вјереник први пут отиде својој вјереници, не смије му се на дар дати више од 10 дуката, а кад послије женидбе отиде к родитељима или браћи невјестиној у походе, дар не смије пријећи 20 дуката (Croc. chart 216)

Но ни прћију, коју носе властеоске кћери у манастир, није законодавац заборавио, те наређује да оне које улазе у манастир св. Кларе, не смију са собом однијети него само рухо, постельју и (молитвену) књигу; фамилија њезина може том приликом објед дати, али му трошак не смије пријећи 10 перпера. (Virid. c. 209).

Закон изрјеком казује, да је прћија (коју називље и „dos“ и perchivium“ јер обје рјечи исту ствар означавају¹⁾), па била у покретним или непо-

¹⁾ Премда у натпису главе, којим почињу установе о прћији стоји: „de dote et perchivio“ па да и закон сам по-

кретним стварима, њезина својина или се предаје мужу, да њом влада и од ње корист да уземље, осим руха и драгоценјијех ствари, које исто као и одјећа и урес остају само под женином управом и располагањем. Ако је прћија у новцу, тада пошто је мужу предата, како *res fungieiles* постаје да-
како његовом својином, али ако овај ћема свога иметка, да би је могао надокнадити, не смије бити узета, ни за наплату приватнога ни јавнога дуга мужевљева¹⁾), а осим тога жена има за своју прћију *jus praeclationis* на свијем мужевљевим добрима, али само на дуговима, који нијесу старији нег што је писмо којим се потврђује примљена прћија. Овај је закон у статуту, дакле у другој половини 13 вијека писан, па премда је већ тада римско право имало дакако уплива на дубровачко, ипак одлуци, по којој *senatusconsultum Vellejanum* тако гласовит по-
ста, и примљен би у већини западно-јевропскијех законика, ни трага не налазимо: закон бо наречује да се у прћију не сме тегнути, ако жена није јамчила за мужа (*nisi ipsa uxor inventa fuerit fidejussisse pro viro suo*²⁾). Тај је појав тим виш чудан, што је сам Јустинијан, који је у опће те добро сузио позивање жена на тај привилегијум, ипак управ за случај где жена за мужа јамчи, наредио, да јамство има бити *ipso jure nichil*³⁾. Ипак закон у 8 књизи штатута али познији горе наведеноме, одлучује, да се жена (*muli-
er in potestate viri constituta*) не може никако

чимље речима: *volentes mulieribus super suis dotibus et reg-
chivio providare etc.* Ипак ми читајући цио закон увјерисмо се, да те двије ријечи означаву истоветну ствар. То нам потврђује и малаnota на крају листа, која ево шта каже: *reg-
chivium, de quo passum in 4 libro, est dictio illirica, signifi-
cans dotem* (Stat. IV. c. 1).

¹⁾ Заиста чудна наредба, особито за трговачко мјесто какво бијаше Дубровник.

²⁾ Stat. IV. c. за начело privr tempore polier jure, које ни за прћију не чини извимке, сравни: *Orcoc chart 132.*

³⁾ Nov. 134 c. 8. откле истиче и позната аутентика: *sic que mulier cod. IV. 29.*

обвезати како дужник (*ad debitum obligare*) преко 5. перпера, па муж на то приволио или ће; а кад би се обавезала, да то не може нанијети никакве штете ни пријији ни осталим добрима њезиним. (Stat. VIII. c. 32.). Истина да је овдје с дуговима (*de debitis*) ријеч, а у ѡоменутом закону о јемству же-
на (*de intercessione mulierum*).

Ипак је могуће да овај пошљедњи преиначује пријашњи закон, јер је на сваки начин и јамство обвеза. Све остало што жена добије од својих родитеља, или од кога другога изим прћије, то је њезино као особина (*proprietas*) с којом може по вољи располагати, и муж јој од тога не смије рачуна тражити (Stat. IV. c. 5.): исто тако и прстен, којим ју је муж прстеновао, њезина је неограничена својина. (Stat. IV. c. 8.)

Како свуда тако и у Дубровнику најобичније је да како било да су жене за мужа ишли т.ј. у мужеву кућу, али је свакако случајева било, да је муж, као што народ каже на улаж или на домазетство к жени прелазио. Закон у коме су правила за тај одношај (Stat. IV. c. 70.) свједочи нам да је и у Дубровнику како и у предјелима где је ју-
гословенска задруга у обичају главна задаћа до-
мазетству да оживе и помлади кућу, која на саму кћер спаде. По тому заузимајући домазетство, до неке границе, мјесто које друговдје посновље-
њу припада, ријетко се ово пошљедње у старије доба и догађало, барем се није осјећала потреба ставити правила тому одношају, јер осим овога за-
конскога чланка не находимо о тому никакве дру-
ге наредбе у нашим зборницима.

Ипак домазетство како се овдје описује, у поз-
није је доба мање обично било, што нам свједочи објашњење законскога назлова (*de genero adfilia-
nandum*¹⁾), по свој прилици доцније је под уливом

¹⁾ „Filiandum“ verbum hac latino idiomati est penitus ignotum effectus-que illius recessit ab aula, ideo nec facile conjici potest tamen sententian mean pondeus existimo generum quem praesens capitulum dicit ad filiandum esse ilum quem sacer duxit domum suam habitantum copulavitque cum se filiam. Сравни и у казалу ствари у статуту чланак: *adoptio*.

римскога права све то више мах отимала форма посивовљења.

На законе, који обезбеђују прију женину, и којих множина има, ми се овдје не можемо поближе обзирати — напоменућемо само да је владало начело: да за сваки случај ваља да је женина прија обезбеђена, о чему нам у једноме закону свједоче ријечи: „intentionis enim nostraes est, ut semper et in omni casu dos sive perchivium mulierum sit salvum“ (Stat. IV. c. 1).

Тога ради исплата је пријије у судовима дубровачким стајала *acutu causae privilegiatae* а било је као правило, да добра мужевљева јамче за женину пријију¹).

Да је жена била подложна мужу разумије се и само собом, али нам закон то и на неколико мјеста и изријеком потврђује, исто како и то, да муж и пред судом и изван суда, правно заступа своју жену; тако на пр. закон одлучује, да жена коју зову *ad placitum* није дужна ићи, него ваља чекати мужа, ако га није у Дубровнику, све док се не поврати. Ако би се жена ипак одазвала, муж може вазда, како закон каже, *placitum ipsum rumpere si voluerit... quia uxor subjecta est viro suo* (Stat. III. c. 7.) — Али да је муж дужан жену хранити и за њу скрбити и то се разумије, па зато закон и наређује, да ко иждене жену из дома све док је опет не прими, мора јој давати за трошкове, што кнез нађе за право².

А што ће да буде с пријијом и иметком, пошто се женидба, ради смрти мужа и жене растргне?

^{1.)} То је правило било обичајем постало да се скоро у свим актима којим муж потврђује да је пријију примио, налази слиједећи уломак: „quam quidem doten habui et recepi, super me et omnia bona mea, secundum ordinem et consuetudinem Ragusi; или: „Confiteor... habuise et recepissem... pro dete et perchivio, super me et omnia mea bona, secundum legem et consuetudinem Ragusii.“

^{2.)} Qui uxorem suam de domo expulerit, quousque ipsam recipere neluerit, teneatur sibi dare expensas et omnia necessaria secundum providentiam, domini comitis et snæ curiae.

Најприје је наређено, да ако су се муж и жена за добра живота о том погодили да буде по тој погодби (Stat. IV. c. 60.). Али ако тога нема, тад иде по законским наредбама, којиех у нашим зборницима прилично доста има. Ми ћемо да их сведемо на слиједеће главне тачке:

Већ најстарији законик одређује, да удовица, док се не преуда него остане на мужевљевој постелji (que possidit lectum mariti) може уживати док је жива свеколика мужевља добра, осим оне четвртине, коју је он за душу оставио, што је како видјејмо по закону могао учинити (Stat. IV. c. 6. 21, 43, Virid. c. 471.). Државна је власт веома скрбила, да се удовицама обезбједи то њихово право, јер је наредила да без допуштења малога вијећа удовица не може ни продати ни даровати possessionum мужевљевих добара, као ни право на своју пријију, иначе посао нема никакве правне вредности (Virid. c. 479. 490.).

Али закон даље наређује, да је доста кад би наследник њезина мужа могао доказати, да је само тражила да се преуда (si alium maritum quaeret) па може одмах бити изагнана из куће и са имања поклоњенога мужа (Stat. IV. c. 7.). Ако је удовица бездјетна, те неће да остане у мужевљвој кући, онда јој ваља повратити њезину пријију (Stat. IV. c. 33.) И удовица с дјецом може тражити да јој се одјели пријија из мужевљевих добара па да јој се преда, али само тад, ако јој је намјера да се опет удаје, друкчије не (Stat. IV. c. 32.). Ако је у женинији пријији било непокретнога, које је муж поправио и побољшао, то је корист женине, ако се свједоцима или писмом не може доказати, да је то муж управо од свога потрошио. (Stat. IV. c. 35.).

Што се мужевљега права тиче на женину оставштину, то закон само на једном мјесту изријеком каже, да други муж умрвше жене, ако ова није имала с првијем дјеце (тако нам се бар чини да се могу узети ријечи: *maritus mulieris non habentis ex primo marito heredem*) може уживати њена добра (possidere) (Stat. IV. c. 50.) А тим више мужу о-

стаје уживање (*usufructus*) ако је с покојном женом дјече имао; то, ако закони нарочито и не казују, или нам узгредне изреке да неколико мјеста потврђују, (н. пр. Stat. IV. c. 28, 36.)

Али ако је жена имала дјече са пријашњим мујевима а с пошљедњим не, тад мужу који жену надживи ништа не иде (Стат. IV. c. 41), него му је тријест дана рок, да предаде оставштину њезиним синовима (Stat. IV. c. 30, 31.)

Законодавац је особито настојао, да на сваки начин штити дјечу прве женидбе, па био отац или мати, који по други пут у брак ступе. Тако на пр. међу осталим има закон који наређује, да удовац који с првом женом имаде синова, не само да им има дати све што им је од матере остало, и да их код себе хранити има, него ако не би од свога имао одакле зато да троши да може узети колико треба од имања друге жене (Stat. IV. c. 9.). Други пак закон даје област синовима прве жене (а кад овијех није и удатим кћерима) да ако виде да им отац троши од свога за оправљање непокретнина друге жене, могу му забранити да то не чини. (Stat. IV. c. 37.)

Закони који би се скрбиштвом бавили, на броју их много нема, али су зато они који се у зборницима налазе прилично опширни. *Tutela legitima* дубровачким законима није позната ако нећемо да тако назовемо наредбу, по којој мати по очиној смрти бива *tutrix* своје дјече, и по старијему закону; што је мати удовица, док се није преудала, нејаку дјечу и пред судом заступала (Stat. IV. c. 77.). Али како мати сама не може обављати тај посао, а закон не обvezује другу својту да га се прими, то у појединим случајевима сам кнез изабира два скрбника, којима се ваља заклети да ће наложен им посао, душевно обављати. Кад би било међу баштиницима мушкараца, који навршише 18. годину (старији закон каже: *ad legitimam aetatem perveniente* дакле само 14 годину. (Stat. IV. c. 77.) може и без скрбника бити, па се и тим старијим баштиницима управа повјерити мо-

же, али уза њих ако кнез и мало вијеће мисли да треба могу и скрбнике именовати (Stat. IV. c. 42.) Можда је сувишан скрбник и тада ако су оцем у опоруци именовани „*pitropi*“ којим је дужност не само извршидба опоруке, него и заступање неодраслих сирота пред судом (ср. Stat. IV. c. 76.). Друге „*tutela testamentaria*“, у нашим зборницима нема. Да је „*tutela dativa*“ и у Дубровнику како и у Риму била сматрана као *opus publicum*, сасвим противно тому што је у Германаца бивало, где је скрбиштво и заштита било важно право, свједочи нам то, што наш закон прети глобом од 25 перпера, кад се ко скрбиштва не би примити хтио. Закон наређује да, пошто ожењен човек умре, да се „*ex officio*“ има од његовог имања направити инвентар, који се чува код благајника. „*Sanctae Mariae majoris*“.

Управљати иметком и удовица помага исто као што и свако дијете, чим наврши законите године (мушки 14. а женско 12. г.) ваља да помаже скрбнику у управи. Скрбников посао траје обично док нашљедник или више њих дођу до 18. године, тад са имањем предаје њима и рачун своје управе — али кнез и мало вијеће, кад би било узрока гому, могу и преко 18. година наредити да скрбиштво траје; за женске траје и онако све док се не удаду. Иметак под скрбиштвом не смије се изнijети изван Дубровника, док год свикилици мушки нашљедници не навршије 14. годину, а и послије тога све док скрбиштво траје, не смије се то учинити без допуштења кнежева и малога вијећа. За скрбника јамчи сво његово имање, а јамство прелази му и на нашљеднике. (Stat. IV. c. 42.)

У цијеломе приватному праву, како је познато, ниједан други одсјек није тако тијесно спојен са обитељу, колико право наследства, па је зато веома тешко једно разумјети, ако се човек и на друге не осврне.

Ако је то тако у опће, у словенскому па и у дубровачкому праву по све је немогуће разложити једно без другога. Та и ми у овој расправи говори о одношајима домаћина према домаћему и-

метку, бијасмо усиловани обазрети се и на неколико одношаје наслеђнога права. Тога ради ми ћемо се овдје и на остале важније законе нашијех зборника, који се на наслеђство односе, обазрети.

Главна правила о наслеђству у нашим законима много наличе на она, која се налазе у поглавитим далматинским штатутима, а што се женскијех тиче, одлучује се од римскога права толико и тако доследно, како мало који далматински муниципални законик. У свијем законима, који се наслеђством баве, главно је начело, да само мушки нашљећују, а женским се прћија и рухо даје: тек кад мушкијех њема, ред на женске долази.¹⁾

Оцу *ab intestato* наслеђују синови „*jure genitae praesentitionis*“ које посљедње право имају и саме удовице синова, дакако само на „*usufructus*“ онога дијела, који би био допао њезину покојному мужу. Кћерима нема дела, него како казасмо браћа су обавезана дати јој прћију (*Broc. chart* 65.). Браћа имају „*ius accrescendi*“ на онај дио, који би био допао покојнога брата, ако је умр'о без опоруке, а изрјеком каже закон, да ни ту сестре немају шта тражити, али мати док живи у удовству има ужицање тога дијела (*Croc. chart*, 65, 65. с.) исто тако и отац има „*usufructus*“ на дијеловима материја баштинства, који би били допали синове који умиријеше *ab intestato* (*Croc. 65 a.*).

Ако је отац имао синова (*filios*) од више жена цијели се иметак дијели на једнаке дијелове међу свим синовима без разлике. (*Stat. IV. c. 25.*). Законодавац је особито досљедан овоме начелу: да и док је мушкијех женске не наслеђују; али од њега одступа пошто је ријеч и о дјеци прве женидбе, коју, како и на другом мјесту видјесмо особито заштићује. По тому наређује, да ако међу дјеџом прве жене нема мушкијех, него су свеколи-

^{1.)} Срав. н. пр. *Stat. IV. c. 37, '38. 42, 65, IV. c. 1, 95,* срав. и руску пословицу „три брат сестра не ватчиница“ која пријеђе и у старије писано право, н. пр. у улаженте гл. XVII. 2, за чешко право погледај: *Jireček: Slovanske pravo V. Čechach a na Morave. I. 158.*

ко женске, оне баштине оца свога једнаким дијелом исто као и синови познијих жена, — али ако је мушкијех међу њима (т.ј. међу дјеџом прве жене) када баштине само ти мушки, а њима се и опет ваља задовољити с прћијом, коју им браћа даду (*Stat. IV. c. 26, 27.*). Ето како и у овијем ужијем границама и опет се јавља главно начело.

И матер наслеђују дјеца њезина, али и овде како и у очинству, најприје синови, — а тек ако њих нема, тада кћери (*Stat. IV. c. 37.*) Ако је мати имала више мужева, њезину прћију дијеле синови које имаде са посљедњим мужем, а остали иметац од оца, од матере и са које му драго друге стране, то раздјељују међу се синови, које је имала са свим мужевима (*Stat. IV. c. 38.*) Ако пак с пошљедњим мужем није имала дјеце, него само с прећашњим, тад та пријашња дјеца свеколико међу се дијеле *in capita* али као и свуда само синови, а тек ако њих нема, кћери (*Stat. IV. c. 41.*) Установа о реду у наслеђству међу синовима и кћерима у овоме је закону прилично нејасна ради чудноватих изражавања, вриједно је да их наведемо: *qui heredes bona ipsa per caput hominis dividens inter se, et in hoc foemina sit foemina fratibus suis quae si fratrem masculum (sic!) nom habuerit, sit ipsa idem masculus (!).*

Чудновато је да се овај закон са истим несмотреним ријечима налази и у каторском статуту¹⁾, по свој прилици из дубровачкога преписања, као што су и други дубровачки закони у каторски статут прешли. Ми овај закон тако протумачисмо, јер нас и „*Sumarium*“ његов на то овлашћује.) Ако пак жена нема дјеце, њезину прћију узимље отац ако њега није жива тад мати, али ако је и од имања материја прћију примила била, тад и за живу оца иде матери. Ако родитеља нема тад иде браћи, која

^{1.)} Cp. Reutz, *Verfassung und Rechtszustand der dalmat. Küstenstädte und Inseln im Mittelalter*, стр. 332.

^{2.)} ... *Fili dictae mulieris praefata ilius bona per capita invicem (exclusis feminis) dividantur. Foemina fratre carens in successione materna loco masculi habeatur* (*Stat. IV. c. 4.*)

дијели *in capite*, ако браће нема тек тад неудатим сестрама, а где ни њих није иде мушкијем братучедима (Stat. VIII. c. 95.).

Међу дубровачким законима има много установа, које се на тестаменте односе. Ми ћемо се овде обазрети само на главне наредбе материјалне стране њихове, формалну можемо сасвим изоставити.

Testamenti factio у спље почиње тек кад човјек на законите године дође (мушки чим наврши 14, а женске 12. година) прије ни пошто (Stat. VIII. c. 29).

Што се пак на посе оца, који има дјеце тиче; ми већ горе напоменујмо, да није био неограничен у прављењу опоруке, и да тек новији закон издан туђинцем кнезом, очину вољу у томе скоро од свијех граница ослободи. Тим је мање у тому обзиру мати неограничена била, и што се дајивања за добра живота, и што се располагања *mortis causa* тиче. Тако на пр. у једном закону се допушта, да мати свој ковчег са свим што је у њему осим злата, може даровати својој дјеци, али никому другому само кћери калуђерици може дати што је год воља из ковчега свога (*de sua arca*), а од прћије и хали-на може опоруком расположити само до четвртога дијела (Stat. IV. c. 57. 64.). Тек у познијем закону (од 1365.г.) допушта се жени, која синова нема да мјоже с половином свога иметка опоруком по вољи расположити (Stat. VIII. c. 95.) Опоручнику допушта закон да сам именује извршиоце (*pitropi*) својој опоруци. Ако су *pitropi* немарни или неће да испуне оно што им је наручено, наследници по којникови могу их тужити надбискупу, а он их припуни да врше своју дужност. Та црквена компетенција ако и не доказује да су опоруком цркве уведене а још свакако да је њој многостало било до те институције. (cp. Stat. IV. c. 74, 75, 76).

Синови пак са своје стране могу се дакако и одрећи и ђчинства и материјства, ако виде да им је више штетно него корисно. Да би разбио последи-

це, које из начела солидарности словенске фамилије извиру, а можда и успомену начела стајрога римскога права гледе *sui et necessarii heredes* (fr. 14, D. 38, 16; fr 11. D. 28, 2.), дубровачки законодавац нареди, да ако синови одбију баштинство, да нијесу дужни ни дугове родитељске платити.

У Риму је *judicium familiae erciscundae* могао бити само по смрти очиној; у Дубровнику на против диоба очинства упливом словенскога права ка-ко и горе видјесмо могла се догодити и за очина живота. То се особито онда збивало, ако је било дјеце од више жена, ипак у сагласју са синовима прве жене. При тој дјелидби отац узимаје за себе дио, као и сваки од синова, што нас живо опомиње на диобу југословенске задруге: а опет на римски уплив правило: да и „*venter*“ има једнак дио са осталим синовима (Stat. IV. c. 55.).

По смрти очиној, браћа су се како је наравно могла дијелити, али ми видјесмо, да се догађало, да су и заједно остајала. Паче у једном се закону наређује, да где је неодраслих сирота браћа морају заједно живљети и да одрасли не смију ни заложити, ни продати ни даровати (*non possint impinguare, neque vendere nec donare*) никакве непокретнине, чим би се шкодило неодраслим. Кад су пак сви дошли на године (*aetas legitima*) тад нек им је на вољу или заједно остати или се подјелити (Stat. IV. c. 51).

У другом закону, не само да се установљују правила за браћу, која заједно живе него их има опширијијех и за прћију, коју су њихове жене дале у заједницу (*in communitate*, Stat. IV. c. 52, 53.).

Главнија правила за диобу браће међу се, која стављају дубровачки закони, вриједно је овде и опширијије приопћити.

Ако су само два брата, млађи прави дијелове од кућа, покућанства, бродова и лађа а старији дијели винограде, животињу, новце и робље (*familiam?*) Али ако је више браће млађи, па да је и свештеник дијели куће и баштине близу града и млине а бира најпре најстарији брат, тад онај што је за њим до најмађега, али за то бирање оставља

се свакоме осам дана времена да се размисли; отстале земље дијели најстарији брат, ма и свештеник био, а најмлађи бира, па за њим редом остали до најстаријега.

Покретне ствари дијели средњи брат или браћа, а почимље бирати најстарији па остали за њим по реду, али тако да онај који је дијелио, најпошљедни дође. Гдје браће нема, тад сестре дијеле истим редом и начином (Stat. IV. c. 79.).

Ми већ горе, па и прије neg што почесмо на водити појединије знатније црте из поглавитијих закона казасмо, да је обитељ, у Дубровнику, само споља наличила обичној градској фамилији на западу јевропском, а да је у језгри свакако од ње различна била. Наводећи пак дотичне законе па их тако и опет читајући у тому се свому увјерењу и још више потврдисмо, а нека је читаоцу да суди, јесмо ли се преварили. Ми своју мисао укратко казасмо о карактерној црти те обичне западне обитељи пак ћемо сад у кратко да кажемо и то што мислимо о дубровачкој.

Дочим је у западној фамилији далеко претежније начело индивидуализма над свим осталим, у дубровачкој налазимо да је главна идеја у фамилији: цјелина, којој свакако ваља да поједина особа од свога нешто жртвује, премда се и за појединца и овдје довољно скрбило, јер дакако да без тога заједница би за дуже вријеме била несносна и немогућа. Отуда у дубровачкој фамилији неки особити дух опће солидарности и узајамног задружја међу члановима, дух који им налаже скрбити једне за друге, подпомагати се међу се, надзирати једно другому сваколика дјела, јер добро и зло, част и срамота, коју поједини члан фамилије својим дјелом на себе притече, није да се то само њега тиче него се протеже на цјelu обитељ и породицу, којој појединац припада. Свједоће, на које се наше мнијење осллања, и које смо већ тијеком ове расправице навели, мислимо да ће му доста бити за потврду, — ипак можда неће сувише бити, ако и

још неке тачке које амо спадају, и о којим се сјехамо, овдје на заглави напоменемо.

Видјесмо већ како закон наређује да ако је по очинској смрти међу браћом и неудатих сестара остало, да браћа сестре морају удати, т.ј. прћију им дати, па потрошили за њу ако треба и цијело очинство, паче ако је очинство танко, да им ваља и од своје течевине на то приложити (Stat. IV. c. 27.). К тому закону придржује се други, који додаје: да браћа морају сестрама прћију дати, па ако од оца никаква иметка остало није. (Stat. IV. c. 50).

Брату одраслом који уљезе у манастир, браћа који дома остају не треба ништа да даду, али ако из манастира изађе прије neg је година истекла, а послије, ако још није законите године прешао, пошто се опет кући повратио, добије одмах *jus postliminii*, те улази опет у сва права, као члан фамилије, као да није никад из ње ни иступио (Stat. IV. c. 67).

За удовицу је наређено да је може заступати пред судом или отац, или син, или брат, или зег, итд. кога она избере.

Ту се ипак не смије никако помислити на какав немачки „*mundium*“ јер закон сам изријеком каже, да су удовице *suae potestatis* (Virid. c. 479).

Закон који забрањује да се дјевојка не смије вјенчати, ако нијесу отац и за тим и мати привољили, слиједи набрајајући: да ако отац и мати нијесу више живи, дозволу за удавбу дају браћа, ако браће нема, стричеви итд. (Virid. c. 238).

Исто тако у закону у коме се оцу област даје, да може казнити своју дјецу ради непослуша и зла понашања, та се област даје, ако оца нема браћи и сестрама, над млађом браћом и сестрама, затим стричевима, теткама и т. д. (Stat. IV. c. 73).

Али не само да се за зла дјела могу казнити чланови законите својине, него се то протеже и на незаконите. Па и овдје не само да се оцу даје област да може своју незакониту дјецу, која су се на срамна дела дала, казнити батином па и продати и

изван града, него се та област и законитим синонимама тога оца даје, а до неке границе и самој жени очевој.¹⁾

Значајна је и та установа, да где год треба јамства или за најам јавнијех добара и царина, или за извршење друге какве обвеле приватнога права према држави, ова не прима јемца за обvezника ни из његове обитељи ни из родбине (*della stessa schiatta, Croc. chart 14*), јер их свеколике у више обзира држи као једну особу.

Ми се за сад нијесмо могли упустити у шире разлагање овога предмета, но тому главне узроке казасмо, надамо се ипак, да ће ово неколико не-потпуних црта моћи показати, колико би вриједно било и дубљијех и опширенјех студија правити на дубровачком праву. Ово је поље, на кому рођољубиви научник одушевљењем радећи, може тако обилну знанствену летину пожњети, какву му никакав поједини својеручни статут или законик као другога југословенскога предела, града, опћине, не може дати. К тому радња је тим примамљивија, али дакако у исто доба и тежа што је до сада управо дубровачко право на угарау лежало, како може бити никакво друго на словенском југу.²⁾

Исто како што писано, тако је до сада а и још више неписано право занемарено било³⁾; а

^{1.)} Stat. IV, c. 72. i vero bastarda devenerit meretrix vel maleficia aut ruffiana, tam ipse pater quam fili sui legitimam potestatem, habeant, castigandi et percutiendi eandem et expelendi et etiam extra civitatem vendendi. Et si basbardus ipse fuerit masculus et latro, aut habens in se aliud malum vitium, ipse pater et legitimam filii sui eundem ad voluntatem suam verberent et castigent, quam potestatem verberandi et castigandi in mesculum et foeminam concedimus etiam uxori ipsius.

^{2.)} Ни сам Reutz, који се толиком љубављу бавио далматинским статутима и међу се их спорећивао, није се дубровачких вакона ни дотакнуо, о њима каже, да су међу свијем далматинским „an sich würdiger gegenstand einer Special — Geschichte“ (1. c. rad. 13.).

^{3.)} Извори за неписано право дубровачко јесу најприје тако звана „Usus fori“ од кога имамо три дјелца, а то су:

а) Николе Боне, *Praxis judicaria juxta stylum curiae Ragusinae; juxta legum dispositionem et morem curiae ordinata* од 1571 год.

и на опћи живот и остale обичаје¹⁾ старога Дубровника, није се до сада обзирало колико би требало и колико заслужују.

Надамо се ипак да ће скорим у свему тому боље бити.

b) Стјепана Венеше, *Praxis curiae ad formam legum et consuetudum reipublicae Ragusinae* од 1581 год.

c) Марина Тудисија: *Praxis juridico-civilis fori Ragusini* око 1770 год. затим долази *Liber Sententiārum* и „Acta iuridica“ међу којим је особите важности: збирка опорука, које се находе у архиву окружнога суда дубровачкога.

^{1.)} До сада о тому писаше: *Appendini Norizie, Istorico critiche sulle antiche storia letteratura de Ragusa* 1802 Tom. II. c. 8-10. — Бан: *Zrcalo povjesnice dubrovačke* у часопису „Дубровник“ II. III. где је неколико глава тому предмету посвећено.

О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата.

Сеоска породица која постоји у крајевима у којима живе Срби и Хрвати, не може се пожалити, да на њу писци нису обратили пажњу: и књижевници и правници обилно су се њоме бавили.

У истини ће се наћи врло велики број описа ове породице са много података о њеном основном живљу¹⁾). Мишљења о њеним добним и рђавим странама била су подељена. И док су је једни нападали, други су тражили да јој се поклони већа пажња²⁾.

1.) Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*. Pesth 1819. Св. 1. passim. — Јовић, *Ethnographisches Gemälde der Slavonischen Militärgrenze oder ausführliche Darstellung der Lage, Beschaffenheit und politischen Verfassung des Landes: dann Lebensart, Sitten, Gebräuche, der geistigen Bildung und des Characters seiner Bewohner*. Wien. 18-5, passim. — Вук Караџић. *Montenegro und die Montenegriner*, у збирци *Reisen und Länderbeschreibungen von Widmann und Hauff*, Stuttgart und Tübingen. 1837, II Lieferung — Исти *Lexicon serbico-germanico-latinum* (друго издање) *Vindobonae*, 1852. s. v. *Задруга, Инокоштина, Старјешина, Хасаба и т. д.* — Јанковић и Грујић *Slaves du sud*. Paris 1853. стр. 104—05 Милићевић. *Преглед задружног стања Срба сељака у Гласнику срп. учен. друштва књ. 9. године 1857.* стр. 145—161 — Ткалац, *Das Staatsrecht des Fürstenthums Seibien*, Leiszig, 1858, стр. 60—66 — Утјешеновић, *Die Hauscommunionen der Südslaven*, eine *Densechrift zur Beleuchtung der volkstümlichen Landes und Familienverfassung des serbischen und croatischen Volkes*. Wien, 1859: стр. 1—66 — Богишић, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb, 1867 стр. 18—47 — Петрановић, *О праву наследства код Срба на основу правног обичаја и писаних споменика*: у Radu Ju-goslav. Akademije, књ. 23, год. 1873. — Богишић, *Zbornik sa-*

Ни сами законодавци са своје стране нису је заборавили. Закони, врло често доста опсежни, доношени су у разним земљама и у разна времена³⁾.

dašnjih pravnih običaja i južnih Slovena. Zagreb, 1874: Глава о породичном праву. — Турнер, *Slaviches Familienrecht*, Strasburg, 1874, стр. 2, 11, 15, 50. — Дучић, *Црна гора*. Белешке Београд, 1874, стр. 61 | 63. — Демелић, *Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M. Bogišić*. Paris 1877. (преведено на руски, М-ска, 1878 од Гецевића). — Поповић, *Recht und Gericht in Montenegro*. Agram 1877, стр. 32 — 50. — Јовановић *Мирна деоба задруге*, у листу *Срчки Правник*, године 1883, стр. 125. — Борисављевић и Жујевић, *О задрузи*, у београдском журналу *Побрашимство*, св. I—VIII год. 1881.

2.) Хрватски „Gospodarski List“ за 1850—1856. год. има читав низ чланака, од истакнутих лица која живе у народу којима је задатак да докажу потребу одржавања и уређења задруге. — Осам од ових чланака додао је Утрешеновић његовоме наведеноме делу.

Најенергичнији бранилац задруге, био је несумњиво Утрешеновић који је у његовоме наведеном делу (стр. 67—182.) навео пуно аргумента у њену корист.

У корист задруге говорило се у хрватском листу „Рогоз“ у бр. 268. од 1860. год., у чланку под насловом „Још о задрузи“; у Ивићевој брошуре „Die Hauskommunionen“, стр. 12—63.; у Чумићевоме предлогу одсеку историјском и државном српског ученог друштву под насловом „О потреби изучавања живота народа српског“ од 1871. год., и т. д.

Против задруге било је свега два гласа и то више мање непознатих писаца: Haf, Nekoliko reči o zadruzi, Zagreb, 1862 год., — i N. Šn., Patriotische stimmen zur Regelung des Bäuerlichen Hauscommunionswesens (у Agramer Zeitung-y, за 1869. год., стр. 13—15.).

3.) У Хрватској: 1) Закон од 1840. год. (о наследству сељака и VIII одсеку); 2) Закон о задрузи од 1. децембра, 1870 год.; 3) Закон о задрузи од 3. марта, 1874. год.; којим је замењен закон од 1870. год.; 4) Наредба од 30. априла, 1874. год. о примени закона.

У Војничкој крајини: 1) Органски закон Војничке гра- нице од 8. августа, 1807. год. (садржи 48 чланова о задрузи); 2) Органски закон од 7 маја, 1850. год којим је замењен закон од 1807. год. (садржи 36 чланова о задрузи); 3) Закон од 8. јуна, 1871. год. (нарочито чл. 2—13, који се тичу породице) 4) Закон од 29. децембра, 1876. год.; којим се мењају одредбе

Ови су закони у току времена претрпели много измена, било доцнијим законима, који су их мењали или тумачили, било наредбама административних власти.⁴⁾

о породици из Закона од 1871 год.; 5) Закон од 4. априла, 1880 год.; нарочито о задрузи.

У Србији: 1) Грађански законик од 1844. год., у коме §§ 57 и 507—530 говоре о задрузи.

У Црној Гори: 1) Законик кнеза Јанила од 1855. год., у коме чл. 47—58, говоре о породичним односима.

4) У Хрватској: Наредба аугономне централне власти од 13. децембра, 1848. 23. августа 1849., 30. јануара и 7. априла 1850 о забрањивању деобе задруга.

Наредбе бечкога министра правде од 7 априла 1857., којима забрањује попис наследства у задрузи, пошто је попис био заведен увођењем у Угарској и Хрватској, 1752 године аустријског грађанског законика,

Justicium о дуговима чланова задруге, од 3 марта 1860. Наредба гувернера Хрватске од 31 маја 1862 о деоби породица.

У Војничкој крајини: Односно закона од 7. августа, 1807. год.:

Рескрипт војног дворског Савета, од 2 маја 1810, о правима потомака оних чланова, који су напустили породицу не узвеси свој део.

Рескрипт истога Савета, од 5. фебруара 1846, о правима свештеника, који су изашли из задруге.

Односно закона од 5 маја, 1850. год.:

Рескрипт грађанског и војног гувернера, од 19. јула 1854; о истом премету као и претходни.

Царски рескрипт од 19. априла 1862, којим се изменjuју чланови 16, 22, 23, 39, 42 закона од 1850.

Царски рескрипт од 16. фебруара 1868, који изменjuје чланове 16, 38, 39, 42 и 45 напред наведеног закона.

Наредба војног министра од 15. марта 1868 о ванбрачној деци у односу спрам породице.

Од како је издан закон од 8. јуна 1871, број законодавних и административних акта, којима се изменjuју прећашња наређења, нарастао је у толиком размеру, да смо ми за боље држали да изложимо само кронолошку таблицу збирке Вежићеве (Zakoni i naredbe o zadruzii i Hrvatskoj — Slavoniji Zagreb 1880), не упуštajuћи се у излагање садржаја ових наређења, и не разликујући, да ли се она односе на Хрватску или Крајину, које утврђење Хрватској, честично има десетак година, довршено је 1. августа 1880.

Шта више, као да је рад јавних власти био недовољан, те су законске пројекте о овоме предмету предлагали и појединци.¹⁾

Године 1871. — Наредба војнога министра од 11. јуна; — Наредба унутрашњег одељења од 9. септембра. — Одлука војне управе хрватске, 13. децембра.

Године 1872. — Закон хрватског савора 6. октобра — Наредба војне управе, 15. новембра.

Године 1873. — Наредба исте власти, 16. јануара; — унутрашњег одељења 31. јануара; — истога, 14. марта; — истога, 26. марта; — истога 17. јуна.

Године 1874. — Наредба унутрашњег одељења, 7. јануара; — истога 26. марта; — истога 30. марта; — истога 12. априла; — истога 26. јуна.

Године 1875. — Наредба одељења за провосуђе, 17. фебруара; — унутрашњег одељења 12. јуна; — истога 22. јула; — истога 30. јула; — истога 6. новембра; — одељења за провосуђе, 18. новембра; — унутрашњег одељења, 24. децембра.

Године 1876. — Наредба одељења за провосуђе, 15. јануара; — унутрашњег одељења, 24. јануара; — истога 11. фебруара; — истога 7. априла. — Наредба Крајинске управе, 25. маја; — закон од 16. септембра, §§ 1, 3, 5. — Наредба унутрашњег одељења, 6. новембра; — одељења за провосуђе, 24. децембра; — унутрашњег одељења, 30. децембра.

Године 1877. — Наредбе унутрашњег одељења, 26. фебруара; — истога 26. марта; — истога, 30. априла; — истога, 14. и 18. маја. — Наредба административне војне власти Крајинске, 4. јуна; — унутр. одељења, 7. јуна; — истога 29. јуна; — истога, 30. јуна; — истога 19. јула; — истога, 18. октобра; — истога 25. новембра.

Године 1878. — Наредба унутрашњег одељења, 31. јануара; — истога, 12. априла; — истога 9. маја; — истога 27. јуна; — истога, 12. септембра; — истога, 24. октобра; — истога, 26. октобра.

Године 1879. — Наредба унутрашњег одељења, 2. децембра; — циркулар истога, 21. децембра.

Године 1880. — Наредба унутрашњег одељења, 18. јануара; — истога, 25. фебруара; — истога, 29. фебруара; — истога 19. априла; — истога 29. априла; — истога, 13. јуна, — циркулар војне управе, 14. јуна; — Наредба унутрашњег одељења 6. јула; истога, 17. јула — истога, 27. август; — истога, 18. септембра; — истога 20. новембра.

У Србији:

У свима новијим издањима грађ. законика Србије уместо су решења или наредбе, које тумаче или изменjuју равне чланове закона о задрузи. Ми смо ту прибележили:

Са свим природно, ова излагања, ови пројекти, ови закони, ова наређења дала су повода многим критикама³⁾, па и сами закони били су снабде-

Решење од 16 маја 1845 о тумачењу чланова 57 и 507, — решење од 28 јуна 1846 о члану 492; — од 7 фебруара 1847 о члану 511 — од 28 јуна 1849 о члану 523; — од 22 маја 1851 о члану 528. — од 7 фебруара 1847, о члану 529; — решење од 28 новембра 1850, које допуњава чл. 529. и уништава, у исто време, прећашње тумачење.

2) За Војничку Крајину:

У наведеној брошури Ивићевој има пројекат закона о задрузи у 38 чланова (63—77)

За Хрватску:

Entrwurf eines Gesetzes zur Regelung der Hauscommunionsverhältnisse und der Erbfolge unter der Landesbevölkerung im Königreich Croatiens-Slawonien — Утјешенић, у његовом наведеном делу Die Hauscommunion, 1859)

Може се још споменути пројект закона хрватског сабора од 1861, али који није постао законом (*Agramer Zeitung*, 1859 бр. 15).

3) У Хрватској:

Међу многим чланцима о нашем предмету, који су штампани у листовима хрватским, ми ћemo навести следеће:

У хрватском листу *Obzor-u*: Мазура С.: „Деоба по коленима;“ полемика са присталицама деобе по главама, 1873 — Исти: „О деоби у задругама,“ бр. 206, 208, године 1873 — Анонимни писац: „Неколико речи о пројекту закона о задрузи,“ године 1873, бр. 283. — Анонимни писац: „Закон о задрузи“ године 1874, бр. 12 — М. „Примедбе на пројект закона о деоби задруге,“ године 1874, бр. 3 — Анонимни писац: „задруга и њена деоба“, године 1874, бр. 8. — Шпун: „Одбрана закона о задрузи,“ године 1874, бр. 15. У правничком листу хрватском *Miesecnik-u*, који уређује у Загребу професор Лорковић: Зохар: „Позив у деоби задруге“ године 1875. свеска 6 — Исти: „Шта ће бити од племићких задруга,“ године 1875 свеска 7. — Спевац: „Тестаменат члана задруге,“ године 1880 свеска 8. — Исти: „Домавет у задрузи,“ године 1881, свеска 2. — Исти: „Коју тачку поступка о деоби задруге треба имати у виду при изрицању суда,“ године 1881, свеска 8. — Рушнов: „Може ли задругар ставити хипотеку на идеални део непокретности, која му припада у задрузи,“ године 1871, свеска 9. — Исти: „Упис у земљиште (баштинске) књиге племићке задруге као држаоца или власника, ваља ли сматрати као погрешку?“ 1882. — Ројц: „Је ли морално или физичко лице субјект права својине задужне имовине,“ године 1882, свеске 5 и 6

вени коментарима¹⁾, а судска практика често је изазивала извештаје, белешке, примедбе⁵⁾.

На послетку, благодарећи природи извесних саставних елемената ове породице, који су изазивали рефлексије како у историја правника тако и у социолога у опште, ниједна друга социјална установа словенска, изузимајући руски мир, није била толико предмет студија писцима западне Јевропе¹⁾.

Од критика, које се специјално тичу Војничке Крајине, ми смо прибележили, осим брошуре Ивићеве, само низ чланица, увршћених у лист *Obzor*, под насловом: *Закон о задрузи за Војничку Крајину*, у бројевима 286 до 301 од године 1874 и бр. 1—2 од године 1874.

За Србију опазили смо: Утјешеновић. *loc. cit.*, с стране 5 до 52, и Јовановић „Задруга по нашем грађанском законику“ (у Гласнику београдском, књ. 36, стр. 220—271).

4) Ми знамо само за два: Матић, *Објасненије грађанског закона Србије*. Београд 1850. (објашњени су чланови закона који се односе на задругу); Мразовић, *Збирка најнужнијих закона и наредаба*. Загреб 1874

5) За Хрватску и Војничку Крајину, ми смо нашли у јоје поменутом *Miesecnik-u* чланака у овим свескама: Године 1878, свеске 1, 2, 10; — 1879, свеска 6; — 1880, свеска 10; — 1881, свеска 3; — 1882, свеска 8.

Што се тиче Србије, налази се чланака: у *Гласнику* (књ. 36, стране 227 до 230); у *Збирци судских решења*, коју је издао Максимовић (Београд 1876—1877), први под бр. 14, други под бр. 27, трећи у другој свесци истога дела под бр. 20; у правничком листу *Пороши*, године 1880, стр. 87, и године 1881, страна 409; у листу *Српски Правник*, године 1882, страна 153

6) Ми ћemo навести главније: De Laveleye: „Les origines de la propriété,“ Paris 1874, стране 201—219. — Најпре је изашло у *Revue des Deux Mondes*.

Sumner Maine; „The South Slavonians an Rajpoots“ (*Nineteenth Century* 1872). — Француски превод изашао је од Курсел — Сенеља под насловом: „De l'organisation juridique de la famille chez les Slaves du Sud et les Rajpoots,“ у *Revue générale de droit* — 1879 и одвојено — París, 1880. изашло је у преводу и на руском језику трудом г-ђе Јонин. Москва 1882.

Dora d' Istria, „Les condition of the Souts Slavonian Women,“ у америчком часопису *Penn Monthly*, јануар 1878. Француски превод изашао је у *Revue britannique* од исте године

Hornung, „Les recherches de M. Bogišić sur le droit coutumier des Slaves méridionaux,“ у женевском часопису *le Globe* 1878, 3-ха свеска.

Али скоро у свима овим специјалним радовима о сеоској породици изгледа као да се имао у виду један једини облик ове установе, облик добро познати, који књижевници зову *задруга* (домаће удружење више породица). Изгледа као да се заборавило, да поред ове сложене породице, опстоји још једна, која се зове *инокосна* (придев) или *инокоштина* (именица), то јест прста породица: отац, мати и деца. У многобројним радовима који су изашли, од три четвртине овога века, о сеоској породици, није скоро вођен никакав рачун о јојовом последњем облику. Па и кад су га уdstoјavали своје пажње, то је бивало тек случајно, па се одмах ишло даље. *Инокоштина* опстоји међутим, развија се по самој природи ствари свуда, где се налази *задруга*. Услед везе ова два облика породице, настаје питање, да ли многобројни радови о једној од њих могу бити са свим тачни, будући је друга била занемарена.

Зашто је она била занемарена до тога ступња?

Да ли с тога, што се држало да се изучавајући једну испитује и друга, пошто им је природа сматрана као истоветна?

Да ли стога, што је *инокоштина*, имајући по спољашности тип варошке породице, сматрана као сувише позната, да би заслуживала да се поближе изучава.

Или, напротив, да ли за то што се налазило, да није одвећ корисно изучавати облик породице мало распрострањене?

Ни један од ових разлога не чини се да је до тога степена озбиљан и темељит, да би могао оправдати упорно ћутање о *инокоштини*.

Прво, писци и законодавци сматрају инокоштину као негацију задруге.

Анонимни писац, *Law and customs among the Southern Slavs*, у лондонском *Law Magazin and Rewiew*, фебруар 1878.

Анонимни писац, „*Hauscommunion der Südslaven*“ у листу *Historisch-politische Blätter*, München 1883.

Друго, логика се противи, ми бар тако мислимо, да се изводи a priori из сличности спољашњег облика истоветност начела.

Треће, свуда где наилазимо на *задругу*, ми налазимо и *инокоштину* која јој је као корелатив.

Овај рад, који је био изазван констатовањем ових очевидних противречности, има цељ да се изучи, нај основу најпозитивнијих података, права природа облика *инокосне* сеоске породице, и да се испитају њени одношаји са другим облицима породице која опстоји у ових народа. Из изучавања факта која ће се узети у испитивање, изаћи ће само собом, тако се надамо, главне побуде услед којих је занемарен овај облик, као и последице које су отуда произашле за целу установу.

Ми нећemo приступати нашем предмету, док изречно не изјавимо, да ћemo, гледећи на цељ и границе овога чланка, разматрати породицу једино у имовинском погледу, и да ћemo, осим тога, о питањима која се тичу сеоске породице говорити само у једној. У појединости улазићемо само онда, кад за то буде прека потреба.

Како ћemo имати често ,касније, да упоређујемо међу собом највидније саставне елементе главних облика породице у Срба и Хрвата¹⁾ , сматра-

1) Ми под тим не разумевамо да *задруга* опстоји само у ова два народа или још боље у овоме чароду са два имена, У нашем „Zborniku sadašnjih pravnih običaja i južnih Slovena“. (Zagreb 1874), налази се много података, да је у Бугарској породица ако не истоветна, а оно бар слична сеоској породици српско-хрватској. Налазећи се, за време рата 1877, у главном стану руске војске, ми смо имали прилике, да лично костантунјемо овај факат; ми можемо дакле потврдити, да овај облик породице опстоји у дунавској Бугарској. Жалити је што нам је недостајало времена да прикупимо што више грађе и да попунимо ону, коју већ имамо.

Словенци, који су најзападнији међу јужним Словенима, узимају се у опште као да немају више *Задруга*, Међутим констатовано је, да ова установа опстоји у неким пограничним пределима (вид. Бабник, Трагови права словеначког, стр. 28).

Пошто смо, у осталом, објаснили цељ, коју хоћемо да постигнемо овим радом, довољно нам је ослонити се на податке које имамо о егзистенцији овог облика породице у Срба и Хрвата.

мо за нужно, пре него што подубље уђемо у само питање, да их побројимо.

Не испитујући, за сада, да ли су разлике, које опстоје између њих, спољашње или основне, ми можемо утврдити четири главне врсте породице:

1-во. Она коју обично називљу *задруга* (сблик, који је највише изучаван, и о коме се највише препирало), то јест скуп сеоске породице¹⁾, који састављају више браће, браће од стричева или удаљених сродника, са женама и децом, ако их имају;

2-го. Проста сеоска породица, у којој је обично само муж, жена и њихова деца, облик, који зову као књижевници тако и правници, *инокосна* или *инокоштина*;

3-ће. Варошка породица, слична у својим главним цртама породици свију европских вароши¹⁾. Ова породица, гледећи на сличност које је састављују, у свему је слична *инокостињи* јер се она састоји из мужа, жене и њихове деце;

4-то. На послетку, мусломанска породица, која се може сматрати као засебна група, у којој су модификације због верозаконских елемената; међу овим елементима, факултативна полигамија игра главну улогу. У осталом, пошто се породице ове врсте могу увек свести на једну од оне три претходне, то је за цељ наше студије излишно, да их овде испитујемо. Додаћемо још, да се истраживања нису могла учинити свуда, где опстоји³⁾ муслом-

¹⁾ У Хрватској, у осталом, задруга опстоји баш и у сеоском племству (закон о задрузи, 1870, § 1).

²⁾ Тиме ми нећемо да одричемо, да у варошима и варошицама српским хрватским нема породица на народном основу, савим сличним сеоским породицама, где индустрија није постигла агрокултуре, налазе се речене рододице.

³⁾ Тачна анализа састава породице и бегова мусломанских, српскога порекла, јамачно неба била је без интереса, па било да они живе у варошима или селима. Али недовољни подаци које имамо до сада о овоме предмету, не допуштају нам да изводимо строге закључке.

манска породица, о модификацијама, које су се накаламиле тако рећи, на саставна начела три друга облика. Ми се њоме дакле нећемо бавити, а навели смо је, у нашем побрајању, само ради потпуности.

Наше испитивање односиће се само на прва три облика.

Ако упоредимо међу собом први и трећи облик, то јест *задругу* и варошку породицу, констатовашемо ова факта:

У варошкој породици.

a. Отац породице располаже, као у римској породици, неограничено целом имовином, немајући потребе да тражи пристанак ниједног члана породице;

b. За живота као и на случај смрти, отац може располагати слободно имовином, осим ако позитивни закон разних земаља не задржава што у корист деце;

c. Отац породице остаје старешина и управитељ, и кад изнемогне; њега не могу тога лишити без његове воље, и ако га замене, увек у његово име ради местозаступник;

d. Пошто отац породице може располагати домаћом имовином *autoritate propriâ*, природно

У задрузи.

Старешина нема права да располаже породичном имовином, без пристанка пунолетних чланова вадруге.

Како старешина не може ничим располагати за живота без пристанка задругара, тако он не може ни тестаментом располагати задружном има вином.

Старешина, млад или стар, може увек бити замењен, како задругари нађу то за нужно и корисно.

Сваки мушки и пунолетан задругар може по правном обичају, тражити део з-једничке имо-

је, да је може делити за живота међу својом децом; али нико нема права да га на то присиљава;

д. Правило је дакле, да се имовина дели тек после смрти оца породице, и наравно да се тада дели; јер са старешином, тако рећи спршује се породица

Нема потребе, тако нам се чини, да продужујемо и даље наша поређења; она која смо сад училини довољна су, да се спазе и уоче дубоке и радикалне разлике, које опстоје, у имовинском погледу, између варошке породице и задруге. У римској породици, као и у данашњој породици скоро свију вароши јевропских, породична имовина пратпада оцу; отац је једини субјект свију имовинских права у породици. У задрузи на против, сама породична заједница сматра се као власник.

Сада кад смо констатовали суштествене разлике, по спољашњем типу и природи њиховој, које карактеришу ове две породице, излази нам пред очи једно питање: какве је природе облик **инокосне** породице или **инокоштина**? Има ли она властити карактер или припада ли једној од горепоменутих врста? Има ли она, не узимајући у обзир њен спољашњи састав, природу **задруге** или природу варошке породице?

Ако се ограничимо на посматрање спољашње стране **инокоштине** наћи ћемо да је она слична ако не истоветна варошкој породици; јер, као што смо видели горе, обично су, у једној као и у другој само муж, жена и деца. Нек се упитају писци и правници, нек се испита рад законодавца, па ћемо

вине, који му припада кад год му се свиди.

По смрти старешине задруге други га замењује, али то је све, пошто деоба имања не зависи ни од чије смрти (г.); за тим функционисање породице продужује се као и пре.

се одмах уверити, да су већина ових, кад су били принуђени околностима да се изразе, сматрали инокоштину као истоветну, скоро у свему, са варошком породицом. Ми ћемо видети даље, да ли је ово мишљење тачно; за сада ћемо само констатовати да оно опстоји.

Мислимо да ћемо га наћи, и у називима који се дају овим двома облицима породице, и у начину којим о њима говоре правници и законодавци.

Да констатујемо најпре, да се почело тиме, што су дати, у књижевности, различни називи двома облицима сеоске породице: сложена породица била је искључно означавана речју задруга, а проста породица речју **инокоштина** (придев: **инокосна**).

Већ Вук, овај прави обновитељ сувремене српске књижевности, дефинише и употребљује ове називе у горепоменутом смислу. У његовом речнику српског народног језика, он даје речи **задруга** следећи еквиваленат: „Hausgemeinschaft (im Gegensatz der einzelnen Familie); — plures familiae in eadem domo (more serbico).“ За тим, да би био разумљиви смисао ове речи, он додаје, у другом издању с војега речника¹⁾, пример велике задруге, коју је он сам видео у брдским пределима Далмације, и која је бројала 62 душе, међу којима су 13 удатих жена и 2 удовице.

Као антитезу задрузи, исто дело представља нам реч **инокоштина** која је овако дефинисана: „Der Zustand da man inokosan ist, vita cognatis destituta“, и, као еквиваленат речи **инокосан**, einzeln, ein sam, d. h. ohne andere Verwandte Familienhäupter, blos mit seinem Weib und Kind im Hause, sine cognatis cum sola uxore et liberis degens.“

По себи се разуме, да су Вуку, који је ужишао велики ауторитет, следовали сви писци; код свију, доласта, налази се реч **задруга** скоро искључно употребљена да означи сложену породицу, а реч **инокоштина** употребљена као антитеза **задруге**.

1) s. v. задруга.

Ми ћемо испитати даље у колико ово тумачење одговара живоме народном језику.

Дуализам који опстоји, у књижевности, између оба облика сеоске породице, овде се јасно јавља; да констатујемо осим тога да, за варошку породицу, нема (а важно је прибележити овај факат), ни у Вука ни у другог којег писца, специјалног назива.

Али дуализам између оба облика сеоске породице не јавља се само у називу. Благодарећи правницима, он је, као што ћемо касније видети, захватио и интимну природу ове установе.

Правници, као правници, нису може бити држали да им је дужност да познају природу задруге, којом се ни мало не бављаху у правним факултетима. Али ова је породица тако различна од варошке породице, својим оригиналним склопом да им је било немогуће помешати их, просто с тога, што су живели у земљи; ради те очевидне оригиналности, *задруга* је мбрала обратити скоро искључно пажњу специјалиста. Са свим различната била је судбина *инокаштине* коју су правници сматрали као истоветну у свему са варошком породицом, која има њен спољашњи тип, — тип, који правници, по самим својим студијама, познају боље него икоји други.

Ми ћемо навести једнога јединога од ових писаца специјалиста, не што би његов утицај на друге правнике био раван утицају Вуковом на књижевнике, него што на једном месту његове расправе, коју имамо пред собом, изгледа да је претежно и скоро јопште мишљење о овој ствари, више него где другде, доста јасно изведено.

Божидар Петрановић, био је доста познати и писац и практичар и правник; он је заузимао та које, у судској струци, доста угледан положај. Био је родом из земље, у којој је учинио своју дугу каријеру. Доиста, пошто је био у почетку члан низких судова, умр'о је као члан апелационог суда у Задру у Далмацији. Он је превео

аустријски грађански законик на српски језик. Бавио се историско-правним питањима, и као што показује наслов расправе, коју ниже наводимо¹⁾, он није занемарио ни народне правне обичаје. У оном делу његове студије, у коме је морао говорити о народној породици, ево како се изражава: „Деобом породичне имовине, физично лице (то јест сваки деобник, који постаје обично старешина *инокаштине* постале услед ове деобе) замењује већ морално лице (то јест задругу). Део одељенога члана посваје сарођу осталих чланова лична својина, којом слободно располага и може“²⁾.

Б. Петрановић допушта дакле овим изразима, да начело колективности влада само док траје задруга, и док се природа породице мења, пошто се подели, будући да сваки деобник постаје индивидуални власник својега дела.

Ми смо тиме дошли до тачке, где се дуализам између *задруге* и *инокаштине* поново потврђује, у самој ствари, на најформалнији начин.

Да осврнемо сада поглед на то, какво место заузима наша установа у писаним законима.

По себи се разуме, да ми нећемо, пошто смо објаснили цељ ове студије, анализовати у њиховој целини законе издане о сеоској породици. Ми ћемо испитати само законска наређења, у којима се више или мање очевидно, јавља појам, који је законодавац имао о овој установи.

Већ у законима XIII и XIV века помиње се породица, која има карактер *задруге*³⁾. Али тек

¹⁾ „О праву наследства у Срба на основу правнога обичаја и писаних споменика“ (Rad jugoslov. akad. znanosti umjetnosti, 1873, књ. XXIII).

²⁾ Ibid. страна 30.

³⁾ У статутима дубровачким од 1272 налазимо ово карактеристично наређење: *Si unus aut plures ex fratribus simul habitantibus perchivium quod ex uxoribus suis recuperint in communitate aliorum fratrum posuerint, ordinamus quod omnes expensae uxorum suarum et heredum nec non et nutritum heredum faciant de tota communitate* (lib IV cap. LIII). Упор. cap

у нашем веку издана су, о овој установи, потпунија законска наређења; јако су ова законска наређења у тесној вези са претежним мишљењима, о којима смо говорили, то ћемо овде тек та наређења искључно и испитивати.

Најстарија законска наређења овога века о нашој заједници породичној налазе се у органском закону Војничке Крајине хрватско-славонске, од године 1807., који је замењен законом од 1850.

Карактеристично је, да ни један ни други закон не садржи дефиниције о **задрузи и иконоптини**. Све се породице ових пограничних провинција¹⁾ без разлике у њима означавају речима „Grenzhaus“ или „Hauscommunion“. — Нигде у њима није чињена разлика између та два облика, који, доиста, беху сматрани као истоветни, док стара војничка организација беше остала недирнута.

Може се искључити од ових факта, да је утицај правника по занату био скоро никакав при састављању и редакцији ових законова²⁾. У неким чланцима о породици и наследству (чл. 47—58) закона црногорског, који је издао кнез Данило I. у 1855., може се констатовати још веће осуство овог утицаја, и, следствено сваке дефиниције.

Редактори закона, изданих у другим земљама, на против, беху искључно правници, који су као што ћемо то даље видети, унели своје идеје баш и у касније законе Војничке Крајине. Ови су

15, 46, 54, 57 ове исте књиге, и *Liber reformationum* основану 1311, pagina 25, cap. II, III.

У законику српскога цара Стефана Душана, из XIV века, такође се она помиње у главама 39, 51, 65, 69, 70 (издања Зигелјева, Петроград, 1872 и у Јиречековом Зборнику закона словенских, Праг 1880).

¹⁾ Породица Војничке Крајине искључно је сеоска породица, пошто је сеоско становништво било, у опште, потчињено војничкој служби. — Породице вароши и варошица (Grenz-communitäten) беху потчињене општвима законима.

²⁾ Ми налазимо на другом месту потврду томе (Утјешеновић оп, cit. страна 32).

редактори сматрали за нужно да уврсте баш у текст закона дефиницију наше сеоске породице.

Тако у своме члану 57, грађански законик Србије од 1844. даје нам, о оба облика породице, дефиницију која овако гласи.

„Под задругом или задружном кућом разумева се више лица пунолетних самих или са својим потомством у заједници живећих. Они су у одношују међусобном задружни.

Где такова зајединског живота нема, зову се иконосни.“¹⁾

Члан 507 повраћа се на овај предмет овим речима:

„Задруга је онде, где је смеса заједничког живота и имања свезом сродства или усвојењем по природи основана и утврђена.

„Задруга зове се и **кућа или кућа задружна** за разлику од иконосне“²⁾.

Разлика, коју чини законодавац између ова два облика очевидна је; он зове **задругом** облик породице, који смо ми описали на стр. 15 1-во, а **иконосном** ону породицу, што смо је описали на истој страни 2-го.

Има још нешто. Нарочито глава (XV) овог законика уређује **права наследства и одношаје у задрузи**; она прописује правила, која одговарају више или мање природи овога породичног

¹⁾ У збирци страних закона Антоан де Сен-Жозефа (Paris 1836 vol. 3, p. 449) читамо овај фантастични превод: La loi entend par maison de famille rurale (zadru a) plusieurs personnes majeurs qui vivent avec leurs enfants. Elles sont liées, à l'égard l'une de l'autre, par la communauté à l'intérieur de la maison (zadrujni); cette communauté cesse dès qu'elle est réduite à un seul ménage ou tête mariée. Les parents prennent alors le nom d'inokosni²⁾.

²⁾ Већ наведени Антоан де Сен-Жозеф даје нам о томе овакав превод: „L'association de famille s'opère dans le cas de communauté de vie et de biens, établie selon la nature par le lien de parenté ou d'adoption. On la nomme proprement maison ou ménage de plusieurs familles *zadru*. Pour ne pas la confondre avec la famille séparée *inokosna*.“

удружења. С друге стране, има у истом законичку више глава (II, III и IV) о одношадима породице у опште, а неколико опет (IX—XIV) о наследству у опште: све то основано на сличним начелима, која налазимо у законицима западних народова о варошкој породици¹⁾.

Ми смо дошли до тога, да овде констатујемо овај важан факат, да главе наведене на последњем месту (II, III, IV и IX—XIV) садрже наређења, примењива за све одношаде, ма какви били, о породицама и наследствима; али да је једино **задруга** којој је нарочита глава (XV) посвећена, наравно изузета од ових општих наређења. Изгледало би дакле, пошто је глава XV искључне посвећена и примењива већ **задругу**, да **инокоштина** мора потпasti под наређења о варошкој породици у опште.

Шта да се закључи из ових факата, ако не то, да се дуализам између ова два облика потврђује једном у законодавству Србије.

Истина да су горе наведени чланови 57 и 507 грађанског законика ове земље, који садрже дефиниције о **задрузи** и **инокоштини** били касније протумачени, у ширем смислу, указом од 16. маја 1845., то јест на годину дана после обнадрођовања законика. Али јвој је тумачење, по несреки, тако мрачно, да што из њега најјасније излази, то је забуна самога тумача, који није имао одређенијих појмова ни о тачкама, које је требало објаснити ни о средствима помоћу којих би могао у томе успети.²⁾.

¹⁾ Зна се, да је Хаџић, редактор грађ. законика Србије основао свој рад на грађанској законику аустријском, из којега је овај посао, тако рећи, само извод.

²⁾ Ево садржаја тога указа: „Исгина да се у § 57 грађ. законика, где је реч о задрузи као једном моралном телу, опредељује тако, да се задруга састоји из више пунолетних или ожењених глава, које тако у строгом смислу и постоји, али зато никде није назначено нити забрањено, да после смрти овакових глава пунолетних не може код потомства њихова за-

У осталом, ово тумачење, ма и најбоље било, не би остало мање немоћно, да прекрати тешкоће у примени закона, тешкоће које долазе отуда, што је законодавац усвојио два са свим различна начела, а није како би требало ударио границе свакоме од њих. Ово је тумачење доиста тако мало изменило стање ствари, да се у практици нису по њему управљали. Сам се коментатор грађ. законика Србије, Матић, тумачећи речени указ, све још придржава дуализма између **задруге** и **инокошти** не освећеног текстом законника¹⁾). У Србији претежно је мишљење међу правницима и судијама, који се оснивају на реченим члановима ово:
„Задруга не може постојати онде, где је само

друга се наставити. Шта више и кад би баш законом таково што определило се, опет ако би се уговором или тестаменталним расположењем друкчије што наредило, оно би постојати морало у смотрењу задружног одношада и код малолетних.

А овако то по-тотално мора тим више, што закон у овом призрењу не само никаквог противног опредељења не чини но шта више јасно изражава, да задружна права и одношада и онде постојати могу, где нема више пунолетних или ожењених глава, као што §. 507 (где је реч о задрузи у смотрењу надследствених права и одношада) без сваког призврена на задружна лица опредељује овако: да је задруга онде где је смештана заједничког живота и имања.“

Ми ћемо приметити, да је другу алинеју реченога чланака тумач сасвим заборавио.

¹⁾ Коментар ad § 57: Законодавна власт протумачила га је указом од 15. маја 1845., бр. 702, у том смислу: „да се после смрти пунолетних задружних глава код потомства њихног задруга наставити може.“

Коментар ad § 58: Премда се задруга састоји из више физичких лица, ипак се сва она у обзиру права, која она на ствари или ма на што имају, сматрају као једно, морално лице почев са сви задругари према том праву као једно лице, то јест, сви заједничко право на ту ствар имају.

Инокосна кућа зове се она, где нема више њих у заједници да живе, него је ко самац, ма и био са женом и децом; нема, н. п. више браће, стричева итд., да заједно у кући у задрузи живе. Задругари кад се поделе, постају инокосни, али су опет род; јер том деобом престало је међу њима оно задружно одношаде, никако пак оно родбине; а по себи се разуме, да задруга не уништава средство, шта више задруге беше средства бити не може.“

отац и његова деца“ (то јест у инокосној породици)¹⁾, — мишљење потврђено такође решењима Касационог суда²⁾.

За Хрватску имамо закон од 1870., који садржи наређења о задрузи. Члан 1-ви, који је дефинише вели: „Више породица или кућана, који на једном дому и под једним господаром куће живе и заједно раде, то јест обрађују нераздељене непокретности и заједно уживају плодове њихове, сачињавају ону патријархалну свезу, која се **задруга** зове“.

По овој тако опширој дифиницији могло би се помислiti, да она обухвата оба облика породице, кад се томе поимању неби противила употреба речи задруга, која вазда означава сложену породицу.

Али ни мало сумње не оставља нам о овоме дуализму текст закона, који је после 4 године издан о овој ствари.

Одоме закону, изданим 3. марта 1874., био је придан као додатак, 30. априла исте год. правилник о примени тога закона, којега први члан овако дефинише задругу:

„Задруга је скуп састављен:

а) из више породица;
б) из лица од којих свако представља породицу;

в) из ових породица и из ових лица;

Све ово у случају кад овај скуп којим управља један старешина, живи на земљи урбаријалној или оној, која је законом с њом изједначенa.

Нема потребе овде прибегавати ни простоме argumentum e contrario да бисмо закључили о потпуном изузимању инокоштине из категорије горе дефинисане и о њеној асимилацији с варошком по-

¹⁾ По усменом саопштењу председника апелационог суда у Београду г. Ђ. Павловића.

²⁾ Максимовић. Збирка судских решења и чланака о праву, Београд 1876—1871. књ. 2, бр. 20.

родицом. Последња алинеја овога истога члана и наводи, које она садржи, изречно то тврде. Алинеја гласи:

„Сеоске куће, које немају горе изложене услове и ако су уписане у земљишне књиге као **задруге**, сматраће се као тајно подељене, и што се њих тиче поступаће се по члану 26 закона о **задрузи**. Или је то лична својина која долази под наређења чланова 27 f. и 31 закона о задрузи; или ако оне живе на земљи племићкој или градској закон се о задрузи на њих не примењује.“

Прво од ових наређења показује, како се може озаконити тајна деоба; друго нам каже, да задруга престаје, како остане у кући **само једна породица** или **само једно лице**; треће, то јест члан 31 наређује „да у случају члана 27.f. свако је лице овлашћено, да упише непокретности на своје властито име у земљишне књиге.“

Домашај овога последњег наређења очевидан је; он само освећује *comitatem doctorum opinionem*, резумисано у горенаведеној теорији Б. Петрановића, то јест, да, после деобе, **својина до штада колективна**, и које је субјект била породица, **мора се обратиша у чисто личну својину**.

Да наведемо још један члан доста кратак, али од велике важности; то је члан 2 закона о задрузи; он гласи:

„Од дана кад овај закон ступи у живот, не може се нова задруга устројити.“

Овај члан, ако се опоменемо претходних наређења, не значи ништа мање до **уништење овог облика породице у Хрватској после деобе задруга које сада опстоје**; он тежи к потпуној промени природе свију сеоских породица и њиховом преображају у прости варошке породице.

Ако се повратимо на Војничку Крајину, видећемо да је граница престала се управљати војнички, и да је од 1. августа 1881. била приружена грађанској Хрватској, где је стављена под личну власт бана; али зна се да је овај преобразај

отпочет од пре више од 10 година; из чега следује, да су закони о овој установи, издани за време ове периоде, наравно изменили природу, и да носе, као и сви други, прелазни карактер, и приближују се законима матере земље. Тако, закон од 29. децембра 1876. и правилник о његовој промени, с општег гледишта које нас овде највише занима, личи и скоро је истоветан са законом Хрватске од 1874. Члан 2 овога последњег закона ушао је у чл. 1-ви закона који смо навели, забрањујући састављање нових задруга¹⁾). Члан 1-ви правилника о примени закона, у коме има дефиниција о задрузи, јузет је од речи до речи из члана 1. правилника који је као додатак хрватског закона од 1874.

На послетку, 14. априла 1880. изашао је закон о задрузи, баш у очи коначног утешовљења ове пограничне покрајине Хрватској. У члану 5 овога закона налазимо ублажену апсолутну забрану састављања нових задруга коју смо констатовали у закону Хрватске од 1874. и у каснијем закону Крајине, коме је у овом погледу образац био претходни закон. Овај члан наређује, да од дана ступања у живот овога закона, не могу се састављати нове задруге изузимајући још које произлзе из

¹⁾ Претходни закон од 18. јуна 1871. за Војничку Крајину, који се тиче поглавито задруге, даје, у последњој алинеји члана 7 ово наређење: „Породице, које произлазе из таке деобе нису обавезане живети по начелу заједнице. Следствено, оне могу располагати својом *mortis causa* (на случај смрти).

Треба констатовати, да, у овом закону, законодавац још није дошао до категоричке забране састављања нових задруга која остаје чисто факултативна. Шта више, једна белешка издаваоца вбирке закона о задрузи (Вежић, Загреб, 1889, страница 126) показује, да је ова алинеја члана 7 са свим изостављена у више издања овога закона, јамачно с тога, што чл. 12 садржи још прецизније наређење. Ово наређење, у осталом, било је укинуто чланом 3. закона од 29. децембра 1879., што је поновљено и у чл. 1. закона од 4. априла 1880., који за разњује кућанима да располажу, баш и *inter vivos* (за живота) свим делом пре деобе. Ова је забрана такође усвојена у грађанској Хрватској законом од 8. децембра 1877.

садашњих *задуга*; треба, у осталом, додати, да члан 17. овога закона уноси нова ограничења састављања њиховом.

Завршујући набрајање факта која доказују егзистенцију догме дуализма између оба облика сеоске породице и изједначење једнога од њих, то јест простијег облика са варошком породицом, навешћемо овај колико значајан толико и природни факат да и ови појмови пређоше у царство самих апстрактних теорија.

По већ наведеним речима Б. Петрановића о природи *задруге*, она се означава као *морално лице* коју квалификацију усвајају, у осталом сви правници.¹⁾

Што се тиче *инокоштине*, није јој се могла дати ова квалификација већ и с тога, што је она изједначена са варошком породицом.

Овај факат прешао је у законе, и разлика се сведи на то, што га једни, као грађански законик Србије, исказују изречно²⁾, а други га, као закони грађанске Хрватске, усвајају прећутно³⁾. Закони Крајине признајући задрузи својство моралног лица, тако се изражавају, као да је законодавац мислио, кадшто, на заједничку својину⁴⁾.

Из овога се излагања види, да је појам који се створи о сеоској породици у опште био већ из почетка мало јдрећен у књижевника, од ових прешао к правницима и утврдио се у њих, а посредством њих дошао и до законодавца, нарочито у последњим законима. Овај појам можемо овако формулисати:

¹⁾ Један скорашићи чланак, који смо горе навели, страна 174. примедба 1, констатујући ово као опште мишљење, усилава се да докаже противно: У *Miesečnik-u*, свеска 1-ва, године 1884 налазимо још један чланак написан у истом смислу.

²⁾ Грађански законик, члан 58: „Задруге сматрају се у привређу спољних одношаја као једно лице морално“.

³⁾ Између других, члан 4. закона од 3. марта 1874.: „Као и друге заједнице, власне су и задруге стечији сваку врсту покретне и непокретне имовине“.

⁴⁾ Упореди, на пример, чланове 4. и 9. закона од 9. јуна 1871.

1. Сеоска инокоштина сматра се да је са свим различне природе од природе задруге.

2. Инокоштина је изједначена, не само по својем спољашњем значају, него и по своме начелу, са варошком породицом.

Време је да се запитамо, да ли овај појам тако резумисан, одговара истини.

На ово питање мислимо да нам треба одговорити негативно. Надамо се да ће позитивна факта која ћемо изложити и докази које ћемо изнегати нашем одговору моћну подпору. Шта више, надамо се, да ћемо довести читаоца до тог уверења, да је мишљење, које превлађује у правнику, и које су законодавци унели у законске чланке, са свим противно истини и природи ствари.

Изложене су горе упоредно главне црте задруге и варошке породице. Овде ћемо додати одговарајуће тачке о инокоштини, које смо сами констатовали у Црној Гори. Важност тога у толико је већа за нас, што су у старој Црној Гори велике задруге постале доста ретке¹⁾. Ова важност увеличава се још том сконопшћу што су, у овој земљи, социјални облици сачували своју примитивну чистоту; јер у овом горском пределу, мање него и где другде могло се уводити новости по обрасцу стражних установа.

Тамо су констатована јова факта:

а) Отац, живећи у једној кући са својим одраслим синовима, нема права да располаже породичном имовином без њихова пристанка.

б) У инокоштини, отац, док се год не подели, не може располагати породичном имовином, на *mortis causa*, без пристанка својих синова.

¹⁾ Ова су факта потврђена и новијим делима (види Дучић, Црна Гора, Београд, 1874, страна 63). Ово гврђење, у осталом не треба увеличивати, пошто, баш у старој Црној Гори, има још доста задруга. У ново-присаједињеним земљама, нарочито са стране Херцеговине, налазе се задруге у истој размери као и у другим земљама, у којима Срби живе.

в) У таквој породици, отац је обично старешина, али у важнијим пословима он вазда тражи одобрење од својих синова. Осим тога отац може бити замењен као старешина једним од својих синова, чим се, ма из каквих разлога, покаже неспособан за свој задатак. У осталом, ова промена бива обично услед моралне пресије, којој се старешина тим мање противи, у колико његова улога у сеоској породици није само какав одмор ни беспојлица, већ озбиљан посао и тежак терет.

г) Синови кад одрасту, а нарочито ако су жењени, могу тражити деобу љиковине, баш и за живота очева, и поред наређења члана 47. закона Даниловог од 1855.¹⁾

Значајна је црта, да отац, при деоби, узимараван део са својим синовима.

д) После смрти очева, ствари иду у инокоштини као и у задруги: све остаје *in statu quo*, само ако браћа, као што у опште бива, остану у заједници, из које још за живота очева могаху изаћи.

По смрти очевој, само се старешина мења ако је отац управљао заједницом до смрти; у противном случају никакве промене нема.

Из самог упоређења горе наведених тачака са одговарајућим тачкама у паралели између задруге и варошке породице, које су споменуте напред упоредно излази већ закључак дијаметрално противан претежном мишљењу распострањеном међу правницима и законским наређењима о овоме предмету. *Истоветна природа сеоске инокоштине и задруге* очевидна је, а не мање очевидна јавља

¹⁾ Овај члан, по признању самих најверодостојнијих судија, није скоро никад био примењиван, толико је сила обичаја ухватила корена у навикама народним. Често бива да отац налазећи да је деоба незгодна, прети сину, који тражи свој део, да ће га истерати не давши му ништа. Ипак, услед наваљивања синовљева, ствар се сврши тиме да деоби има места па и сами судови принуде оца да попусти, ма да се он повиша на наређење наведеног члана, који је са свим изашао из обичаја.

се и разлика између природе сеоске инокоштине и природе варошке породице.

Истина да је власт оца, старешине сеоске породице, већа од власти старешине сложене породице. Не заборавимо у осталом, да се ова власт, коју ми сматрамо као са свим закониту, оснива на самој природи ствари, али строго говорећи, не мења ништа у правним одношajima између оца и деце. Овај положај може се упоредити са положајем оца, који би, у варошкој породици, био у исто време старател своје деце, која имају властите имовине. У двојаком својству оца и старатеља, он има много већег утицаја, но што би га имао какав туђинац старатељ.

Факта, која су нас довела до наведених закључака о природи задруге, инокоштине и варошке породице ми смо лично констатовали у Црној Гори и једном делу Херцеговине; али сигурни смо да се то исто може констатовати и у другим земљама, у којима живе Срби и Хрвати, где се народни живот умео одупрети унашању разнородних облика, које се упињаху да му наметну. Свё до сада, по несрећи, овим питањем мало су се бавили они којих се она тичу, и ако је што позитивно казано о овоме предмету, то није премашило простор, домаша сумарне белешке, писане као мимогред.

Ипак ћемо навести места о неких од ових тачака, која сада имамо пред собом; она су изводи из дела надлежних лица, већином рођених у задругама.

Једно саопштење, које се односи на округ бивше градишканске регименте, у Војничкој Крајини, и које је штампано у *Zbornik-y* (стр. 3, *sub ORC*) показује ћам да је задружна форма фамилије тако општа да „и кад задруга деобом или изумрењем постане **инокосном**, опет, пошто се њезини чланови умноже, владају њоме правила **задруге**“.

Ево још једног саопштења из исте земље: „сви готово без изнинке живе у задружној фамилији, па и у самој инокосној породици лежи корен будућој задрузи“.

За Хрватску и Војничку Границу у већ наведеном делу Утјешеновићевом има само две речи о овоме предмету, али и оне су врло значајне, ради противоположности према двома горњим дosta не-потпуним и нејасним саопштењима; он доиста из реком сведочи, да „selbst in der einzelnen Familie die Hauscommunion besteht“ (loc. cit.; стр. 52), и, даље, изражавајући се у смислу противном горе наведеном тврђењу Б. Петрановића, додаје, да у „Војничкој Крајини, деоба не мења ништа у начелу задруге нових породица, које изађу из речене деобе“. (*Ibid.* страна 57).

Ивић констатује, да пре најновијих закона, обнародованих у Војничкој Крајини, „никада, после деобе, деобници нису сматрани као индивидуални власници припадлог им дела, већ да нове породице, које су из деобе изашле, пошто се оне сматраху као нове задруге, постајају власници тога дела. Као доказ за то служи нам упис у земљишне књиге нових породица као власника¹⁾.“ Ослажајући се на јоза факта, Ивић, у своме пројекту закона о задрузи, увршћује један члан (20), по коме се својство власника признаје породицама, које су из деобе изашле²⁾.

Што се тиче Србије, један чиновник судске струке, К. Цветковић, даје нам, за руднички округ у Србији ово обавештење: „Противно положном законику грађанској народ држи, да је син са оцем задругар, те кад дође да се са сином дели, што се ретко догађа, отац узима раван део, као да се са браћом дели³⁾.“

Јовановић, у својој већ наведеној студији о задрузи⁴⁾ овако закључује: „По моме мишљењу, као је појам §. 507 грађ. закона са свим широког значења, неразложно је одрицати у опште карактер-

¹⁾ Die Hauscommunion, стр. 14.

²⁾ Ibid., 71.

³⁾ Zbornik, страна 9.

⁴⁾ Гласник XXXVI, страна 223

задружности заједничком живљењу једнога родитеља и деце му.“ Неки податци Милићевићеви¹⁾ о сеоској породици у Јрбији, и Дучићеви²⁾ о преногорској доводе такође до тога закључка, да је једнака природа ове породице, ма у каквом се облику она јављала.

У осталом већ смо навели чланове 5 и 17 по следњег закона о задрузи Војничке Крајине, од 14. априла 1880. који чланови, поред свег ограничења, долуштају ипак могућност њихових породица, равних задрузи, баш и после деобе.

Члан 2 закона хрватског од 1874., забрањујући састављање нових задруга, признаје ту могућност већ том самом забраном.

Свим фактима, не чини нам се ни излишно, ни незгодно додати неке аргументе, изважене, тако рећи, из биологије породице; јер хоћемо да осврнемо поглед на покрет и колебање, које се опада у броју чланова, који је састављају.

Свакоме је познато, какве разлике опстоје међу варошким породицама, гледећи на број њихових односних чланова, разлике, које настају услед већег или мањег умирања. Али пошто су ови редовни узроци са свим променљиве природе, то отуда следује, да се доста велика породица, за мало година, може смањити на једно или два лица, док на противовољан је кадшто релативно кратак период, да се од једног човека наплоди кућа пуна чељади. Ма биле после квантитативне ове промене у личним елементима, оне ипак усилјавају непрестано производњу, богаство, снагу, социјални положај породице. Опет за то никоме није пајо на памет да тврди, да резултати овога покрета чељади у варошкој породици мењају или модификују ма у чему природу њену. Да се закони, на пример, који уређују одношаје између родитеља и деце, не могу применити на породицу без деце, то се по себи разуме; али није мање истина, да законска наре-

¹⁾ Loco c., страна 16, 147.

²⁾ Loco c., стр. 42.

ћења остају тада *in statu latenti* и постају примењива, ако се деца роде и пошто се роде; а није се нашао ни један законодавац, који би правио, за варошке породице ове врсте, нарочите законе, који би се оснивали на начелима различним од оних, која владају варошком породицом у опште.

Али, има ли каква разлога, по коме би факта ове природе и њихове последице бивале друкчије у селима него у варошима.

Ништа није лакше него констатовати ово у селу, тамо где опстоји породица, која нас занима: једна напредна кућа, бројећи тријестину лица, за четврт века, спадне само на мужа и жену, услед деобе, изумирања, удаје, неплодности бракова, док кућа суседова, на против, која се састоји из једног или два одрасла лица, може, за тако исто време умножити се да броји шест или осам љубењених глава, услед рођења, женидбе, дуговечности и других елеменатата напретка.

Као последицу ових непрекидних колебања, ништа није обичноје него констатовати прелаз породице из задружног стања у инокосно стање и vice versa, из инокосног у стање задужно, било у правоме смислу њих речи (смисао који ћемо даље утврдити), било у смислу који му писци и закони имају навику давати, навику којој се и ми потчињавамо за сада, да би смо избегли збрку различних назива.

Пошто је то утврђено, може ли се допустити и је ли рационално, да ове промене, које се искључно тичу броја, модификују природу, начело сеоских породица? Да се породица, некад многобројна, за тим сведена на мужа и жену, одриче своје првашње природе и усваја начело варошке породице, па после тога, пошто буде тобож индивидуалисана, да поново усваја начело задруге, кад прилике умноже број њених чланова?

Да закључимо dakле и да кажемо, да бројна слабост, која чини те се сеоска породица увршћује у категорију инокоштине, те чине је, опет за то,

индивидуалисаком породицом, и да се из тога слаба броја не може изводити каква разлика у природи, између ње и задруге. Једина последица овога стања инокоштине то је, што правила која одређују *међуфамиљарне* одношаје у задрузи остају *in statu latenti*,¹⁾ је да своје природно деловање опет настави и добију своју пуну и савршену примену, чим породица умножавањем и развијањем нарасте да броји више џењених глава.

Независно од аргументата, извађених из покрета и природних метаморфоза породице, ми ћемо добити нову потпору, бар тако се надамо, кратким испитивањем израза, којима се означава ова врста породице у живом народном језику, овом огледалу мисли и тежња народних.

Придев *задужан*, *на, но* налази се у свима пределима, у којима живе Срби и Хрвати и управ у општем смислу, који је још Вук утврдио у своме речнику: „Nicht einzeln im Hause, magna suorum societate pollens.“ Али су други констатовали, за ову реч, прецизније значење и то:

а. Ова се реч примењује на породицу, која има довољан број радника;

б. Она се употребљује без разлике, па били ови радници од једног оца или не.

Квалификација противоположена речи *задужна* јесте, у народном језику, *инокосна*, са супротним значењем, то јест: а. кућа у којој нема радника, или у којој их је мало²⁾ и б. *инокосна* кућа може имати више потомака од разних оцева; довољно је да би се она тако иззначила, да нема међу њима довољан број радника.

Овај смисао ми смо сами констатовали у јужним земљама, поглавито у Далмацији, у Херцег-

¹⁾ Loco c., страна 62.

²⁾ „Инокосни смо много нас је на здјели (софри) а мало на радињи“. (Zbornik, страна 6, sub LIK).

Ibid, страна 4, Врчевић саопштава пословицу: „инокоштина, спромаштина“, коју је чуо у Црној Гори, у Херцеговини и у Еоки Которској.

говини и у Црној Гори, и друга лица, чији су одговори објављени у *Zbornik-y*, констатовала су исти смисао не само у оним земљама¹⁾ него такође у Србији и у Војничкој Крајини²⁾. Ми видимо да-кле већ, да су писци придеву *задужан* изврнули његов прави смисао.

Као лексикограф, Вук није улазио у изучавање ових особина; ако оне за нас имају велику важност, за њега, опште значење било је довољно може бити. Али он је учинио праву погрешку, кад је, у речник искључно посвећен живом народном језику, уврстио реч *задуга*, дајући јој ово значење „више породица, које састављају једну заједницу“.

Ова реч у облику именице, *не опстоји никако с овим значењем³⁾ у народној језику.*

Иста примедба, за реч „инокоштина“, која *не опстоји са смислом, који јој дају књижевници.*

Општа реч, којом се означава у народном језику праста или сложена породица, јесте *кућа⁴⁾* реч коју налазимо са истим значењем од XIV века, у законику Душановом (чл. 65, 68, 70)⁵⁾.

Кад народ ћоће да означи кућу са довољним бројем радника (јер од количине радних руку зависи благостање породице) он додаје, као што

¹⁾ Страна 9, sub НК и БУД.

²⁾ Ibid., страна 4, sub ПСВ; страна 6, sub LIK; страна 9 sub RO AZ и GURG.

³⁾ Баш и у другом смислу, ова реч, у облику именице; није од опште употребе: лично, бар, нисмо је никад чули из уста народи ни у Далмацији ни у Црној Гори јамачно у многим другим местима могло би се то исто констатовати.

⁴⁾ *Zbornik*, страна 7—8. Овом називу одговара тачно бугарска реч „к'шта“ као и реч „хижка“ хрватских Кајкавца.

⁵⁾ Може се констатовати, да у истом законику, ова реч има такође и материјални смисао *куће, здања, зграде* (члан 47, 129). Ово двојако значење, које налазимо скоро у свим језицима, сачувало се и у садашњем народном језику, у коме „кућа“ значи *continens* и *contentum*. Значајно је, да су више од пет векова прошли овоме изразу а није му се окрњило двогубо значење.

смо казали, речи кућа придеv **задружна** а у противном случају, придеv **инокосна**.

На личним нашим констатовањима, бар у јужним већ наведеним земљама, оснива се наше тврђење о осуству речи „задруга“ у народном језику, са смислом који јој дају правници и законодавци. То исто су и други констатовали у другим земљама.

Такво тврђење, опет, доводећи нас у апсолутну противречност с таквим ауторитетом као што је Вук, захтева да га подупремо одређеним, јасним и аутентичним сведочанствима. Она нам не оскудевају. Саопштења која потврђују наше доказивање дошла су нам како од најверодостојнијих лица, родом из јужних земаља, о којима смо већ говорили, тако и од људи који живе у другим пределима, насељеним Србима и Хрватима. Ова потврдна саопштења људи који су живели у народу, и који, као Љубиша и Врчевић¹⁾ познају из основа његов језик, штампана су пре десетак година у нашем Зборник-у²⁾, и нико их до сада није оповргавао па ни нападао.

¹⁾ Zbornik, приступ, L1 до L11.

2) Обавештења, која потврђују осуство речи „задруга“ у толико у колико она означава сложену породицу, увршћена су на страницама 7-8 Zbornika-a, а долазе из ових земља:

Херцеговине, Црне Горе, Боке Которске, Дубровника (странице 8—9); — Северне Далмације (Буковица, Цетиња, Маркарске странице 7—8); — Војничке Крајине (Лика, страница 6; Градишака, Брод, страница 7); — Србије (Подриње, Гургусовац, страница 9); Хрватске (Загорје, Раковац, Бедња, страница 7).

један једини одговор, у потврђујућем смислу, приспео нам је; али село Стара Пазуа, одакле је овај одговор, будући је колонизовано нарочито Словацима, обавештење није ни сигурно ни удеосно за извођење закључка.

Међу обавештењима добивеним приватним путем на-
вешћемо она, за која дугујемо писцу књиге: „Sagen und Mär-
chen der Südslaven“, дру Ф. Краусу, за његову рођену земљу,
Славонију.

Пошто је овај чланак већ био свршен, до искоса од једног високог свештеног лица из Босне, следеће обавештење, која је оно само скупило међу члановима својега клира:

Реч *задруга*, као именица, опстоји у народном језику, али она означава искључиво раднике, којима располаже поро-

Ван *Zbornik-a*, који би још могао дати много посредних и непосредних доказа у потпору наше га тврђења, споменућемо, јер њихову књигу имамо пред собом, два писца који су и сами рођени у сеоској породици у Србији, Јанковића и Грујића. Говорећи, у своме већ наведеном делу, о сеоској породици, они се овако изражавају (страна 104): „*Кућа* је оно, што беше у Римљана *фамилија*. Има *кућа* *инокосних* и *задружних*; прве су оне, у којима су само две или три ожењене главе; друге имају више ожењених глава.“ У овом разликовању, које је у осталом мало прецизовано, опажа се утицај позитивних закона њихове отаџбине; али наше доказивање није мање потврђено овим говором, пошто се писци служе придевом инокосна да би означили и саму сложену породицу. Да приметимо такође, да они употребљују ову реч у облику придева а не именице.

Да наведемо још овај важан факат да у Србији, ни у једном до сада штампаном акту ни судском документу, који је из времена пре грађанској законика, нисмо нашли ни један пут реч **задруга** или реч **инокошина**, или бар **задружна** или **инокосна** баш ни у оним деловима, у којима су ре-

дица. Каже се на пример: *Кућа Марковића* пуне је задруге (колективно). Осим тога, она се употребљује без разлике, била реч о сложеној заједници више ожењених глава, или о заједници, у којој је само једна.

Придев задружна служи такође једино да означи породицу, у којој имаовољно радника, па ма она била прости или сложена

Као свуда, речи **инокоштина** и **инокосна** (*кућа*) употребљавају се као антитеве речима **задруга** и **задружна**.

Значајно је, да, по истом саопштавању, реч **задружна** примењује се и на ону породицу, која немајући међу својим члановима довољан број радника, попуњава их слугама.

Приметићемо још, да нам ова обавештења долазе из земље, која је недавно припадала Турској где је ова установа остала, по самој природи ствари, заклоњена од сваке новине: земље, у којој су велике сеоске породице још много бројне. Свештено-лице, које нам пружа ове податке, наводи као пример једног протојереја родом из једне куће у селу Голићу, која сада има 63 душе.

шења о споровима из породичног права¹⁾). Ове речи не налазе се ни у поменутом закону црногорском од 1855, у редакцији којега правници, као што се зна, нису учествовали.

Није овде место да испитујемо, где и у каквом је смислу Вук чуо реч *задруга* ни из којих је разлога он могао преиначити њено значење и тако га забележити, као да га је цео народ усвојио²⁾). Гледећи на ћељаште студије, чини нам се да је доволно, што смо навели сведочанства, која сматрамо да се не могу опроверји.

Држимо да смо довољно доказали, да се речи *задруга* и *инокоштина*, којима се служе правници да означе два облика породице, не налазе у народном језику, са значењем, које им они дају. Осим тога, морамо прибележити овај важан факат, да народ нема ни других техничких израза за означавање ова два облика породице; бар ми га нисмо никада чули из уста људи из народа, као што га нисмо нашли ни у каквом речнику.

Цељ, којој толико нагињемо, не може се измаћи испред погледа читаоцу. Ако је доказано доиста, да народ нема у своме језику нарочитог техничког израза за различавање просте од сложене породице; онда се намеће закључак, да су ове две породице, пред његовим очима, истоветне природе.

Јер кад неби тако било, он би имао реч да утврди ову разлику, као што је има за означење да има или нема радника у породици, ма каквог она била облика: што је у осталом сасвим економна разлика, и ни од какве важности са правног гледишта.

¹⁾ Ми смо испитивали „Протокол шабачког магистратата, од 1808 до 1812 (Београд 1868) — и судска решења, која се тичу ваљевског окр. од 1832—1824 (Гласник XXXVI, страна 261—271).

²⁾ Могу се, у осталом, костантновати овде онде у речнику Вуковом, нетачности у значењу речи, нарочито оних који се односе на правне установе, сложене и мало познате. Ми смоих сами неколико прибележили у другим приликама.

Није потребно, чини нам се, да прикупљамо нове доказе ради потпore овом двогубом тврђењу: да је наша сеоска породица, коју зову инокоштином, друкчије природе од варошке породице, а да је на против истоветна, што се тиче њене природе, с оном што је обично зову задруга; а могло би се баш и тврдити, да ова два облика породице сачињавају тако рећи, једну исту установу, будући су ти облици само две главне фазе у животу сеоске породице у опште.

Највећа заблуда која се догодила у овој ствари, била је дакле, по нашем мишљењу у томе, што се приписује искључно скупу више породица у једној кући, карактер удржијења (асоцијације), економне колективности, која је својствена нашој сеоској породици, а одриче породици где не опстоје ови међуфамилијарни одношави. Таква мисао, треба признати, може на први поглед пасти на памет свакоме, који је рођен, као што смо, у осталом и сами, у индивидуалисаној варошкој породици, живео у њој и оснивао на овом последњем облику породице своје правничке студије. Али ове предубедљиве идеје не противе се испитивању, и довољно је мало из ближе погледати на ствар, изучити позитивна факта, па ће се доћи до тога да се одбаце сви појмови и уверити се, да исти карактер исто начело влада у простој сеоској породици, то јест у инокоштини писаца, као и у сложеној породици.

Да има, с апстрактног гледишта, као и стварног, разлика између удржијења више породица и удржијења чланова просте породице, то не мисли нико оспоравати. Ми ћемо рећи још више: разлике се могу такође констатовати у више тачака између скупа чланова просте породице, спојеног у међуфамилијарну колективност, у сложену заједницу, и скупа ових истих чланова, који саставља просту независну породицу. Али овај факат не остаје за то мање постојан, да начело друштва, колективности, има исту природу, исти карактер у оба облика породице.

Да ли је организација једне имала угицаја на организацију друге, саопштавајући јој своју природу и која је од ове две породице извршила ту радњу? — или да ли су се ова два облика развијала паралелно и једновремено, као кад једном истом друштвеном начелу припадају? — О овоме питању не може се говорити овде, јер оно би захтевало нарочиту студију.

Ако је наше закључење о природи сеоске породице у опште основано на истини, и кад тај факат не би био друго него само то што су узели *partem pro toto*, слобода коју допушта само реторика, лако је замислiti колико је заблуда, аномалија, бесмислица морало произаћи само из тога јединога факта, и у доктрини, и у законодавству и у практици судској, за целу установу, услед тесне свезе између ова два облика породице. Али поред заблуде, која је учињена у погледу природе сеоске породице, и која се поглавито истиче у овоме чланку, не треба помињати, да има доста других тачака наше установе, о којима ни доктрина ни законодавство нису могли начинити себи тачан појам, као што су: природа и пространство права неких категорија чланова, неке фазе у радњи њених органа итд. итд.

Број учињених погрешака био је у толико већи, у колико је књижевна и законодавна радња била развијенија. Доиста, цела установа била је кодификована више пута, разни делови њени били су прерађивани, преиначавани, па и осакаћени, како би их сместили, по што по то, у калупе, напред спремљене на хартији, по узајмљеним обрасцима. А да ли ће се живот измирити са овим рушењем или ће радити против новотарења снагом сваког живог организма, који брани свој властити опстанак, као да су се мало бавили овим питањем. Шта више, и противно природном и логичном методу, препирали су се о томе, да ли треба уредити или уништити установу после простог испитивања само неких страна, и пре него што би је претходно и свестрано изучили.

Како је ова идеја уништавања или боље преображаја избила на површину и триумфовала? До тога се дошло, с једне стране, услед неке као фаталне тежње за једначењем; с друге, што се хтело изаћи из несносног стања, створеног погрешкама, које су само нагомилавали у законодавним пословима, примењиваним више пута на ову установу. И кад ко хоће тек да се ослободи какве зграде, треба, пре него што ће отпочети посао разграђивања, да испита земљиште, начин конструкције, да би се предупредило напрасито рушење као и пустош и штете које би могле отуда произаћи. Још с јачим разлогом, ово претходно изучавање неопходно је, кад се хоће на место старе да се подигне нова зграда. На то, рекли бисмо, као да се посве заборавило.

И да допустимо да би замењивање типа и природе, што би хтели извршити у сеоској породици, било могућно, што је далеко да буде сигурно, ипак до сада употребљеним методом — методом истине доста комотним, пошто он не тражи много умног напрезања — цељ се никако постигла не би: на против у место стварања нечег здравог, солидног и хармоничног, дошло би се на тај начин, до вршка забуне и разорганизације, која влада од више година, по признању свију, у овој установи.

Ми смо споменули тежњу за једначењем. Ништа није интересантније него посматрати како непоколебљиво верују у ову догму и наивно држе, да се сви облици породице морају слити у један једини облик. У какав облик? — Већ је погођено, без сумње, сећајући се претежног мишљења наших правника. То може бити, јамачно, само облик варошке породице; ток цивилизације то собом доноси!

Међутим они се и не осврћу на то, да у других народа у Јевропи има више облика породице¹⁾;

¹⁾ Опште је познато, да је сеоска породица велико-руса на пример, са свим различна од варошке породице руске; ами знамо да се баш, у овим сеоским породицама, налази до-

не примећују са колико пажње ови народи поступају с овим разним облицима¹⁾ баш и онда, кад су у апсолутној противности с појмовима које имају о јавном моралу²⁾ поступање које је основано на оном признатом факту, да свака установа ове врсте

ста често тип наше народне *задруге* (Пехман, *Обычное право* . . . Петроград 1877—1879, св. II, страна 2).

Зна се такође, да још данас има и Пруској пет или шест различних права, која уређују разне групе породичних и наследних одношаја. Са свим особитим породичним обликом и доиста рас прострањен, јест немачка сеоска породица Beseler, *System des gemeinen deutschen Privatrechts*, Berlin 1862, II Aufl. § 186—189), којега варијант имамо и прилике изучавати мисами у Доњој Аустрији (Zbornik, приступ XV, прим. 2).

У немачкој Швајцарској, а нарочито у кантону Циришком налази се у сељака тип породице, зване „Gemeindeschaft“ или „Zusammentheilung“ који је доста сличан, бар спољашње, нашој *задрузи*, или још боље ономе што називају браћство у Србији (Гласник XXXVI, страна 268., Јовановић).

Свакоме је познато, да у Баварској има више од тридесет различних система наследства, што претпоставља, с имовног гледишта, бар, толико нянса у саставу породице.

1) Још и данас, у Русији, грађански законик, састављен, Сперанским (1-ви део X-е књиге *Свода закона*) уређује само породичне одношаје варошана и племића, док сеоским породицама, на основу закона од 19. фебруара 1861, владају искључно правни обичаји. Шта више, сеоски судови увек су надлежни у свакоме спору у породичном и наследном праву у погледу сеоске породице. У целој Немачкој разне групе закона, које уређују оне шаје разноврсних породица, раде паралелно, једно пред другог, мирно, и имају, у равнот мери, заштиту државе. Па и у наше дане, кад се партикуларизам напада са свих страна у свим гранама јавне администрације, нарочита комисија, која заседава у Берлину једанаест година на овамо, израђује пројект једнообразног грађанског еаконика за цело царство; цељ је ове комисије дакле, да такође уједначује у правној области. Међутим уверавају, да се она плаши одговорности, коју би увела на се, кад би кодификовала сеоску породицу, те да ће и после кофикације, ова породица остати потчињена досадашњим специјалним правима.

Не само што већ наведена „Gemeindeschaft“ није била укинута, већ је добила нарочито одвојену главу, која обухвата чланове 1366 до 1378, у грађанском законику Кантоне циришког који је Блунчи саставио.

2) У свима великим државама Јевропе, изузимајући Немачку, налази се међу становницима и мухамеданаца, па след-

има свој властити и крепки живот, природу која се успешно одупире наметаним јој новинама¹⁾.

Сваки може представити себи жалосне последице које су толике погрешке и противречности морале имати да организују тако важне установе, као што је породица у сељака, то јест у најогромнијем делу становништва, и највећма оданом својим навикама и својим обичајима.

Зар добро организована породица није, доиста, прва и најбоља школа морала? — Зар унутрашњост, огњиште, није, за сељака нарочито, који оставља другима питања политичка и административна

ствено и полигамичких породица. По основном начелу хришћанске цивилизације у Јевропи полигамија је неморална установа. Ни једна држава, која има мухамеданаца међу поданицима, није ипак помишљала да на томе ради како би нестало овог породичног облика, или да у њега унесе елементе, стране природи његовој. На против старале су се, да очувају ову установу од сваког разнородног елемента и да је бране од сваког кварежа. Да ли ову заштиту ваља приписивати духу религиозне толеранције? Али ова тежња, којој је основ слобода савести, производ је модерне цивилизације, и неби се смео тврдити, да су овим духом толеранције задахнути били Турци, које сматрају као крајње фанатике, кад су пре четири века, заузели исток Јевропе, и започели своју владавину својевољним напуштањем сваке јурисдикције у споровима породичних и наследних одношаја хришћана, признавши искључиво надлежном за то црковну, то јест, народну власт самих хришћана.

1) Немамо потребе да тражимо ван словенске историје примере за потпору нашем тврђењу. Више се пута наводио као пример Петар Велики, коме, пошто је увео најрадикалније реформе у животу народа, па и у највишој администрацији народне цркве, — све ствари у осталом, у којима је потпуно успео, — беше пао на памет да дигне руку на породичне установе виших редова, хотећи накаламити на породицу ових класа, у којима је владала једнакост, начело права првогодства позајмљено из породица виших редова германских народа. Ову меру, која је у примени изазвала отпор, и д довела до проливања крви, морали су опозвати наследници овога безобзирног и моногамог реформатора.

Донекле, што се тиче реформама, може се упоредити, за Црну Гору, Кнез Данило Петру Великоме. И он је био енергичан и скоро увек срећан реформатор. Али област, где је његова воља била скоро немоћна, где је његова реформаторска радија имала најмање успеха, била је, без поговора, породица.

тивна, центар свију његових интереса, и свега што му је мило и драго?

Али није само породица дирнута овим љутим последицама; администрација правде, јавни морал, економни одношаји, појам у народа о праву и правди, његова вера у управне редове, све осећа последице учињених погрешака¹⁾.

Ми радо признајемо да би имало јаког интереса да се овај предмет изучи са свију страна, да се испитају сви појави у узрочној свези, да се развије у целом нужном пространству, речју, да се исцрпи ово питање важно међу свима.

Али такав рад, који би захтевао многа специјална истраживања и простране студије, прелази наравно границе овога члanka; ми ћемо га одложити за другу прилику, а радио ћемо га оставити и другим писцима, нарочито онима, који живе стално у земљи, и који, осим грађе, коју им је лако скupити на месту, имају кад да се баве истраживањем о стварима овакве природе и оваке важности.

Ипак узимамо слободу да при свршетку ово кажемо:

Заблуда је била мислити, да, у нашој сеоској породици целина апсорбује појединца. Сеоска породица великоруса изгледа као да са свим друкчије апсорбује појединца њего породица јужних Словена, а међутим констатовано је најнови-

¹⁾ „Кад, законима, вели један енглески философ, говорећи неким државицима своје замје, погораше зло, које су хтели лечити, они уводише најчешће тако рећи споредна зла, *кад што већа него што беху првашња*. Та је погрешка својствена неким школама емпиричке доктрине, које виде само близке узроке и непосредне последице; налик у томе на незнадачку масу, која за сваки појав вили само шта му претходи и шта за њим долази. Не пада им на памет, да је сваки факт прстен у бескрајном реду, да он рађа милијарда претходних факата и до приноси да настану милијарде факата за њим. Заборављају дакле, да бркајући ланци факата, они не проничавају само најближи факт у ланцу, већ и последице које ће настати, и у којима ће овај факт учествовати.“ (Herbert Spencer, *Essais de morale, de science et d'esthétique*, Parls 1879; vol. II, стр. 21).

јим испитивањем, да овде, као и свуда личност не губи своја права и да их знаде чувати¹⁾.

Заблуда је била мешати колективни карактер сеоске породице са комунизмом првих хришћана, на пример; држати, да она нема утврђених правила, пошто су та правила у латентном стању у толико, у колико немају да се примењују.

Заблуда је била нагло мењати разна правила освећена обичајем, и окивати у целини или у појединостима органе у њиховој радњи, не старавјући се да се замене тачним еквивалентом, способним да поврати новинама покварену равнотежу.

Заблуда је била, пошто се држало за нужно да се тачније одреде или прошире права неких чланова или читавих категорија ових чланова (оца, спрам деце, жене у опште итд.), излазити из круга сеоске породице, па то зајмљивати стране елементе. Установа је, међутим, доста пространа и доста гипка, да и новине прими, само ако су једнородне и у хармонији с целином.

Заблуда је била мислити, да се могу некажњено, једним потезом пера, уништити установе, које су састављене из целине свију услова, који сачињавају живот и индивидуалност народа, и које су векови само учврстили и консолидовали.

Заблуда је била подизати тако често руку на ову установу из тренутних обзира, финансијских, економских, политичких, и често врло спорне природе, заборављајући да чврстина основа породице чини чврстину и самих основа државе.

Заблуда је била на послетку мислити, да закон, ма како био добро уређен с техничке стране, али негибак и узак по својој природи, може заменити моралне елементе, тако моћне, тако гипке, тако подесне, и привезане за сваку породицу, која је очувала недирнуто и неискварено своје начело, елементе без којих не би могла опстојати установа ове врсте.

¹⁾ Пахман, I. с. св, II. стране 14—16.

Велика количина закона, наредаба, указа, и т. д., којих смо намерно доста, у почетку ове расправе навели, не допушта нам, да приписујемо све ове заблуде немарности управних редова спрам наше сеоске породице. Количина радова не оскудева у овоме питању. Али неудесан начин, на који су радови извршивани, гледиште с којега се полазило при изучавању и истраживању, није могло иначе него довести до нетачних и погрешних закључака.

Докле год се саставни делови и разни појави у животу ове установе не изуче не само у њиховој природи и њиховој посебној радњи, већ и у њихову узајамноме дејству и упливу;

Докле год се, у свима својим деловима, свима својим функцијама, наша установа, не упореди са сличним установама или, бар, са онима с којима се, ма на који начин, налази у додиру;

Докле год се не буде водило рачуна, у овим студијама, о моралним елементима, којих је тако пуна свака установа овога рода; и докле год не буде озбиљна старања, да се схвати и докучи дејство ових елемената, па баш и оних који мало пред очи излазе, у животним функцијама установе;

Не ће се мочи, по нашем мишљењу, повратити тако давно порушена хармонија између ова два облика породице: хармонија строго неопходна, без које ни доктрина, ни законодавство ни судска практика не могу успети, ма шта чиниле, да се изразе, са савршеним познавањем посла, ма о којој тачци, која се тиче наше сеоске породице.

Inv. br.
35942